

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY
ISSN 1609-0586

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№3.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımradə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

DİLÇİLİK**UOT 811.512.16****ELMİ ÜSLUB VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ELMİ ÜSLUBUN FORMALAŞMASI TARİXİ**

Ş.HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA
AMEA, Türk dilləri şöbəsi
shabnam.hasanli@yahoo.com

Ədəbi dilin funksionallıq baxımından seçilən üslublarından biri də elmi üslubdur. Elmi üslubun formalaşması ədəbi dilin təşəkkülünün ən yüksən mərhələsində baş verir. Məqalədə verilən faktlar XIV-XVI əsrlərə aid türk dillərində yazılmış əsərlər türkdilli elmi üslubun tarixinin XIV əsrdən başladığını sübut edir. Məqalədə ərəbdilli elmi əsərlər türkdilli mühitdə getdikcə azalan tələbatın, türk dilinin mədrəsə və elm dilinə çevrilməsinin səbəblərini, bədii və məişət üslubu əsasında elmi üslubun diferensiallaşması faktlarla araşdırılmışdır. Əldə olunan nəticələr türkdilli elmi üslubun tarixinin daha qədim olduğunu bu dilin elmi faktları əsrlər əvvəl tam dolğunluqla əks etdirdiyini sübut edir.

Açar sözlər: elm, üslub, ədəbi dil, türk dilləri, üslubi diferensiallaşma

Elmi üslub ümumədəbi dilin spesifik xüsusiyyətlər daşıyan qolu olub, elm və texnologiyanın müxtəlif nailiyyətlərinin, insanın beyin gücünün məhsulu olan yeniliklərin dildə ifadəsini təmin edir. Reallıqla bağlı obyektiv bilikləri tədqiq edən və nəzəri cəhətdən əsaslandıran elmi cəmiyyətin dili olan elmi üslubun şifahi və ya yazılı formada olmasından asılı olmayaraq ən əsas funksiyası elmi biliklərin, elmi informasiyanın ötürülməsidir. Elmi üslubun, elmi dilin formalaşması isə həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlarla əlaqədardır. Belə ki, dilin özünün ümumi inkişaf səviyyəsi elmi üslubun inkişafına yön verdiyi qədər, müxtəlif elm sahələrinin ilkin yarandığı, formalaşdığı regionlardakı hakim dilin bu sahədəki geniş istifadəsi də həmin elm sahəsindəki elmi üslubun formalaşmasına təsir göstərir.

Elmi üslub ədəbi dilin inkişafının ən yüksək mərhələsi kimi qarşıya çıxır və dilin digər funksional üslublarından üstdə dayanır. Belə ki, dilin inkişafının ilk mərhələsi məişət üslubu əsasında formalaşdığı kimi, ən yüksək inkişaf tempi də elmi üslubda təzahür edir. Ədəbi dillərə nəzər saldıqda funksional üslubların bu sxem əsasında inkişaf etdiyini görə bilərik; ilk başda məişət üslubu

formalaşmış, parallel olaraq ondan bədii üslub törəmiş və nəhayət, dilin inkişafının ən yüksək mərhələsində elmi və işgüzar-rəsmi üslub meydana çıxmışdır.

T.Hacıyev yazır: “Ədəbi dildə üslub ədəbi dil materiallarının kompleksləşməsidir, dil vahidinin məna və formasına münasibətidir, onunla davranışdır, iş üçün nitq faktlarını təhlil etmək, qavramaq və məqsədə yönəltmək tərzlərinin sistemidir” (1.s. 246). Bu baxımdan üslub konkret təfəkkür tərzinin ifadəçisi kimi ədəbi dilin tərkibində spesifik mahiyyət daşıyır və onun inkişafı ədəbi dilin özü-özlüyündə yeni məcrada inkişafına təkan verir. “Ədəbi dilin tarixi müəyyən mənada ayrı-ayrı üslubların tarixini də əhatə edir. Öz növbəsində üslubun da tarixi ədəbi dilin müəyyən mərhələdəki inkişaf xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə özündə əks etdirir və üslub tarixi kateqoriya kimi xalqın inkişaf tarixi ilə üzvi sürətdə bağlıdır” (2, 9). Belə ki, üslublar ədəbi dilin əsas tarixi kateqoriyası kimi ədəbi dilin inkişafı və normalaşması ilə sıx əlaqədədir. Dil sisteminin bütün bölmələri ilə birbaşa bağlı olan üslublar dilin bütün yaruslarının inkişaf səviyyəsini ölçmək üçün əsas meyardır. Ədəbi dilin təşəkkülü sırasında meydana çıxan müxtəlif üslubi istiqamətləri ədəbi dilin funksional imkanlarının da inkişaf meyarını müəyyən edir. Belə ki, funksional üslublar ədəbi dil normaları əsasında formalaşır və normaları öz üslub çərçivəsində dəyişir. Dilin səs, söz və qrammatik sistemi norma əsasında formalaşır, lakin funksional üslublar çərçivəsində də məhdudiyyətlərə tabe olur. Hər funksional üslubun spesifik leksik bazası, qrammatik norması mövcuddur ki, bu da ədəbi dil normalarının inkişafı üçün zəmin yaradır. Normalar əslində ilk öncə üslublar çərçivəsində dəyişir və daha sonra ədəbi dil səviyyəsində tətbiq olunur.

Elmi üslubun yaranma vaxtı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Antik çağlardan yunan və sonralar latın dili bütün Qərbi Avropanın beynəlxalq "elmi dili" idi. Şərqdə isə bu statusu ərəb dili daşıyırdı. Latın dilinin bu status alması onun qədimdə tutduğu “aristokrat mövqeyi” ilə əlaqədardırsa, ərəb dilinin hakim dilə çevrilməsi sırf siyasi- mədəni şəraitlə bağlıdır. M.Mahmudov bu barədə yazır: “Ərəblər tutduqları ərəzilərde öz hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün islam dinindən qüvvətli ideoloji təsir vasitəsi kimi istifadə edir.... Bunun da nəticəsində ərəb dili hakim dilə çevrilir və az bir zamanın içərisində müxtəlif xalqlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul olunur. Bütün əsərlər bu dildə yaradılır, bu dildə yayılır, bu dil vasitəsilə ümummüsəlman xarakteri alır” (3, 5). Bu bir tərəfdən əlverişli idi; vahid elmi mühit yaranmış, milliyətindən və ana dilindən asılı olmadan müxtəlif elm sahələrinə aid alimlər yaxın və ya uzaqda yaşayan həmkarlarının əsərlərini oxuyur, mövcud elmi yeniliklərdən xəbərdar olurdular. Digər tərəfdən isə ayrı-ayrı ölkələrdə milli elmi mühitin formalaşması, milli dilin elmi bazasının inkişafı ləngiyirdi. Buna görə də latın və ərəb dillərinin “beynəlxalq elmi dil” statusu davamlılığını qoruya bilməmiş, öz yerini milli dildə, milli təfəkkür tərzilə yazılmış əsərlərə vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu baxımdan ərəb dilinin mövqeyi daha tez zəifləmiş, cəmi bir neçə əsr davam etmişdir. Belə ki, Avropada milli elmi mühitin yaradılması fikirləri XVII əsrdən səslənməyə başlasa da, Şərqdə türk dilinin XIII əsrdən ha-

kim mövqe qazanması artıq bu dövrdən Yaxın Şərqdə ərəb dilinin elmi mühitdə türk dili ilə əvəzlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bu, əlbəttə ki, ictimai-siyasi şəraitin bilavasitə təsiri ilə baş vermişdir. Lakin türk dili anlayışı rəmzi xarakter daşıyır. Belə ki, XIII əsrdə vahid türkcə anlayışı artıq çoxdan aradan çıxmış, bir-birindən fərqli ədəbi dillər formalaşmışdır: Osmanlı-Anadolu türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi və Cağatay türkcəsi. Q.Bağirov isə XIII- XIV əsr türk ədəbi dillərindən bəhs edərkən bir qədər fərqli fikir irəli sürür: “Türkoloqlar orta türk ədəbi dili dövründən (XIII-XV) danışarkən iki ədəbi dilin varlığından bəhs etmişlər; bunlar müstəqil ədəbi dil ənənəsinə malik Orta Asiya türkcəsi və Volqa-Ural türkcəsindən ibarət idi... Üçüncü qrup abidələrin varlığını inkar etmək olmaz və biz onu şərti olaraq Yaxın Şərq qrupu adlandırırıq. Üçüncü qrup abidələr dil əlamətlərinə görə Altun Orda və Orta Asiya qruplarından fərqlənir” (4, 40-41). Müəllif Yaxın Şərq qrupunun daxilində Anadolu və Azərbaycan türkcəsi qollarını ayıraraq Azərbaycan dilinin XIII əsrin axırlarında tamamilə formalaşmış ədəbi dil adlandırır. Ə.Dəmirçizadə isə M.Kaşğarının “Divanu-lügat-it-türk” əsərindəki dil faktlarına əsaslanaraq Azərbaycan dilinin artıq XI əsrdə formalaşdığını yazır: “M.Kaşğarının oğuz və qıpçaq dilləri haqında verdiyi məlumat və izahatı XI əsrdə yenidən formalaşmış olan türk sistemli yeni bir dilə, yəni Azərbaycan dilinə aid hesab etmək lazım gəlir (4, 129). T.Hacıyev də ədəbi dil tarixini araşdırarkən şifahi və yazılı mərhələni ayırır və nəticə etibarilə bu qənaətdə gəlir: “Bütün bunlardan aydınlaşır ki, hələ XI-XII əsrlərdən, yəni XIII əsrdən iki yüz il əvvəl türk-Azərbaycan yazılı ədəbi dili olmuşdur (5, 95). Yazılı ədəbi dilin mövcudluğu isə artıq formalaşmış üslublar sistemindən xəbər verir. Lakin nədənsə Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada ədəbi dil tarixi tədqiqatları dedikdə, ilk növbədə mənbə olaraq bədii üslub nümunələri yaratmış müəlliflərin yaradıcılığı geniş təhlil edilməmişdir. Sanki, elmi üslub və digər üslublar formalaşmamış kimi təəssürat yaranmışdır. T.Əfəndiyeva Azərbaycan dilinin üslubi inkişaf tarixinə nəzər salarkən də bu meyarı əsas tutaraq yazmışdır: “Şifahi folklor üslubu əsasında ədəbi dilin bədii üslubu əmələ gəlir və uzun müddət ədəbi dilimiz bu üslub vasitəsilə tərəqqi etməyə və yetişməyə məcbur olmuşdur. Ona görə də ədəbi dilimizin hər inkişaf mərhələsi müəyyən dərəcədə məşhur şəxsiyyətlərin, söz sənətkarlarının adları ilə bağlıdır” (6, 30).

Ümumiyyətlə, dil tarixçilərinin orta əsrlər türk dillərində üslub məsələlərinə yanaşmaları bir qədər fərqlidir. Belə ki, əksər tədqiqatçılar ədəbi dilin iki üslubunu fərqləndirir: klassik üslub və xalq üslubu. “İlk zamanlar (əsasən təşəkkül mərhələsində) üslubi diferensiallaşma heç də aydın cizgili olmamış, lakin sonralar ümdə iki üslubi xətti-klassik və xalq ədəbi dili üslub xəttləri üzrə təkamül prosesi tədricən müəyyənlik almağa başlamışdır” (9, 41). T.Əfəndiyeva Azərbaycan dili tarixi mütəxəssislərinin VIII-X əsrlərdən XVII əsrə qədər davam edən təşəkkül dövründə iki üslubun fəaliyyət göstərdiyi barədə fikirləri ilə razılaşaraq klassik-kitab üslubu və danışiq- folklor üslubunu ayırır. “ ...Həmin mərhələdə Nəsimi fəlsəfi şeirləri sayəsində şer dili üzərində elmi

üslubun ilk təməl daşları qoyulur və bununla da funksional üslubi parçalanma zamanı başlayır” (6, 32). Orta əsr türk şeirindəki fəlsəfi fikirlərin elmi üslubun ilk rüşeymləri olduğunu demək bir qədər tərəddüdə səbəb olsa da, ilk elmi kitabların və lüğətlərin məhz nəzmlə yazılması elmi üslubun məhz bədii üslubdan ayrıldığını deməyə əsas verir. Əslində nəzmə müraciət ilk elmi vəsaitlərin dərslik xarakterli olması, dövrün mədrəsələrindəki təhsil sisteminin də əzbərləmə üsuluna əsaslanması ilə əlaqədardır. Məsələn, XIV əsrin ikinci yarısı- XV əsrin əvvəllərində yaşamış Celaluddin Hızırın yazdığı “Müntəhab- Şifa” əsəri Muhyiddin Mekki tərəfindən yenidən nəzmlə yazılmış və qısaca “Təhsil” adlandırılmışdır (10, 5). Əslində nəzmin elmi üslubun ifadə vasitəsi kimi istifadə bədii üslub xüsusiyyətlərinin də elmi üsluba sirayətinə yol açmışdır.

Ümumiyyətlə, elmi üslubun tarixən formalaşması və inkişafı türk dillərinin digər üslublarından bir qədər fərqlənir. Belə ki, bədii üsluba nisbətən daha gec təşəkkül tapan elmi üslub uzun müddət digər dillər əsasında inkişaf etmişdir. Nəticədə türk dillərində elmi dilin bazası digər dillərdən alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Lakin XIII əsrin sonlarından başlayaraq ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi, regional nisbi sabitlik və türk dövlətlərinin dilə qayğısı, türk dilinin mədrəsələrə yol tapması elmi üslubun doğma dildə formalaşmasına səbəb oldu.

İlk olaraq lüğət və lüğət-qrammatika tipli əsərlərdə ikinci dil olaraq nəzərə çarpan türk dili sonralar tədricən əsas elmi dilə çevrilir. Y.Öz əsasən farsca- türkcə, türkcə-farsca yazılan belə lüğətləri bu şəkildə qruplaşdırmışdır: “Farscanın öyrədilməsi məqsədilə Anadolu da farsca- türkcə lüğətlər, türkcənin və onun ləhcələrinin öyrədilməsi üçün də İran, Azərbaycan, Hindistan və digər regionlarda Türkcə-Farsca lüğətlər yazılmışdır” (7, 47). M.Kaşğari, Əz-Zəməxşəri, İbn Mühənnə kimi müəlliflərin lüğətlərindən sonra Anadolu da yazılmış ilk Türkcə lüğət XIII əsrdə yaşamış Fəxrəddin Məhəmməd Salgurunin “Kava’idu Lisani`-t- türk” əsəridir. Lakin nəzmlə yazılmış əsərin heç bir nüsxəsi günümüze qədər gəlib çatmamışdır (7, 43-44). Bu dövr Azərbaycan dili mühitində qələmə alınmış ilk mənzum lüğət isə Hüsəməddin Xoyinin “Töhfeyi-Hüsam” əsəridir. Daha sonra bu əsərləri türkdilli müəlliflərin digər dillərdə yazdığı elmi əsərlərin türkcəyə tərcümələri izlənməyə başlandı. Lakin bu əsərlər hərfi-hərfinə tərcümə olmayıb, orijinal əsər əsasında yenidən işlənilmiş, əlavələrlə genişləndirilmiş, şərh-tərcümə tipli əsərlər idi. “Ümumiyyətlə, orta əsrlərin məhsulu olan tərcümələri dəyərləndirərkən müasir tərcümələr üçün olan ölçü və meyarlar bir kənara qoyulmalı və həmin əsərlərin meydana çıxdıqları dövrdə bu sənətin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Bu məsələdə, sözsüz ki, tərcümə kimi götürülmüş hər hansı bir əsərin əslinə yaxınlıq dərəcəsi ilə bərabər, həmin əsərin orta əsrlərdə tərcümə, yoxsa orijinal əsər kimi tanınması, hansı adla (tərcümə, yoxsa orijinal) daha məşhur olması kimi faktlar da nəzərə alınmalıdır (8, 16). Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə təkcə bədii üslubun deyil, elmi üslubun da inkişafına təkan vermiş, əvvəlki əsrlərdə ərəb dilində yazmış H.Tiflisi, N.Tusi və s. mütəfəkkirlərin əsərləri türk-

cəyə tərcümə edilmişdir. XIV əsrin sonlarında isə türk dilində yazılmış ilk orijinal elmi əsərlər diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ərazisindəki Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətləri, Anadoludakı Osmanlı imperiyası, Herat da Hüseyn Bayqara hakimiyyətinin siyasi fəaliyyətinin doğma dillərdə reallaşması Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dilinin rəsmi dil statusu qazanması, Heratda Ə.Nəvai qələminin türk dilində xarüqələr yaratması, Osmanlı sultanlarının fəthləri sayəsində türk dilinin dövrünün dünya dilinə çevrilməsi sözsüz ki, türkcənin elmi üslubunun da milli köklər əsasında qurulmasına imkan yaratdı. Nəticə etibarilə artıq ədəbi dil mənbələrinə yalnız bədii üslub nümunələri deyil, tibb, astronomiya, dilçilik, ədəbiyyat, fəhih, şəriət və s. elmlərə aid dəyərli əsər və traktatlar da daxil oldu. Bu dövrdə Əbri Xacə İbn Adilin "İxtiyaratı qəvaidi-kulliyə" traktatı, Kamal Ummi İsmayıl Karamanlının "Divanı-ilahiyyat" (1475-1476), Mövlana Əhməd əl-Bərdəyinin "Həşiyə-əl Bərdəyi əla şərh əl-əqaid ən-nəfsiyyə-Təftəzani" (XV), Şeyx İshaq Rizayi Zəncani "Mənzumeyi-əqaid" və "Nəzmül-ulum" (XVI) əsərləri, Əli ibn Hüseyn əl Amasinin Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasir" əsərindən etdiyi "Tacul-ədəb" adlı tərcümə (XV), Səhabinin Gəzalinin "Kim-yayi- səadət" əsərindən etdiyi "Tədbiri-iksir" adlı tərcümə (XVI), Bəvazicinin "H.Tiflisinin "Kamilüt-təbir" əsərindən etdiyi "Kəvamilut-təbir" adlı tərcümə (XVI) və s. əsərlər qələmə alınmışdır ki, bu əsərlər dövrün elmi nailiyyətlərinin türk dillərində ifadə imkanlarını tamamilə üzə çıxarır.

"Məlumdur ki, ədəbi dilin inkişaf tarixi bir tərəfdən dilin müxtəlif səviyyələrində baş verən struktur dəyişmələrlə, digər tərəfdən isə ədəbi dilin üslubi diferensiasiyasının konkret tarixi dövrdəki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır" (2, 6). XIII-XVI əsrlərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı mürəkkəb məntiqi struktur əsasında gedir və müxtəlif istiqamətlərdə fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Belə ki, ədəbi dildəki maksimal normativləşmə klassik üslubun mövqeyini artırmaqla bərabər, nəsr əsərlərində, xüsusilə elmi üslubda xalq danışığı dilinin sadəliyi, axıcılığı müşahidə edilir. Təsədüfi deyil ki, XIII-XVI əsrlər istər bədii, istərsə də elmi üslubda klassik və çətin anlaşıqlı əsərlərin, həm də xalq dilinə yaxın dildə yazılmış tibb, astronomiya, dilçilik və s. sahələrə aid kitabların yazıldığı dövrdür. Dövrə aid əlyazmaların çoxluğu və onların arasında elmi üsluba aid nümunələrin kifayət qədər olması üslubi diferensiasiyasının və normalaşmanın təkamülünün izlənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. "Nəzərə alsaq ki, ifadə sisteminə görə bir növ "əksməqam" kimi görünən aparıcı funksional üslublar (məsələn, bədii və elmi ifadə sistemləri) təşəkkül tapmadan ədəbi dilin tam formalaşması təsəvvürə gəlmir, o halda yazılı ədəbi dilimizin erkən təşəkkül tapdığı XI-XIII əsrlərdə də, şübhəsiz müqabil (əksməqam) üslublar sinkretik şəkildə olsa da mövcud imiş." (9, 95).

Bu mərhələ eyni zamanda ümumşərq bədii və elmi təfəkkürün nisbi parçalandığı, universal ərəb-fars əsaslı modellərin müxtəlif üslublarda milliləşdiyi mərhələdir. Belə ki, XIII əsrdən başlayaraq tək-tək müəlliflərin yaradıcılığı

ğında müşahidə doğma dildə yazma cəhdi, XIV əsrin sonlarından başlayaraq kütləvi xarakter daşıyır və nəticə etibarilə türkcə yeni-yeni müəllif əsərləri ilə bərabər əvvəlki dövrlərdə yazılmış ərəb və fars dillərindəki əsərlərin türkcə tərcümələri də yaranmağa başlayır. Bu proses yazı dilində sadələşmənin də əsasını qoymuş oldu. Dövrün elmi əsərləri bu sadələşmənin ən çox hiss olunduğu mənbələrdəndir. Bir çox hallarda adi danışiq dilini xatırladan belə nümunələrdə təyini söz birləşmələri izafət tərkiblərindən, sadə cümlələr mü-rəkkəb cümlələrdən çoxdur. “Və” bağlayıcısı və izahedici sözlər hesabına sadə cümlə silsilələri yaranır, informasiyanın ağırlığı cümlənin qrammatik əsasına-mübtəda ilə xəbərə düşür.

Elmi üslubun əsasını təşkil edən elmi əsərlər ədəbi dilin inkişaf tarixinin elə bir mərhələsində meydana gəlmişdir ki, bu mərhələdə artıq şair və alimlər elmi məsələlərə milli nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı bacarmışlar və tədricən ana dilində elmi əsərlər yazmağın zəruriliyini dərk etmişlər. XIII- XIV əsrlərdə Azərbaycan dilinin işlənmə dairəsinin genişlənməsi yazılan iki, üçdilli izahlı lüğətlərin sayının artmasına, yeni-yeni tərcümə əsərlərinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu mərhələdə Əhməd Bicanın “Əcayib məxluqat” (1454), Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (XV əsr), “Tərcümeyi-xəridətül-əcaib” (XVI əsr), Murad bin İshakın “Edviye-i-Mufrede”, “Ed-dürretül-mu-diyye fil luğatit-Turkiyye” (XIV əsr), Berqamalı Kadrinin “Müyəssirətul-ulum” (XV əsr), Piri Rəisin “Kitabı-Bahriye” (XV əsr), Sabuncuoğlu Şərafəddinin “Cerrahnameyi-İlhan”, “Mücerrebnâme” (XV əsr), Aşık Paşazadənin “Tevə-rihi-Ali Osman” (XV əsr), Həkim Bərekətin “Xülasə” (XIV əsr), Mahmud Şir-vaninin “Cevhername”, “Tuhfe-i Muradi”, “Sultaniyye”, “Kitab-ı Güzide-i İlm-i Tıb”, Mürşid (XV əsr); Takiyuddinin “Alat-ı Rasadiyye” və “Mekanik saat yapımı”(XVI əsr) kimi əsərlər meydana çıxmışdır.

Göründüyü kimi, türk dillərində elmi üslubun tarixi XVIII-XIX əsrdən deyil, XIV əsrdən başlayır. Türkdilli elmi üslubun tarixi əsas isə türk əsilli alim və mütəfəkkirlərin ərəb və fars dillərində yaratdığı əsərlərlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild, Bakı, 2014
2. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 2002, 136 s.
3. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. (VII-XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 192 s.
4. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı II cild, Bakı, 2013, 438 s.
5. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I cild, I hissə, Bakı: Elm, 2016, 496 s.
6. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
7. Öz Y. Tarih boyunca Farsça-Türkçe sözlükler. Ankara, 2010, 360 s.
8. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000, 264 s.
9. Cahangirov M. II cild, Bakı, 1989, 280 s.
10. Celalüddin Hızır. Muntahab-ı Şifa. Ankara, 1990, 223 s.

НАУЧНЫЙ СТИЛЬ И ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО СТИЛЯ НА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Ш.ГАСАНЛИ-ГАРИБОВА

РЕЗЮМЕ

Одним из избирательных стилей литературного языка с точки зрения функциональности является научный стиль. Формирование научного стиля происходит на самой высокой стадии формирования литературного языка. Факты, представленные в статье, доказывают, что история тюркоязычного научного стиля начинаются с XIV века. Автор исследует снижение спроса на арабскоязычные научные труды в турецкоязычных средах, причины, которые сделали турецкий язык как медресе и научный язык, дифференциацию научного стиля на основе художественных и бытовых стилей с использованием ряда фактов. Полученные данные показывают, что история тюркоязычного научного стиля более древняя, и он смог описать всесторонне научные факты много веков назад.

Ключевые слова: наука, стиль, литературный язык, тюркские языки, стилистическая дифференциация

SCIENTIFIC STYLE AND HISTORY OF FORMATION OF SCIENTIFIC STYLE IN TURKIC LANGUAGES

Sh.HASANLI-GARIBOVA

SUMMARY

One of the distinguished styles in terms of functionality of literary language is the scientific style. Formulation of the scientific style occurs in the highest stage of evolution of literary language. The works written in Turkic languages in the XIV-XVI centuries and the facts accentuated in the article prove us that the history of the Turkish scientific style began in the XIV century. The author investigates the diminishing demand to Arabic-language scientific works in the Turkish-speaking environments, the reasons that made Turkish as a madrasa and scientific language, the differentiation of the scientific style on the basis of artistic and household styles using a number of facts. The obtained results prove that the scientific style in Turkish languages has a more ancient history and it was able to describe comprehensively scientific facts centuries ago.

Keywords: science, style, literary language, Turkic languages, stylistic differentiation

UOT 81.0;8209

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLLƏRİN
ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİNƏ DAİR

İ.M.BABANLI

*Bakı Dövlət Universiteti**babanlyilhame@gmail.com*

Feil morfolojiyanın ən böyük bəhslərindən biridir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin daha çox qismini feillər tutur. Müasir Azərbaycan dili kitablarında feil bəhsi morfolojiyanın təxminən qırx faizini təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, feil lüğət tərkibində nitq hissələri arasında yad dillərə müqavimət göstərən orijinallığı ilə seçilən əsas nitq hissəsidir. Dilimizdə feillər geniş mənada hərəkət, dar mənada iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözlər adı altında qruplaşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, feil, nitq hissəsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”, ərəb mənşəli feillər

İstər müasir Azərbaycan dilində, istərsə də qədim və orta əsrlərdə feil bir nitq hissəsi kimi öz rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. “Feil morfolojiyanın ən böyük bəhslərindən biridir. Mövcud dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən müasir Azərbaycan dili kitablarında feil bəhsi morfolojiyanın təxminən 40% -ni təşkil edir (1, 150). Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin daha çox qismini feillər tutur. Bu fakt yalnız müasir dillərə deyil, tarixi abidələrə də aiddir. Feil lüğət tərkibində nitq hissələri arasında yad dillərə müqavimət göstərən orijinallığı ilə seçilən əsas nitq hissəsidir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə dilimizə kifayət qədər ərəb mənşəli söz daxil olmuşdur. “Əgər isimlərin tərkibində belə sözlər çox olmuşsa, başqa nitq hissələrinin tərkibində alınma sözlər az və ya yox dərəcəsindədir. Feillərə gəldikdə qətiyyətlə, demək olar ki, burada ərəb mənşəli feillər tapmaq mümkün deyildir” (13, 203).

Dilimizə, onun tarixi inkişafına dair yazılmış əsərlərdə ümumi bir fikir geniş yayılmışdır. O da feilin nitq hissələri içərisində mühüm və əsaslı yer tutması, digər nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətli olmasıdır. Feillər fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və s. xüsusiyyətləri ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Feillərin bu cür qiymətləndirilməsi təkcə onların dilimizdə kəmiyyətcə çoxluğunda deyil, həmçinin feillərin morfoloji və qrammatik vasitələrin və bunların yaratdığı qrammatik vahidlərin zənginliyində, əhatəliyində, özünəməxsus sintaktik vəzifəsində, cümlənin formalaşmasındakı başlıca rolunda və s.dir (17, 195).

Dilimizdə feillər geniş mənada hərəkət, dar mənada isə iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözlər adı altında qruplaşdırılır. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları olsa da, bu işlərdə feil əsas nitq hissəsi kimi həmişə xüsusi rol oynamışdır. Rus dilçiliyində sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması məsələsinə ilk dəfə M.V.Lomonosov toxunmuş və o, adları və feilləri əsas nitq hissəsi kimi ayırmışdır. Onun təsnif etdiyi nitq hissələri sırasında feillər dördüncüdür. Alim nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətlərini açıqlayarkən feili sifət və bağlamalı feil formaları kimi qeyd almışdır (1, 150). Feili xəbərlı cümlənin əmələ gəlməsi və onunla da fikrin ifadə olunması üçün feilin iştirakı vacibdir. “Feil cümlədə hallana bilən nitq hissələrini idarə etməklə öz ətrafına toplayır və cümləni təşkil edir” (12, 19). Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən, demək olar ki, iyirmiyə qədər qrammatik anlayışı ifadə edən morfoloji əlamətə malik olmuşdur. Bu əlamətlər sonralar daha da təkmilləşmiş və dəqiqləşmişsə də, öz əslindən, əlbəttə, ayrılmamışdır” (6, 56).

H.Quliyev “Türk dillərində feilin semantikasi” əsərində feillərin semantik təsnifatını aparmış, leksik-semantik inkişafını izləmiş, semantik-sintaktik baxımdan təhlil etmişdir. Müasir türk dillərindəki feilləri təsnif edərkən, bəzən onların köklərini izah etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət etmişdir. Məsələn, o göstərmişdir ki, müasir dilimizdə yalnız yönük halı tələb edən qarğamaq feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da həm təsirlik, həm yönük halı tələb etmişdir (12, 48). Azərbaycan dilində feillərin təsir kateqoriyası haqqında H.Mirzəyev də tədqiqat aparmışdır. O, feilin nitq hissələri arasındakı mövqeyindən, təsriflənən və təsriflənməyən feillərdən geniş bəhs etmiş, mühüm elmi nəticələr əldə etmişdir: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində olan feillər uzun bir inkişaf yolu keçmiş və bu tarixi inkişaf prosesində onların semantikasi bu və ya digər şəkildə, az və ya çox dərəcədə dəyişikliyə uğramış, yeni-yeni mənə və mənə çalarlıqları kəsb etmişdir. Feilin semantikasında əmələ gələn bu dəyişiklik onun obyektə münasibətinə də təsir göstərmiş, təsirli feillərin bəzisi təsirsiz, təsirsizlərin bəzisi isə təsirli olmuşdur” (14, 89). Şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da buna aid kifayət qədər nümunə vardır. H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində feil” kitabında yazır: “Təkhəcalı feillərin sonunda iki samitin yanaşı gəlməsi (dartmaq, dürtmək, yırtmaq, cırmaq və s.) belə feillərin etimoloji inkişafını aydınlaşdırmağa, yanaşı gələn samitlərdən birincisinin, əsasən **r**, ikincisinin isə **t** və **p** olması təsir və növ kateqoriyasını və bəzi digər məsələləri müəyyənləşdirməyə imkan verir” (15, 20-21).

Q.Bağırov da **sait+samit** tipli feilləri digər tiplərə nəzərən daha qədim hesab etmişdir, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz təkhəcalı feillərlə Azərbaycan dilindəki feillər arasında, ancaq kəmiyyət fərqi vardır. Yəni müasir Azərbaycan dilində 65 feil “Dədə Qorqud”a nisbətən artıq işlənir... Təxmini hesablamamıza görə, 236-240 qoşahecalı sadə feil müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir ... “Dədə Qorqud”da isə bu kimi feillərdən

96-sı işlənmişdir (3,32-38).

Dilimizdə işlənən sadə feillər əsasən bir və ikihecalıdır, üç və dördhecalı feillərə də təsadüf edilir. Aparılan araşdırmalar, zəngin dil faktları türk dillərində o cümlədən Azərbaycan dilində birhecalı feillərin daha qədim olduğunu, ikihecalı və üçhecalı feillərin isə sonralar əmələ gəldiyini göstərir. Məsələn: *yuvarla, yamsıla, alacalan*. Şübhəsiz ki, bu feillər də vaxtilə asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrılı bilirmiş. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da sadə feillər bir və ikihecalıdır:

Birhecalı feillər: ağmaq, aymaq, aşmaq, bozmaq, varmaq, qalmaq, yitmək, yormaq, keçmək, kəsmək, geymək, getmək, ürkmək, üsmək, çalmaq, şeşmək, şişmək və s. İkihecalı feillər: avanmaq, ağırmaq, ayırmaq, aşanmaq, buyurmaq, qavşırmaq, qaynamaq, qapamaq, qılmaq, yılamaq, yıldırmaq, uyumaq, unutmaq, kişnəmək, çağırmaq və s.

Dastanda üçhecalı *gəvəzləmək* feili də işlənir (Əlin-yüzün yumadan toquz baznamacilən bir küvlək yoğurd kəvəzlər), lakin bu feil zahirən düzəltmə olsa da, dastanda *gəvəz* isminə rast gəlmədik. Dastanda sadə feillərlə yanaşı, mürəkkəb (tərkibi) feillər də az işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər sadə feillər milliliyi ilə seçilsə, məhz mürəkkəb feillərin tərkibində alınmalara rast gəlirik: *Oğul, Oğuz yurdu Təpəgöz əlində əsir olub vıran qaldı. Bayındır xan qatı səxt oldı*. “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş feillərin müəyyən bir qismini düzəltmə feillər təşkil edir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin sözyaratma prosesində ən geniş üsul morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında addan feil düzələn şəkilçilər daha çox üstünlük təşkil edir.

Dastanda feilin tərz kateqoriyasının əksi də maraq doğurur. Bu kateqoriyanın özünə gəlincə, ümumiyyətlə, Azərbaycan diliçiliyində iki fikir formalaşmışdır. Qəbul edilən və etməyənlər. M.Xəlifəzadənin “Azərbaycan dilində feili əsaslar” adlı namizədlik dissertasiyasında ilk dəfə olaraq tərz haqqında geniş məlumat verilmişdir (9, 59-60). Sonralar Z.Budaqova bu mövzuya xüsusi önəm vermiş və tədqiq etmişdir (4,120). O, 5 qrup müəyyənləşdirmişdir: 1. işin davamlılığını və ya sürəkliliyini ifadə edən (məs., durmaq, baxıb durmaq); 2. işin inkişafını göstərən: gəlmək; 3. işin hala çevrilməsini göstərən: qalmaq; 4. işin tam icra olunmasını göstərən: qurtarmaq, çıxmaq, yetişmək, çatmaq; 5. İşin icra olunmağa başlanmasını göstərən, başlamaq (4, 284). M.Hüseynzadə isə öz qrammatika əsərində bu mövzuya toxunmamışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feilin tərz kateqoriyasının tədqiqinə dair ayrıca tədqiqat əsərində rast gəlməsək də, E.Ələkbərovanın “Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi” əsərində tərz kateqoriyasından xüsusi bəhs olunmasa da, feillər leksik-semantik baxımdan (hərəkət, hal-vəziyyət feilləri, təfəkkür, nitq, iş) tədqiq olunmuşdur (7,80-150). R.Əsgər də “Divanü lüğət-it türk” əsərində feilləri lüğəvi məna növlərinə görə beş qrupa ayırmışdır: hərəkət feilləri, iş feilləri, nitq feilləri, təfəkkür feilləri, hal-vəziyyət feilləri (8,246-247).

Biz də Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş feilləri tərz kateqoriyası kimi deyil, analogi yolla təsnif etməyi qərarlaşdırdıq.

Hərəkət feilləri: qarmalamaq “cəld tutmaq”, qayıtmaq, qalqmaq, yıqılmaq “yıxılmaq”, yürümək, yılamaq “qaçmaq”, keçmək “irəliləmək”, çəkişmək “mübarizə etmək, çarpışmaq”, bələmək, binmək, getmək və s. **İş feilləri:** yumaq, yırtmaq “cırmaq; öldürmək”, yoğurmaq, yumaq, kəsmək, basmaq, göndərmək, tökmək, sındırmaq, götürmək, dürtmək, dügmək “bağlamaq”, geymək və s. **Nitq feilləri:** ayıtmaq “demək”, düzmək “özü yaradıb, özü danışmaq”, qarğamaq “qarğış etmək”, kişnəmək, çağırmaq və s. **Təfəkkür feilləri:** eşitmək, baxmaq, görmək, gözləmək və s. **Hal-vəziyyət feilləri:** qarımaq, gözləmək, görüşmək, güvənmək, göynəmək “sızlatmaq”, çürümək, şorlamaq “tökülmək”, çağlamaq “şırıltı ilə tökülmək”, küsmək, lovğalanmaq və s.

Ədəbi əsərlərin dili üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, XV əsrdən başlayaraq, feil köklərinin miqdarı, ümumiyyətlə, artmışdır. Feillərin inkişafı və hal-hərəkət anlayışlarının ifadəsi isə düzəltmə köklərin hesabına, yəni bu formaların yaranması və ya yeni tərkibli feillərin əmələ gəlməsi hesabına, nəhayət, mənanın parçalanması hesabına olmuşdur. Məs.: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında feillərin ümumi miqdarı 303 olsa da, kök feillərin sayı 144-dür (3, 27). Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da feillər işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir; bu, abidənin intonasiyası və başlıcası isə məzmunundan irəli gəlir – güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi dastanın əsas keyfiyyətlərindəndir. Məsələn, aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

“Beyrəgin atası-anası baqdı gördi kim, gərdək görünməz olmuş. Ah etdilər, aqlı başlarından getdi. Gördilər kim, uçarda quzğun qalmış, tazı dolamış yurtda qalmış. Dartdı, yaqa yırtdı. Oğul, oğul! –deyübən böğürdi, zarlıq qıldı. Ağ birçəklü anası buldır-buldır ağladı, gözünün yaşın dökdü, acı dırnaq ağ yüzünə aldı çaldı. Al yanağın dartdı, qarğu kibi saçını yoldı. Ağlayıbani- sıqlayıbani evinə gəldi”. Göründüyü kimi, feillər mətnə digər leksik-qrammatik söz qrupları – nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un istənilən parçasını götürsək, eyni vəziyyəti görürük (10,191). Abidənin dilində müşahidə etdiyimiz feilləri iki hissəyə ayırmaq olar: ərəb, fars mənşəli feillər; türk mənşəli feillər. Burada işlənən ərəb və fars alınma komponentli feillər türk mənşəli feillərlə müqayisədə aşağı səviyyədə işləkliyə malikdir ki, bu da türk dillərinin feil sisteminin alınmalara qarşı daha mühafizəkar olduğunu sübut edir. Türk, ərəb və fars mənşəli sözlərin paralel şəkildə işlənməsinə dastanın dilində sıx rast gəlirik. Qeyd olunur ki, türk mənşəli sözlərin paralelliyi ilkindir, türk mənşəli ilə ərəb, farsın paralelliyi sonrakı digər qoşmanın nəticəsidir - axırıncı dəfə yazıya alan mövcud türkdilli modelə uyğun türk mənşəli sözlərdən birini, məsələn, XV əsrdə işlənən ərəb, fars qarşılıqlarından biri ilə əvəz etmişdir, bu, həm də anlaşılanı müasirləşdirmək cəhdidir” (5, 49). “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillər arasında mənşəcə fars komponentli vahidlərlə müqayisədə türk komponentli vahidlərin daha çox üstünlüyə malik olduğunu görürük. “Basatın

Təpəgözü öldürdüyü boy”unda müasir dilimizdə işləkliyini davam edən çox sayda ərəb alınma komponentli feilin qarşılığında 14 farsdilli komponentin işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Müqayisə üçün deyək ki, dastanın digər boyunda – “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda daha kəskin fərq nisbəti müşahidə edilir. Belə ki, bu boyda 54 ərəb. mənşəli komponentin yer aldığı feilə qarşı cəmi ..15.sayda fars alınmalı mürəkkəb feil işlənmişdir. Dastanın digər boylarının ən ötəri statistik təhlili belə yenə də ərəb mənşəli komponentlərin fərq nisbətində az və ya çox fərqlə üstünlüyə malik olduğunu ortaya qoyur (16, 97-98). Beləliklə, bütün bu faktları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, oğuz-Azərbaycan dilində yazılan bu abidənin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli sözlər olsa da, əsərin leksik tərkibi ümumtürk və xalis Azərbaycan mənşəli sözlərdən ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müasir dil baxımından türk mənşəli arxaikləşmiş feillərin işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bunların bəziləri tam arxaikləşmiş, yəni dastanın dilində elə feillər var ki, onlara sonrakı dövr ədəbi materiallarımızın dilində rast gəlmirik. Bəzi feilləri isə yalnız əski türk mənbələrində qeydə almaq mümkün olur ki, bu feillərin bir qismi XIII-XVIII əsrlər ədəbi materiallarımızın çox az bir hissəsində görürük. Feillərin digər bir hissəsi isə heç bir ədəbi dil nümunələrimizdə yox, yalnız müasir dialekt və şivələrimizdə izləyirik. Göründüyü kimi, təxminən 13 əsrlik bir zaman keçməsinə baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”da türk mənşəli leksik tərkibin xeyli hissəsi müasir Azərbaycan dilində eynən və ya xırda dəyişikliklə işlənməkdədir. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş sözlər o qədər anlaşılan kəlmələr idi ki, hər nə qədər yad ünsürlər onların bir çoxunu dildən çıxarmağa çalışsa da, buna müvəffəq ola bilməmiş və uzun müddətli mübarizələr nəticəsində milli leksikanın sabitliyini qorumağa nail olmuşdur (16, 20).

Dastanın lüğət tərkibində, feillərin leksik-semantik inkişafında xüsusi diqqət çəkən məqam sinonimlərin işlənilməsidir. Bunun səbəbini Kamal Abdulla belə izah edir: “Parça daxilində sinonimlərin işlənilməsi KDQ-də adi haldır desək, səhv etmərik. Sinonimlər qabarma mərhələsinin bəlkə də ən ibtidai göstəricisidir. İbtidai bədii poetikliyin, belə deyək, uzununa rişə atması, inkişafıdır. Sinonimlərin bu cür bir-birinin yanında gəlməsi onların fiziki parametrlərini müəyyən edir və bu fiziki parametrlər bədii poetiklik üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir, çünki bir qədər sonra məhz bu nöqtə “kimyəvi” prosesin baş verdiyi məkana çevriləcək” (2, 99).

Ulu türkcənin mövcudluğu dövründə feil artıq lazımi səviyyədə inkişaf etmiş nitq hissəsi idi. İndiki, keçmiş və gələcək olmaqla üç zamanı ifadə edən feilin zamanlar sistemi mövcud idi. Feilin olduqca zəngin sözdüzəldici affikslər sistemi olmuşdur. Xüsusilə hərəkətin çoxdəfəliliyini bildirən affikslərin bolluğu nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə növlər də mövcud idi. İsimdən fərqli olaraq feilin xüsusi inkar vasitələri vardır. Əsasında feili isimlər olan feilin bəzi zaman formaları, məsələn, keçmiş zamanın **-dı//di** göstəricisi ilə işlənənlər artıq həmin dövrdə xalis feil kimi işlənirdi (18,191). Feilin xəbər şəkli kimi,

digər şəkilləri də dastanda tarixi özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Bəlkə elə bu səbəbdən də Mirzə Rəhimov “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi” adlı əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən müasir dövrə kimi feil şəkillərində gedən inkişafı izləmiş, geniş və əhatəli tədqiqat aparmışdır (19, 113). Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində feilin bütün şəkilləri müəyyənlanmışdır. **Əmr şəkli:** “Gəlgil başım baxtı, evim taxtı” (11, 39). **Xəbər şəkli:** “Məgər sənin ağan yoq olubdur, Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur?” (11, 60). **Arzu şəkli:** *Qanlı qoca aydır: “Oğul, sən qız istəməmişsən, bir cılasun-bahadır istəmişsən, anuñ arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən!”* (11, 80). **Lazım şəkli:** *Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xarab olasıydı; nolaydı bənim evimə bir ləhzə baqaydınız* (11, 38). **Vacib şəkli:** Baba, bu sözü sən diməmək gerek idin” (11, 80). **Şərt şəkli:** *Qaranıq dün içində yol azsan umuñ nədir?* (11, 92).

Feillərin növ kateqoriyasının da çox böyük bir tarixi vardır. Feilin şəkilləri kimi, növləri də dastanda normativliyi ilə seçilir. **Məlum növ:** - “Var-dılar, aslanı çıxardılar, meydana gətürdilər” (11, 82). **Məchul növ:** - “Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!” (11, 45). **Qayıdış növ:** - “Ol öylə adam degildir kim, sana görinə” (11, 55). **Qarşılıq növ:** - “Ağlaşdılar” (11, 47). **İcbar növ:** “Oğ-lancımı dayələrə verdi, saqlatdı” (11, 40).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feilin təsriflənməyən formaları da sürəklə işlənmiş, bununla da dastanın poetik keyfiyyətini daha da artırmışdır.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını oxuduqca, vərəqlədikcə onun sirli bir aləm olduğunun şahidi oluruq. Elə bu səbəbdən də dastan həmişə bütün dilçilərin, türkoloqların diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Çünki hər bir tədqiqatçı Kitabı oxuduqda ondan yeni bir məqam aşkarlaya bilər. Nitq hissələri arasında xüsusi çəkiyə malik feillər də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında daim araşdırıla biləcək bir mövzudur.

Beləliklə, dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin tarixini müəyyənləyirərkən feilləri araşdırmaq, feilin qatlarını aç-aça qədim izləri aşkar etmək zəruridir. Çünki onda məskən salan neçə-neçə mənə əsrlərin yadigarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması tarixi (feil). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 356 s.
2. Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Dansökülən variant. Bakı: RS Poliqraf, 2017, 127 s.
3. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 s.
4. Budaqova Z. Feilin tərzləri// Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1980, 570 s.
5. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 200 s.
6. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: APİ, 1999, 140 s.
7. Ələkbərova. E. Dilimizin ulu səsi- Dədə Qorqud abidəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 240 s.
8. Əsgər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it türk” əsəri. Bakı: 2008.
9. Xəlifəzadə M. Azərbaycan dilində feili əsaslar. Filologiya elmlər namizədliyi dissertasiyası. 149 s.
10. Xudiyev N. “Qrammatika”. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası, II s. Bakı, 2000, 568 s.

11. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası: 2 cildə /Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında tərt. edib çapa haz. S.Əlizadə. I cild.- B.: Yeni Nəşrlər Evi, 2000.-623 s.
12. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: ЭЛМ, 1998, 289 с.
13. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərb. Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı.1962, 370 s.
14. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı: API nəşri, 1984,126 s.
15. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
16. Məmmədova A. Dədə Qorqud kitabının leksikası. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
17. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
18. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965, 266 s.
19. Serebrennikov B.A, Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 191 s.

ОБЩАЯ КАРТИНА ГЛАГОЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

И.М.БАБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о многообразии глагола как части речи. Как известно, глагол является самостоятельной частью речи, наименее подверженной иноязычным воздействиям и сохранившей свою оригинальность. В средние века в азербайджанский язык проникло достаточное количество слов арабского происхождения, однако арабских глаголов среди этих слов практически нет. Глаголы, встречающиеся в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», и глаголы азербайджанского языка различаются только категорией количества. В азербайджанском языке употребляется на 65 глаголов больше, чем в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».

Ключевые слова: азербайджанский язык, глагол, часть речи, «Китаби-Деде Горгуд», глаголы арабского происхождения.

OVERALL PICTURE OF THE AZERBAIJANI VERB

I.M.BABANLY

SUMMARY

The article deals with the variety of a Verb as a part of speech. As is known, the Verb is the main part of speech which is more resistant to the influences of other languages and has kept its originality. A great number of words of Arabic origin entered the Middle Ages Azerbaijani language, practically none of which were verbs. The verbs, used in the epos "Kitabi-Dede Gorgud", and verbs of the Azerbaijani language differ only for the category of quantity. In the Azerbaijani language it is used in 65 verbs more than in the epos "Kitabi-Dede Gorgud".

Keywords: the Azerbaijani language, Verb, part of speech, "Kitabi-Dede Gorgud", verbs of Arabic origin.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 811.512.162

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN “ANA DİLİ” ANLAYIŞI

A.N.QƏRİBLİ

*Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**aysel-qerib@hotmail.com*

Mirzə Fətəli Axundzadənin “ana dili” anlayışının ən aydın, mükəmməl təzahürü, şübhəsiz ki, onun ana dilində yazdığı məşhur əsərlərin, xüsusilə komediyalarının dilidir. M.F.Axundzadənin dilçilik fəaliyyətinin əsasında ərəb əlifbasının əvvəl islahı, sonra isə ümumiyyətlə, dəyişdirilib latın əlifbası ilə əvəz olunması dayanmışdır ki, böyük demokratın “ana dili” anlayışına münasibəti də həmin kontekstdə daha aydın görünür. M.Fətəli “tatar” deyəndə Azərbaycan, “türk dili” deyəndə isə Osmanlı türkcəsini başa düşür. M.F.Axundzadə ana dilini Şərq dillərindəki yazılarında “türk dili”, rusca yazılarında isə, bir qayda olaraq, “tatar dili” adlandırmışdır.

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, ana dili, türk dili, tatar dili, xalq dili.

Mirzə Fətəli Axundzadənin “ana dili” anlayışının ən aydın, mükəmməl təzahürü, şübhəsiz ki, onun ana dilində yazdığı məşhur əsərlərin, xüsusilə komediyalarının dilidir. Həm demokratik, həm də realist milli təfəkkürün ifadəsi olan bu dili Mirzə Fətəli necə adlandırmışdır sualı, əlbəttə, “Azərbaycan dili” anlayışının tarixi baxımından böyük maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, böyük yazıçı-mütəfəkkir ümumən Azərbaycan mədəni-ictimai şüurunun orta əsrlər sxolastikasıdan qurtarıb modernləşməsinə əhəmiyyətli təkan vermişdir.

M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının görkəmli araşdırıcısı Nadir Məmmədov yazır:

“M.F.Axundzadə dövlət qulluğunda çalışmaqla bərabər, 1836-1840-cı illər arasında Tiflis rus qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləmişdir” (2, 7).

Hec şübhəsiz, “M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin tükənməz sərvətinə mükəmməl yiyələnmiş, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini, qrammatik qayda-qanunlarını, ən incə çalarlarını, müxtəlif ictimai təbəqələrinin nitq-danışıq üslublarını dərinlən öyrənmiş, xalq dilinin zəngin və rəngarəng söz ehtiyatından, qüdrət və imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir” (2, 21).

Bununla belə Mirzə Fətəli, onun araşdırıcılarının israrla Azərbaycan dili adlandırdıqları ana dilinin adı ilə bağlı xüsusi mövqe nümayiş etdirməmiş, onu sadəcə “türk dili” adlandırmış, digər türk dilləri ilə fərqi məsələsinə diqqət yetirməmişdir.

“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur” komediyasında belə bir dialoq var:

Şahbaz bəy. Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm.

Hatəmxan ağa. Nədən ötrü, balam?

Şahbaz bəy. Firəng dilini öyrənməyə, əmi!

Hatəmxan ağa. Firəng dili nəyinə lazımdır, əzizim! Sənə lazım olan ərəb, fars, türki, rus dilləridir ki, Allaha şükür, dövləti-aliyyəimizin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənibsən” (2, 51).

Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan ziyalisinin dil-ünsiyyət tələbinin əks olunduğu bu mətn göstərir ki, həmin tələb a) ərəb, fars və türk (yaxud: ərbi, farsı və türki); b) rus (yaxud: rusi) və c) firəng (yaxud: firəngi) dillərini əhatə etmişdir.

Səciyyəvi cəhətlərdən biri o olmuşdur ki, həm genetik, həm də tipoloji baxımdan tamamilə fərqlənən ərəb, fars və türk dilləri, eləcə də anlayışları uzun müddət eyni bir müsəlman mədəni-intellektual sisteminin tərkib hissəsi kimi təzahür etmişdir. Burada islam dininin əsrlər boyu formalaşdırdığı transmilli dünyagörüşü əhəmiyyətli rol oynamış və təbii ki, ortaya ümumi problemlər də çıxmışdır.

Mirzə Fətəli “Qəribə hekayə”sində (1870) yazır:

“Narodni sovetnik cənab Ağa bəy Yedigərov ərəb, fars və türk əlifbasının dəyişdirilməyi barəsində öz xəyalatını yazıb mənə vermişdi... Bunu yazanın xahişi budur ki, biz-yəni əhli-islam qədimi əlifbamızı dəyişdirib təzə bir əlifba tərtib edək...” (1).

M.F.Axundzadənin dilçilik fəaliyyətinin əsasında ərəb əlifbasının əvvəl islahı, sonra isə ümumiyyətlə, dəyişdirilib latın əlifbası ilə əvəz olunması dayanmışdır ki, böyük demokratin “ana dili” anlayışına münasibəti də həmin kontekstdə daha aydın görünür. Belə ki, ərəb əlifbasına qarşı mübarizədə Mirzə Fətəlinin ilk məqsədi ana dilinin – türkcənin yazısının məlum çətinliklərinin aradan qaldırmaq idi, lakin bu əlifba eyni zamanda fars və ərəb dillərini də əhatə etdiyindən məcbur olmuşdu ki, mübarizəsini daha geniş miqyasda, yəni hər üç dilin (türk, fars və ərəb) miqyasında aparsın. Doğrudur, ərəb əlifbası türk, eləcə də fars dilinin fonetik quruluşuna adekvat olmasa da, ərəb dili üçün kifayət qədər doğma hesab edilirdi. Bununla belə XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qərb dillərindən Şərq (müsəlman) xalqlarının dillərinə keçməkdə olan yüzrlərlə alınma sözlərin- müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin, toponimlərin, antroponimlərin və s. ərəb əlifbası ilə yazıda düzgün ifadəsi baxımından həm türk, həm fars, həm də ərəb dilində ciddi problemlər yaradırdı.

Mirzə Fətəli yeni əlifba uğrunda mübarizənin müsbət nəticə vermədiyini

gördükdə farsca “Yeni əlifba haqqında mənzumə”sini (1867) yazır ki, həmin mənzumədə deyilir:

Bu daimi olmayan dünyada mənim ömrüm
Həsret və qüssə ilə başa çatdı.
Vətən sevgisi üzündən
Çox tədbirlərə əl atdım,
Ancaq səyim bir nəticə vermədi.
Bu əsrdə bir könül sahibi görmədim.
Türklərin və İran torpağının böyükəri
Hamısı Çin xalqı kimi yatmışdı.
... Bir vəzir də dodaqlarını tərpətməmişdi,
Bu məsələ haqqında öz fikrini demişdi
Ki, biz İran xalqı kiçikdən böyüyə qədər,
Atəşpərəstdən, xristiandan, farsdan türkcə qədər
Hamımız zirək və mərifət sahibləri, yəni,
Yazının çətinliyindən qorxumuz yoxdur... (2, 235).

M.Fətəlinin “Azərbaycan dili” mənasında istifadə etdiyi “türk dili” ifadəsi müqayisə olunmayacaq qədər daha geniş kontekstoloji funksionallığa malikdir.

Böyük mütəfəkkir farsca qələmə aldığı “Kəmalüddövlə məktub”larını ana dilinə tərcümə edərkən ona belə bir başlıq vermişdir: “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türki dilində tərcüməsidir” (3, 17).

Nümunələr:

1. “Çün türki dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaideyi-külliiyə mərqum olunmayıbdır... Və gərək mültəfit olunmamaq ki, bu əlfaz farsidən və ya ərəbidən məxurdur...
Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi, adəmi türki dilində adam yazasan...” (3, 150).
2. “... Dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düçar oldum ki, əlhət türk dilində onun mənzumatı mənim heyretimə bais oldu” (3, 152).
3. “İran və Rum ölkələrində yaşayan və islam dinində olan biz yazıqların dili fars və türk dilləridir. Ərəblər bizə qələbə çaldıqdan sonra dinlərini bizə qəbul etdirdikləri kimi, dillərini də bizim dilimizə qatmışlar və bizi məcbur etmişlər ki, öz dilimizdə yazılan kitabları oxuyub başa düşmək üçün ərəb dili və onun qaydalarını da bilək. Buna görə də biz məcburuq ki, farsca yazılmış əsərləri anlamaq üçün iki dil və türkcə yazılmış əsərləri başa düşmək üçün üç dil öyrənmiş olaq” (3, 227).
4. “Müəllif mütəfəkkir və filosof deyil, o, Avropa azadxahları (liberalları) ruhunda olan bir nəfər ziyalı müsəlmandır. Özü isə fars, ərəb və türk dilləri üzrə filoloqdur” (3, 273) və s.

M.Fətəli rusca məktublarında “Azərbaycan dili” anlayışını “ tatarca” və ya “tatar dili” kimi ifadə edir:

1. “İndi isə sizə şəxsən bu xahişlə müraciət edirəm: ... diplomatik dəftərxanada fars və tatar (Azərbaycan – H.M.) dilləri mütərcimi vəzifəsinin mənə tapşırılması haqqında təklif irəli sürəsiniz” (4, 21).

2. “Ancaq mən bunu əlavə edirəm ki, tatar dilini öyrənmək arzusunda olan şagirdlər üçün tatar dilində yeganə orijinal əsərlər sayılan bu pyeslər (söhbət M.F.Axundzadənin komediyalarından gedir - A.Q.) çox faydalı vəsaitdir” (4, 31-32) və s.

Maraqlıdır ki, həmin məktublarda M.Fətəli “tatar” deyəndə Azərbaycan, “türk dili” deyəndə isə Osmanlı türkcəsini başa düşür. Məsələn, 4 may 1953-cü il tarixli məktub-məruzəsində yazır:

“Tatar (azərbaycanlı-red.) tayfalarının sayca burada yaşayan başqa tayfalardan çox olduğu Zaqafqaziya ölkəsi, bu yerlər Rusiyaya ilhaq edilənə qədər, ya İran şahları, ya da Türkiyə sultanlarının hakimiyyəti altında idi. İran şahları hakim olduqları zamanlarda buradakı tatarların yazı işləri fars dilində, türklər hakim olduqları zamanlarda isə Zaqafqaziyada yaşayan tatarların dilindən, kökündən fərqli olan türk dilində aparılırdı. Bunun nəticəsində də tatarlar indiyə qədər xalis tatar (Azərbaycan – H.M.) dilində ədəbiyyatdan məhrumdurlar və bu dildə oxumaq üçün orijinal əsərlərə təsadüf edilmir; əgər tatar dilində bəzi əsərlər varsa da, onlar ya başqa dillərdən tərcümə edilmiş, ya da fars, türk və ərəb sözləri ilə dolu anlaşılmaz bir dildə yazılmışdır. Beləliklə də, bu əsərlər daha doğrusu, bu tərcümələr əsasında tatar dilinin ruhunu anlamaq və bu dilin xalqın işlətdiyi vəziyyətdə öyrənilməsi mümkün olmadığı kimi, həmin əsərlərə əsaslanaraq, bu dilin qrammatik qayda və qanunlarını, hətta belə bir qayda-qanunu öyrənmək üçün göstərici ədəbiyyat tərtib etmək də mümkün deyildir” (4, 30).

Beləliklə, M.F.Axundzadə ana dilini Şərq dillərindəki yazılarında “türk dili”, rusca yazılarında isə, bir qayda olaraq, “tatar dili” adlandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Əsərləri, I c., Bakı: Şərq-Qərb., 2005, 296 s. Tərtib edən: N.Məmmədov.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s. Tərtib edən: N.Məmmədov.
3. Axundzadə M.F. Əsərləri, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s. Tərtib edən: N.Məmmədov.
4. Axundzadə M.F. Qəribə hekayə. Ədəbiyyat qəzeti, 8 aprel 2017-ci il.

“РОДНОЙ ЯЗЫК” В ПОНИМАНИИ МИРЗЫ ФАТАЛИ АХУНДЗАДЕ

А.Н.ГАРИБЛИ

РЕЗЮМЕ

Яснейшим, совершеннейшим проявлением понятия “родной язык” у Мирзы Фатали Ахундзаде является, несомненно, язык его знаменитых произведений, написанных на родном языке, в особенности, его комедий.

В основе языковедческой деятельности М.Ф.Ахундзаде лежит осуществленная вначале реформа, а позднее замена арабского алфавита латинским, в чем и проявляется наиболее отчетливо отношение великого демократа к понятию “родной язык”.

Говоря “татарский”, М.Фатали понимал азербайджанский, говоря “тюркский” – османский тюркский язык.

В трудах, написанных на восточных языках, М.Ф.Ахундзаде называл родной язык “тюркским языком”, а в произведениях, написанных на русском языке, как правило, – “татарским языком”.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундзаде, родной язык, тюркский язык, татарский язык, народный язык.

MIRZA FATALI AKHUNDZADE’S CONCEPT OF “THE MOTHER TONGUE”

A.N.GARIBLI

SUMMARY

The most vivid and perfect manifestation of Mirza Fatali Akhundzade’s concept of “the mother tongue” (the native language), is beyond doubt the language of his famous works, especially comedies which he wrote in his mother tongue.

Firstly, the amendment of the Arabic alphabet and later its change, including replacement by Latin had been on the basis of M.F.Akhundzade’s linguistic activity. The great democrat’s attitude to the concept of “the mother tongue” seems clearly in the same context.

While saying “Tatar” M.F.Akhundzade means “Azerbaijan”, whereas while saying “the Turkish language” he means “Ottoman Turkish”.

M.F.Akhundzade hailed “the mother tongue” as “Turkish” in his writings in the Eastern languages, but as “Tatar” in Russian.

Key words: M.F.Akhundzade, the mother tongue, Turkish language, Tatar language, folk language.

47.8210 UOT 82-1

“YA ÖLÜM, YA İSTİQLAL” DEYƏN TALEYÜKLÜ ŞAİR

S.Ş.QULİYEVƏ

*Bakı Dövlət Universiteti**quliyeva@mail.ru*

Azərbaycan mühacirət poeziyasının qüdrətli simalarından biri də Almaz İldırımdır. Əsərləri qəm, həsrət və ayrılıq simvolu kimi mənəlanan didərgin şairin poeziyasının mayasını iztirab, kədər, vətən həsrəti təşkil etməkdir.

Məqalə boyu şairin bu mövzuda qələmə aldığı şeir və poemaları təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: vətən, əyri-üyrü, xatirə, müəllif, tale

Azərbaycan mühacirət poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, “tale yazısının dəhşətləri etibarilə bəlkə də birincisi Almaz İldırımdır” (A.Nəbiyev). Azərbaycanlı didərgin düşən, başına olmazın faciələr gələn, dəfələrlə ölümle pəncələşən, vətən həsrətilə qovrulmuş. ürəyinin bütün odunu şeirlərinə köçürən A.İldırımın həyat və yaradıcılıq yolu çox ibrətamizdir.

Yenicə ali məktəbə daxil olan iyirmi yaşlı A.İldırım 1927-ci ildə tacir ailəsinə mənsub olduğuna, o vaxt çox dəbdə olan ifadə ilə desək, “ictimai vəziyyətlə əlaqədar olaraq” universitetin Şərq fakültəsindən qovulmuş, amansız mənəvi təzyiqlərə məruz qalmışdır. O, əvvəlcə Dağıstana, sonra Türkmənistanı sürgün edilmişdir. Gənc şair Dağıstanda yaşadığı illərdə “Dağıstan firqəsi” qəzetində şeir və məqalələrini çap etdirmişdir. Sürgündə olarkən yaradıcılıq fəallığını davam etdirən şairin təqibi get-gedə daha da güclənir, dövrü mətbuatda əleyhinə çox kəskin ruhda məqalələr dərc olunur. Artıq təqiblərdən bezmiş şair ailəsi ilə birlikdə İrana qaçır, sərhəddə tutulur, olmazın əzablara məruz qalır, azad edildikdən sonra bir qədər Məshəddə, Tehrandə, Təbrizdə yaşayır, sonra Türkiyəyə gedir. O, yeddi il qütbətdə yaşayır və orada vətən həsrətilə əbədiyyətə qovuşur.

Almaz İldırım bədii yaradıcılığa ötən əsrin iyirminci illərinin sonlarında başlamış, ilk şeirləri “Maarif və mədəniyyət”, “Maarif işçisi”, “Şərq qadını” ədəbi orqanlarında çap olunmuşdur.

Şairin 1926-cı ildə S.Rüstəmlə birgə nəşr etdirdiyi “Din və bu gün” adlı şeiri olmuşdur. Daha sonralar 1930-cu ildə Almaz İldırımın “Dağlar səslənir-kən” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Kitabdakı şeir və poemaların əksəriyyətinin

mövzusu şairin ilk sürgün həyatını keçirdiyi Dağıstanla bağlı təəssüratlarından doğmuşdur. Bu əsər başdan-başa yadelli işğalçılar əleyhinə yazılmışdır. “Və bu əsər kommunizm əleyhinə fikirlər aşılardan bir məxz kimi mağazalardan yığılıb müsadirə olunmuşdur” (3, 419).

Baş minbir əzablar çəkmiş, doğma yurdundan-yuvasından pərən-pərən düşmüş, vətən həsrətilə alışıb-yanan gənc şair minlərlə digər azərbaycanlılar kimi qütbət ölkəyə gəzməyə, “havasını, suyunu dəyişməyə” getməmişdi, “zaman adlanan nəhrin amansız dalğaları” onları yurdundan-yuvasından qoparıb qütbətə salmış, bu bədbəxtlər on illər boyu doğma xalqdan ayrı yaşamağa məcbur olmuşlar. A.İldırım bir şeirində yazırdı:

Toxunma, toxunma, dərldir başım,
Burax, öz dərdimə dərman edim mən.
Uzaqda qalıbdır torpağım, daşım,
Cənnət olsa bu dünyanı nədəm mən! (2, 76)

Bəs A.İldırımın torpağında-daşında, bu qədər atəşin bir məhəbbətlə sevdidi vətəninə nələr baş vermişdi ki, ondan uzaqlaşmalı olmuşdu?

Məlum olduğu kimi XI Qızıl Ordu Bakıya girmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yıxıb, millətimizə divan tutmuş, xalqın milli azadlıq idealları bolşevik-daşnak ordusunun ayaqları altında tarimar edilmişdi. Azərbaycanın ən fəal xadimləri təqib olunmuş, həbs edilmiş, qısa müddətdə çoxlu xanımınlar uçurdulub, ocaqlar söndürülmüşdür. Qıtlıq, aclıq şəhər və kəndləri əldən salmışdı.

13-14 yaşlarında yeniyetmə olan A.İldırım bütün bu hadisələri gələcək şair qəlbinin həssas gözləri ilə müşahidə edirdi. Təbiidir ki, onun şüurlu həyatı, mənəvi qənaətləri bu dəhşətli hadisələr əsasında təşəkkül tapırdı. Həmin qənaətlər A.İldırımın yaddaşına əbədlilik həkk olundu və şeirlərində də özünü aşkar surətdə göstərməyə başladı. A.İldırım ilk şeirlərində böyük bəşəri mövzular işləyən H.Cavidin ardınca Azərbaycanı, onun təbiətini, xalqının acı taleyini özünəməxsus bir tərzdə ədəbiyyatımıza gətirən Ə.Cavadın arxasınca gedirdi.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi şair Bakıdan ayrılarkən Dağıstana sürgün edilmişdir. Dağıstana sürgün edilən şairin doğma yurdundan ayrılarkən yaşadığı ağır, əzabverici duyğuların ifadəsi “Dağlara vida” şeirində öz əksini tapmışdır. Sərlövhəsi altında yazılmış “Dağıstana sürülərkən” qeydi, habelə ayrı-ayrı bəndlərindən “Doğma yurdu tərk edib atıldım diyar-diyar”, “Of... Bakı, bu ayrılıq mənə ölümdən betər” kimi misralardan aydın olur ki, şairin özü kimi kağız üzərinə tökülən hər sözü, hər ifadəsi vətən, torpaq həsrətilə alışıb yanır.

Söylə, nədən səs verməyir Xəzərim,
Mən ki onun hər dərdini yazaram,
Sürgün olub, uğrunda həp gəzərim,
Qismətim bu uzun yollar, a dağlar...

Torpağın cəvahir, daşların almas,
Şamlıqlar geyinmiş ipəkdən libas,
Bəzən bilməm neçin saxlayırsan yas,
Quzğundan əsərkən yellər, a dağlar?! (2, 17)

Göründüyü kimi, bu şeir artıq sürgün olunduğu üçün Xəzərdən uzaq düşmüş şairin könül çırpıntılarıdır. Quzğundan (Xəzərdən) əsən yellər, deyərkən şair təbiət hadisəsi olan xəzri küləyini yox, Azərbaycan xalqına bəla kəsilmiş Sovet imperiyasının təzyiqini nəzərdə tutmuşdur. Şeirdəki “yas” dərin ictimai məna ifadə edərək, xalqın başına sosializmin gətirdiyi böyük siyasi faciəni əks etdirməkdədir. Aşağıdakı misralar məhz aralı-dağlı bütün Azərbaycanı bürümüş dəhşətlərin ifadəsidir:

Zirvəndə oynayan rüzgarlar acı,
İllərlə görünməz başının tacı,
Anlat ki, dərdinin nədir əlacı,
Nədir bu dumandan tullər, a dağlar?.. (2, 17)

A.İldırımın bəzi şeirlərinin yazıldığı tarixi müəyyən etmək çətindir. “Vətəndə”, “Sürgündə”, “Qürbətdə” şeirləri bu qəbildəndir. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, şairin sürgün illərində qısa müddət üçün Azərbaycana gəldiyi vaxtlar olmuşdur. Onu müxtəlif vaxtlarda müvəqqəti olaraq Bakıya çağırır, sorğu-suala tutur, ideoloji cəhətdən necə düzəldiyini öyrəndikdən sonra yenə sürgün yerinə qaytarırmışlar. Görünür, şairin Dağıstan sürgünündən verdiyi sual-cavabdan razı qalmayan Siyasi İdarə A.İldırımı Dağıstan mühtindən ayırmaq məqsədilə onun sürgün yerini dəyişmək, Türkmənistanla əvəz etmək qərarına gəlmişdir. Akademik B.Nəbiyev yazır ki, “beləliklə də, bu və ya digər şeirlərdən bəhs edərkən onun “Vətəndə yazılanlar”, yaxud “Sürgündə yazılanlar” bölməsinə salmadığı şərti səciyyə daşıyır” (3, 53). “Bakı 1930” qeydi ilə verilmiş “Buludlar”, “Bakı-Quba 1930” qeydi olan “Bir el aşığının dedikləri” və bəzi digər əsərlər bu qəbildəndir.

Adı çəkilən şeirlər A.İldırımın poeziyasında romantik təxəyyülün maraqlı çalarlarının öz əksini tapdığından xəbər verir. Lermontovdan iqtibas etdiyi “Buludlar” şeiri, eləcə də “Durnalar”, “Durnacıq” əsərləri bu cəhətdən səciyyəvi əsərlərdir. “Durnalar” şeirində şair aşıb-daşan, kədər duyğularını bölüşmək üçün durnalara müraciət edir. Əsər elə ilk misrasından qəm pərdəsində köklənmişdir. Şair bəlalı başını qoymağa bir ana qucağı tapmadığından, yetim qəlbinin təsəllisiz qaldığından həzin-həzin şikayətlənir. Azərbaycan ziyalılarına, xüsusən yaradıcı sənətlərə qarşı sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmış təqib və represianın gücləndiyi bir zamanda yığıncaqlarda, mətbuatda bir eyham, bir kinayə, bir təhqir eşidən A.İldırım durnaya canlı xüsusyyətlər verərək onu mövcud vəziyyətdə barışmağa çağırır.

Durna, gəl qəbul et, sən bu çarpaşlıq oyunu,
Tənəli söz önündə bükmə zərif boynunu.

Küsmə, sevdalı durnam, hər dərdimiz bəlli, gəl,
Gəl birlikdə bulalım baş-başa təsəlli, gəl.
Getmə durnam, getmə dur, axı yollar dolaşıq,
Bir dinlə, bax nə diyor başı bəlalı aşığı... (2, 27)

Şeir “dolaşıq yollarda” durnacığının başına bəlalər gələcəyindən nigrançılıq ifadə edən bir sonluqla bitir. Yenə də durnalara müraciətlə yazılmış qoşmasında A.İldırım məxluqla özü və özü kimilər arasındakı həmdərdlik məqamını xüsusilə qabarıq əks etdirmişdir.

Arzum budur kəsilsin göz yaşınız,
Hər bələdan uzaq olsun başınız,
Çiçəklənsin torpağınız, daşınız,
Toxunmasın sizə düşmə, durnalar! (2, 28)

Göründüyü kimi, A.İldırım tənəyə, böhtana məruz qalan, sıxışdırılan vətəninin – xalqının düçar olduğu ictimai bəlalərin, dərdlərin mahiyyətini yaxşı başa düşüb, çaşqın vəziyyətə qalan durna xilqəti günahsız ziyalılardan biridir:

Mən özümə sizi sirdaş sanıram,
Arzunuzu düşünürəm, qanıram,
Halınıza od tuturam, yanıram,
Dərdinizi gəl bölək tən, durnalar. (2, 28)

Bütün şüurlu həyatını xalqının, vətəninin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda sinəsini sipər edən, talesiz taleyinə sürgünlük, nakamlıq möhürü vurulmuş A.İldırım 1934-cü ildə İrandan Türkiyəyə gəlmiş, ömrünün son ilinədək orada vətən həsrətilə yaşamışdır. Əlbəttə, əvvəlki illərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə böyük bir rahatlıq, dinclik əldə etmişdi. Amma yenə də qəlbi Azərbaycan həsrətilə yanıb-yaxılmış, zorla düçar edildiyi didərginliyin ağır yükünü uzun müddət həyatının son gününədək daşımışdır. Bu mənada onun yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasında qütbət lirikasının ən mükəmməl, ən zəngin nümunələrindən biridir.

A.İldırım bir sıra şeirlərində dönə-dönə bu mövzuya müraciət etmiş, qərblilik duyğusu lirik qəhrəmanın bütün mənəvi aləminə sirayət etmiş, onu için-için sızlatmışdır. Onun xaricə getmək ərəfəsində Azərbaycanın özündə yazdığı əsərlərdə bir qərblilik ruhu duyulmaqdadır.

Söylə, Şahdağlarım nədən yaslıdır?
Köksündəki qılınc, qalxan paslıdır?
Şairlərin nədən həzin səslidir,
Qərrib sazda qırıq tellər, a dağlar?... (2, 24)

Şair hələ vətəninə və sürgündə olarkən doğma yurdunu bürümüş haqsızlıqlardan, yadellilərin iradəsilə ölkədə baş verən faciələrdən, qərrib sazların qırıq tellərindən qəribməyə başlamışdı. “A dağlar?”, “Neçin şair doğul-

dum?” “Əlvida, Bakı” şeirləri bu ruhdadır:

Bax, nə deyir sənə bu coşğun Xəzər,
Qoynunda şimaldan gələn yad gəzər.
Bu bir dərd ki, məni ömrümcə əzər,
Düşürür hər haldan-hala əlvida. (2, 44)

A.İldırımın əsərlərində vətən həsrətinin ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. “Qafqaz”, “Batan günəş”, “Azərin duası”, “Yurd həsrəti” kimi şeirlərin hər birində şair vətənin obrazını yaradır. Eyni mövzunun müxtəlif çalarlarını açıqlayan “Neyləyim?”, “Quzğun üçün”, “Qurbanın ola bilsəm”, “Şərqin” şeirləri də bu ruhda yazılmış hicran nəğmələridir. Onlarda öz təbii əksini tapan ah-naləyə baxmayaraq, “Şərqin” şeirindəki inam həmin əsərlərin hamısı üçün səciyyəvidir:

Qafqaz, o gözəl yurd, o müəbbəd vətənimdir,
Mən hürr olaraq doğdum o zümrüd yaxasında.
Dağlar beşiyim, geydiyi qarlar kəfənimdir,
İllərlə, əsrlərlə sürünsəm də yasında,
Ən sonda o, mütləq ki, mənimdir, o mənimdir! (2, 142)

Şair bu yolda vuruşlara qoşulmağı arzulayır, “Silaya varacağam”, “Bir gün” şeirlərində yolunu kəsən dağları belə aradan qaldıraraq məzlum vətənini bürümüş əsarət zəncirini qıracağına əmin olduğunu bildirir.

Vətən həsrəti, qəribliyin hüznü A.İldırımın, demək olar ki, bütün əsərlərinin aparıcı ahəngini təşkil edir. “Əsir Azərbaycanım” şeiri isə bir sıra xüsusiyyətlərlə onun yaradıcılığının “bu başlıca mövzusunun həm təntənəli uverturası, həm də yüksək akkordlu finalı sayıla bilər” (2):

Herdə məni gül qoynunda doğuran,
Xamırımı göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə "layla balam!" çağıran
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy!..
Nəçə ildir həsrətində yannam oy!..

Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neylim Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!..
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?! (2, 115)

A.İldırım müxtəlif əsərlərində dönə-dönə qaldırdığı türkçülük, türk xalqlarının taleyi məsələsi ilə əlaqədar fikir və duyğularını “Qara dastan” şeirində ümumiləşdirmişdir. Şeirdə şair təkcə Azərbaycanın deyil, sovet imperiyasının tərkibində əzilən bütün türk bölgələrinin acınacaqlı günlərə qaldığını göstərir, dünyanın, “əfkari-ümumiyyətin” diqqətini bu tarixi ədalətsizliyə cəlb edirdi:

Kimsə bilməz Tanrıdağın yasını,
Duman almış Altayların başını.
Uçurmuşdur başdan dövlət quşunu,
Sərvətinə üz çevirmiş zaman hey...
Qoca Türkün düşdüyü dərd yaman hey...
Türk elləri bir-birinə yadlanır,
Qazax, Qırğız, Türkmən, Özbək adlanır,
Azəri türk yanır, içdən odlanır,
Ana yurdun içdən halı duman hey...
Qoca Türkün düşdüyü dərd yaman hey...
Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla, şair, ağla, yurdun dağılmış,
Harda qopuz, harda qırıq kaman hey?..
Harda böyük Vətən, harda Turan hey?.. (2, 149)

Beləliklə də, Sovet İttifaqında ağır milli, ictimai zülmə məruz qalan xalqların taleyinə yazılmış o qara günləri “Qara dastan” başlığı çox dəqiq ifadə etməkdədir.

İllər illərin üstünə qalandıqca qəriblik taleyinin bitməzliyi – tükənməzliyi A.İldırımı sıxır, onun bütün varlığını təlatümə gətirirdi.

Mənim eşqim, a dostlar, əzəlidir, əzəli,
Kim çalacaq könüldən o sevdalı gözəli?!
Yox bir qüvvət ki, yıxsın qəlbimdəki əməli,
Mənim ki, o qurtuluş gününə imanım var!..

Beləliklə də, vətənin azadlığa çıxacağına ümid şairi tərk etmirdi. Lakin ürəyinin dərin qatlarından həmişə bir gizilti keçirirdi, görəsən mən də o günü görəcəyəmmi? Oğlu Araza həsr etdiyi “Bilməm ki!” şeirində bu duyğu belə əks olunmuşdur:

Qovuşarkən yurd bayrama, düyünə,
Çalxanacaq el öyünə-öyünə,
Sən erincə gözlədiyim o günə,
Mənim ömrüm çatacaqmı, bilməm ki...

Təəssüflər ki, ömür vəfa etmədi. Yurd həsrətli, yuva təşnəli nakam taleli şair doğma Bakısından, ilham mənbəyi saydığı Xəzərindən, yaxınlarından, sirsirdəşlərindən zülmə ayrılaraq qərib kimi əbədiyyətə qovuşdu. Elə buradaca A.İldırım 29 yaşında olarkən vəsiyyət etdiyi “Qürbətdə” şeirini xatırlamaq istərdik. O xahiş edir ki, öləndə torpağa basdırmasınlar, yandırıb külünü küləklərə versinlər ki, bəlkə ondan bircə hissə də olsa, rüzgar doğma ellərə çatdırdı.

Dillər əzbəri olan bir yanıqlı bayatıda deyildi ki:

Həmin gün göylər kişnədi, buludlar həzin-həzin ağı dedi, göz yaş tökdü.

Əzizim ulu dağlar,
Çeşməli sulu dağlar,
Burda bir qərrib ölmüş.
Göy kişnər, bulud ağlar.

Bəli, göy kişnədi, bulud ağladı taleyüklü nakam şairin ağrılı-acılı həyatına nə etməli?

ƏDƏBİYYAT

1. İldırım A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 160 s.
2. Nəbiyev B. Didərgin şair. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 120 s.
3. Sultanlı V. Almaz İldırım (oçerk). Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə. II cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.

РОКОВОЙ ПОЭТ, КОТОРЫЙ СКАЗАЛ: «БЫТЬ, ИЛИ НЕ БЫТЬ»

С.Ш.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Одним из знаменитых представителей азербайджанской поэзии является талантливый поэт Алмас Илдырым.

Главная тема в творчестве поэта, находившийся далеко от родной родины, является разлука и грусть.

В настоящей статье анализируются указанные вопросы.

Ключевые слова: родина, крутой угол, память, автор, судьба

THE FATEFUL POET, WHO SAID “TO BE OR NOT TO BE”

S.Sh.GULIYEVA

SUMMARY

One of the greatest figures of Azerbaijan's emigration poetry is Almas İldirim. The works of the exiled poet are explained as a symbol of sorrow, longing, parting. At the same time, the basis of the poet's poetry is contained of agony, sorrow, and homesickness. The article analyzes the poet's poems in this from the aforementioned aspect.

Key words: country, meandering, memorial, author, fortune

UOT 82.0; 8209

QARABAĞ AŞIQ MÜHİTİ: AGABƏYİM AĞA AĞABACI

A.V.NƏBİYEVƏ

*Bakı Dövlət Universiteti**nebiyeva_almara@mail.ru*

Məqalədə Qarabağ aşiq mühitinin qadın aşığı Ağabəyim Ağa Ağabacının yaradıcılığı araşdırılır və aşiq şeiri şəkillərindən poetik nümunələr barəsində oxuculara məlumat verilir. Onun yaradıcılığında poetik ənənə ilə yanaşı vətən, təbiət, məhəbbət lirikasına xas olan özünəməxsus orijinal cəhətlər, yeniliklər izlənilmişdir. Müəllifin şeirlərinin həm forma və məzmun xüsusiyyətləri, həm də bədii dəyəri tədqiq olunmuşdur. Ağabəyim Ağa Ağabacı yaradıcılığında Azərbaycan aşiq şerinin klassik ənənələri davam etdirilir. Ağabəyim Ağa Ağabacı yurdundan uzaq düşdüyü üçün vətən həsrəti çəkir, doğma yerlərin dərd-sərini unuda bilmirdi, təbi gəldikcə şeirlərinə köçürürdü.

Açar sözlər: Qarabağ aşiq mühiti, saz-söz, yaradıcılıq, ustad, bayatı, məhəbbət, təbiət

Qarabağ aşiq mühiti üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də tarixən xalq şeiri üslubunda yazan peşəkar aşıqlar arasında tanınmış qadın sənətkarların olmasıdır. Aşiq mühitinin hər bir bölgəsində qadın aşiq sənətkarların yaradıcılığına rast gəlinir. Onların hamısı yaşadığı dövrün əzablarını, dərdini bayatılarda, qoşmalarda dilə gətirirdilər. Ağabəyim Ağa, Aşiq Pəri, Aşiq Nabat, Aşiq Bəsti, Aşiq Sənəm, Nübar Mədətli və başqalarını buna nümunə göstərmək olar. Öz incə zövqü, həssas qəlbi, özünəməxsus duyumu və intuisiyası olan bu qadın şairlər şeirlərindəki psixoloji elementlərin varlığı, eyni problemə fərqli yanaşma xüsusiyyətilə seçilirlər. Onlar cəmiyyətdə, məişətdə mövcud olan məsələlərə kişi sənətkarlardan fərqli prizmadan baxmış, maraqlı bənzətmə və müqayisələr aparmışlar. Professor Qəzənfər Paşayev yazır: “Bu sənət başqa türk xalqlarında olsa da, heç bir xalqda Azərbaycan xalqında olduğu kimi kütləvi olmamış, milli musiqi səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Heç bir xalqda Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən məşhur olan Aşiq Pəri, Aşiq Bəsti, Aşiq Nabat, Aşiq Sənəm, Şimpirli Sevgili, Aşiq Sona, Aşiq Əskinaz kimi qüdrətli qadın aşıqları olmayıb” (5,476) . Bu ənənə dövrümüzdə, təəssüf ki, məlum səbəblər ucbatından zəifləmişdir. Hazırda Qarabağ aşiq mühitinə məxsus qadın sənətkarlardan Nübar Mədətli fəaliyyət göstərməkdədir.

Yuxarıda adı çəkilən qadın şairlər içərisində istər tutduğu mövqeyi, istərsə də poetik dünyasının rəngarəngliyi baxımından, xüsusilə seçilən obrazlardan biri də XVIII əsrin ilk qadın aşığı Ağabəyim Ağadır. “Ağabacı təxəllüsü ilə

Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazan şair Ağabəyim Ağa, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Xürşidbanu Natəvanın bibisidir. Təxminən 1780-1781-ci illərdə Pənahabadda (indiki Şuşa) anadan olmuşdur. 1801-ci ildə İran hökmdarı Fətəli şah ələ verilmiş və ömrünün sonuna kimi vətən həsrəti, qülbət əzabı çəkdiyi Tehrandə yaşamış, 1832-ci ildə orada vəfat etmiş, Darülmüslimə adlandırılan Qum şəhərində dəfn olunmuşdur” (2, 30). Əfsus ki, onun yaradıcılığının çox az hissəsi bizə məlumdur. Onu həm də ətrafda Kiçikbəyim, Ağabəyim Ağa Ağabacı kimi də adlandırırdılar. Hətta Y.V.Çəmənzəminli özünün “İki od arasında” romanında Ağabəyim Ağadan bəhs edir və onu Kiçikbəyim kimi də təqdim edir: “Kiçikbəyim ana tərəfdən Şahsevənli Bədir xanın nəvəsi olduğu üçün, ana elinin bir çox xassələrini daşıyırdı: at minib cıdır çıxmaq, tufəng atmaq, qılınc oynatmaq onun üçün təbii bir ehtiyac kimi idi. Günün müəyyən hissəsini şəhərin ətrafını dolaşardı” (4, 454.) Buradakı təsvirdən göründüyü kimi, Ağabəyim Ağa Ağabacı sadalanan cəhətləri onu mövcud dövrdə var olan digər qadın həmcinslərindən fərqləndirirdi. Bu səbəbdən də zaman içərisində onda bu istiqamətdə - cəngavərlik kimi, haqsızlığa dözümsüzlük və ən əsası azadlıq carçısı kimi meyllər özünü göstərməyə başladı. Həmçinin sözü gedən əsərdə də qeyd edildiyi kimi: “Ağabəyim Ağa Ağabacının əfsanə və nağıllarla bərabər, şeirə də böyük həvəsi vardı- o, bütün türk şairlərini oxumuş, xoşuna gələn gözəl parçaları bəyazına köçürüb əzbərləmişdi” (4, 594). Əgər nəzərə alsaq ki, insanın taleyini həm də onun fitrətini müəyyənləşdirir, şübhəsiz ki, bütün bunlar onun taleyinə də təsirsiz ötüşmədi. Ancaq istənilən məkanda və vəziyyətdə varlığında daşdığı o böyük Vətən sevgisi ondan bir an da ayrı düşmür, taleyini şəkilləndirir. “İki od arasında” romanından gətirdiyimiz istinaddan göründüyü kimi, o, həm də mövcud dövrə nəzərən, mütaliəsi geniş olan qadın yazarlardan idi. Dövrünün bir sıra tanınmış – M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Müştəq, Nəbi, Raci, Rafe, Müştəri, Ağa Məsih, Nişat, Arif, Aciz, Aşıq Əli, Əbdürrəhman ağa Şair, vaqif Təbrizli Qövsü və s. şairlərin xüsusi poetik nümunələrinə onun daim üzərində gəzdirdiyi “Bəyaz”da rast gəlmək olardı. O, Bu şairlərin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir və yeri gəldikcə onlardan bəhrələnirdi. Bu mənada onun Azərbaycan şeirinin xüsusi fiqurlarından Molla Pənah Vaqiflə görüşü olduqca xarakterikdir: “...O. Vaqifi görmüşdü, lakin onun məclisində olmaq, onunla danışmaq hələ qıza müyəssər olmamışdı.

...Ağabəyim Ağa Ağabacının Vaqiflə görüşməsi ona bir qürur vermişdi. İndi o özünü tamamilə böyük bir qız, şair məclisində oturub-duran bir adam hesab edirdi. ” (4, 596)

Mən aşiqəm qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ (1, 186).

Bu cinas bayatıda Ağabəyim Ağa Ağabacının dəbdəbəli həyat sürməsinə baxmayaraq, vətən, torpaq, qürbət həsrəti ilə bağlı fəryadları öz əksini tapır. O, bayatısında təkcə Qarabağı deyil, bütöv Azərbaycanı birliyə çağırır. Bu istiqamətdəki araşdırmaların nəticəsi belə düşünməyə əsas verir ki, bu bayatı mətninin mərkəzində konkret tarixi gerçəklik dayanır. 1801-ci ildə Şəki, 1804-cü ildə Şirvan və 1805-ci ildə isə, Qarabağ xanlığı məcburi şəkildə rus imperiyasının tərkibinə birləşdirilir. Tarixdən bəlli olduğu kimi, Azərbaycanın ikiye parçalanması Qarabağın mədəniyyəti, mənəviyyəti və insanların taleyində də iz qoydu. Vətəndən uzaqda – qürbət eldə Fətəli xanın ona bağışladığı Qarabağı xatırladan bağçasını bu bayatıya bənzətmişdi:

Mən aşiqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ! (2,29)

“Bu şeir Ağabəyim Ağanın, İbrahimxəlil xanın qızı, İran hökmdarı Fətəli şahə ərə verilmiş Azərbaycan qızının “qızıl qəfəsdə” yazdığı şeir” (2, 11). Bəli, cinas bayatıda Ağabəyim Ağanın möhürünü vurduğu bu misralar Qarabağ abidəsi kimi toxunulmaz tarixdir. Azərbaycanın xanlıqlara bölünməsi, İran-Rusiya müharibəsi nəticəsində Vətənimizin parçalanması, çökdürülməsi və bu zəmində Ağabəyim Ağanın qurban getməsi faciəsi yaddaşlardan silinmir, xalqın yaradıcılığının əsas mövzusa çevrilirdi. Qürbətdə dəbdəbəli həyat sürməsinə baxmayaraq, taleyinə boyun əyib mühacir-sürgün həyatı yaşayan şairənin vətən, torpaq, qürbət həsrəti ilə bağlı fəryadları bu bayatıların hər misrasında öz təcəssümünü tapmışdır. Günümüzə gəlib çatan bu qürbət bayatıları Ağabəyim Ağanın fitri istedadından xəbər verir. Misralardan göründüyü kimi, Ağabəyim Ağa musiqi duyumuna və bədahətən şeir söyləmək qabiliyyətinə sahib qadın aşıqlarından idi.

Ağabəyim Ağanın həyat tarixçəsiylə bağlı əldə olan məlumata görə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan öz qızını İran şahına ərə veribmiş. O dövrün saray tarixlərini yazan mirzələrin yazılarında qeyd olunur ki, Ağabəyim Ağanın fitri istedadı qarşısında Fətəli şah heyran qalır və ona məftun olubmuş. Fətəli şah Xan qızının qürbət eldəki nisgilini görür və onun ürəyini açmaq üçün sarayda “Vətən bağı” salınmasını əmr edir. Şah xanımının şənliyə bu bağı adını “Vətən bağı” qoyur və torpağı da Qarabağdan gətirilir. O, Ağabəyim Ağaya bağışladığı Qarabağı xatırladan bağçanı Vətənin bir parçasına bənzətmişdi, beləliklə, onu Şuşanın bir parçasına çevirdiyini guman edir. Bağ salınır və Qarabağda bitən güllər, bitkilər gətirilib bağa əkilir. Bitkilərin hamısı kök atıb gül açır, bircə Xarıbülbul yad torpaqda bitmir, solur. Günlərin birində Ağabəyim Ağa bağı gəzərkən yanıqlı bir ah çəkərək Qarabağda bitən Xarıbülbul çiçəyini xatırlayır:

“Vətən bağı” al -əlvandır,
Yox içində xarı bülbul.

Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı, xarı bülbül?!

Bülbül geyibsən, al, yaşıl,
Qolların boynumdan aşır,
Ağlamaq mənə yaraşır,
Qoy ağlayım, barı, bülbül! (1,29)

Xarıbülbül çiçəyilə bağlı saysız poetik nümunələr istər folklor yaradıcılığında, istərsə də bədii yazılı ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutur. Həmçinin Xarıbülbül etimoloji mənada da maraq doğurmuş və onunla bağlı müxtəlif rəvayətlər ortaya çıxmışdır. Həmin rəvayətlərdən birinə nəzər yetirək:

- Qarabağda bülbül bu gülə aşiq olubmuş. O gülü sevir, başına pərvanə tək dolanır, onun üçün cəh-cəh vurur və onu qoruyurmuş. Günlərin bir günündə bir arı gülü görür və onun şirəsini dadmaq istəyir. Həmin an bülbül arının gülə doğru uçmağını görüb sinəsini qabağa verir, tez arının qarşısını kəsir. Onlar havada toqquşurlar və arı bülbülü sancır. Lakin bülbül ölmür, onun sevgisi və cəsarəti onu, sancdığı arıyla birlikdə başqa bir gülə - Xarıbülbülə döndərir". Burada göstərilən rəvayətlə Ağabəyim Ağa Ağabacının taleyi arasında müəyyən paralellər görmək mümkündür. O da Xarıbülbül kimi xalqı, torpağı üçün, öz vətəmindən, məhəbbətindən ayrı düşüb, qurban verilir.

Bu çiçək Vətənimiz Azərbaycanın, Qarabağın diri rəmzidir. O, yalnız Şuşada və Ağdamın Gülablı kəndində bitirdi. Lakin son dövr Qarabağ faciəsindən sonra Vətənin övladları kimi bu çiçək də qaçqın düşüb Gədəbəydə, Xızı dağlarında və Şamaxı rayonunun Pirqulu qəsəbəsində bitdiyi söylənilir.

Ağabəyim Ağa Ağabacı ilə bağlı onu da qeyd etmək ki, XVIII əsrdə yaşamış bir azərbaycanlı xanımın şifahi və klassik ədəbiyyatı, bir neçə dili sərbəst bilməsi, iki dildə şeirlər yazması, üstəlik də qərrib həyatı yaşaması-bütün bunlar tarixi ənənəyə söykənir. Qacarlar sarayında xüsusi yeri olan Ağabacı Ağanın Azərbaycanda, Qarabağ xanlığında, İranda törədilən siyasi olaylarda "Türkmənçay", "Gülüstan" müqavilələrinin nəticəsində Vətənin parçalanması, doğmalarının, ailəsinin həyatında yaşananlar Ağabacının dərdlərinin üstünə sağalmaz dərd gətirir.

"Ağabacı" təxəllüsü ilə tanınan Ağabəyim Ağanın fars dilində "Divani-Bacı" adı ilə şeirləri İranda yayılmışdır. Burada yazılan şeirlərin əksəriyyəti Qarabağ mövzusunun, Vətən həsrətini özündə ehtiva edir. Tehran saraylarının var-dövləti, Fətəli şahın hədsiz məhəbbəti onun konlünü heç vaxt sevindirə bilmir. O, sərhədlərin bağlanması, bitib-tükənməyən vətən sevgisinin nisgilini yalnız şeirlər yazmaqla ovundururdu:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi...(1,28)

Göründüyü kimi, onun Vətəni Qarabağdan ayrı düşməsi ömrünü qəm-

qüssəyə bürümüşdür. Doğma vətəninə ayrı düşən Ağabəyim Ağanın ana dilində şeirlər yazmaması mümkünsüz idi. Ola bilməzdi ki, Qarabağ xanlığının mirzəsi Molla Pənah Vaqif məktəbinin yetirməsi Ağabəyim Ağanın irsi, yaradıcılığı, bayatıları öz ana dilində olmasın. Hələ gənclik yaşlarından Ağabəyim Ağanın şeir yazmasını tədqiqatçı və yazıçılar qeyd etmişlər. Bu fakt Ə.Cəfərzadə və Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığında öz təsdiqini tapır (2, 30; 4, 60). Prof. Ə.Cəfərzadə öz tədqiqlərinin birində Ağabəyim Ağaya ilə bağlı belə bir məqama toxunur: “1811-ci ildə İngiltərənin fəvqəladə səfirini və onun xanımını qəbul edərkən, səfir Böyük Britaniya kraliçasının etimadnamə və hədiyyələrini məhz Ağabəyim Ağaya təqdim etmişdir. Çox gözəl, ağıllı, hazırcavab, geniş savad, dərin bilik və yüksək tərbiyəyə malik olan Ağabacı Ağaya, sarayda “banuyi-hərəm” olmuş, İranda bir şairə kimi “Ağabacı” adı ilə tanınmış, bu dövrdə Rusiya-İran münasibətlərinin yaxşılaşmasına çalışmışdır.” (2, 13-30). Beləliklə, nəinki Azərbaycan miqyasında, hətta digər ölkələrin nümayəndələri tərəfindən onun Azərbaycan və Farsca şeirlər yazmaq səriştəsi, geniş dünyagörüşü və yüksək tərbiyəyə malik olması vurğulanmışdır.

Mövcud bayatı - onun Ağabəyim Ağaya Ağabacıya məxsusluğu ilə bağlı müxtəlif versiyalar, müəmmalı məqamlar var. Lakin inanırıq ki, haqqında bəhs edilən bayatının müəllifi məhz Ağabəyim Ağadır. Yeri gəlmişkən, burda kiçik haşiyə çıxmaq istəyerdik; folklorşünaslıq prinsiplərinə əsasən, bayatıların müəllifinin kimliyi məsələsi daim sirr olaraq qalır. Bu mənada, müəllif kimi göstərilən “ana”, “nənə” obrazları var ki, mövcud nümunələr günümüzə onların deyimlərində ötürülüb. Ağabəyim Ağaya məxsus bayatı, bayatı üslubunda yazılmış şeirdir - qürbət ağrısını özündə daşıyan, vətənə ağıdır...

Deyirlər, tarix təkrərdən ibarətdir. Bəzi xalqların taleyində belə bir gerçəklik var; tarixinin hansısa məqamında qarşılaşdığı maneə əsrlərlə onun taleyinə çevrilir. Bu tarixi həqiqət Azərbaycan xalqının da taleyindən yan keçməyib. Qarabağ dərdi onun əsrlərdir hələ də həllini tapmayan probleminə çevrilib. Hələ XIX əsrdə müəyyən edilən rus işğalı və onun acı nəticələrini Ağabəyim Ağaya Ağabacı özünəməxsus öngörüm ilə duyurdu. Və bu məşhur bayatı mətnində bunları dilə gətirirdi. Qarabağ mövzusunun Ağabəyim Ağanın yaradıcılığında, konkret desək, sözügedən bayatıdakı varlığını təsadüfi hesab edənlər var. Ancaq yuxarıdakı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu, təsadüfən emosional durumda çağırılan bayatı deyil, daha doğrusu, hisslərin yox, düşüncənin məhsuludur.

Təəssüf ki, Ağabacı Ağaya Ağabacının yaradıcılığı, talanlar, köçkünlər zamanı itib-batmış, günümüzə qədər tam versiyada gəlib çatmamışdır. Lakin güman edirik ki, onun irsinin bizə məlum olmayan hissəsi İranda hansısa arxiv və cümlələrdə öz axtarıcısını gözləyir. Ağabəyim Ağaya Ağabacının ömrünün tam mənzərəsini açmaq üçün bu istiqamətdə elmi axtarışlar davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 256 s.
2. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Bakı: Gənclik, 1991, 283 s.
3. Çəmənzəminli Y.V. Bir cavanın dəftəri. Bakı: Azərnəşr, 1966, 124 s.
4. Çəmənzəminli Y.V. "Qan içində" romanı. Bakı: Azərnəşr, 1967, 243 s.
5. Paşayev Q, Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, IV cild. Bakı: Təhsil, 2012, 554 s.

КАРАБАХСКАЯ АШУГСКАЯ СРЕДА: ИЗ ДУШЕВНОГО МИРА АГАБЕИМ АГИ АГАБАДЖИ

А.В.НАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о жизни и творчестве выдающейся представительницы Карабахской ашугской среды Агабеим Аги Агабаджи, а также в качестве примера приводятся поэтические образцы ашугского стихосложения. Наряду с этим рассказывается читателям; о даре наделённым ею Всевышним, о событиях произошедших с ней. В её творчестве наряду с поэтической традицией, прослеживаются новаторство, своеобразные оригинальные черты, присущие любовной лирике каждого ашуга. Также изучаются особенности формы и содержания, художественная ценность её стихов.

В творчестве Агабеим Аги Агабаджи имеются зачатки продолжения азербайджанских классических традиций, ашугских стихов. Ашуга лишённая крова, была не в силах стерпеть тоску по родине, она не смогла забыть горе постигшее родные края, тем самым все свои эмоции она перенесла на стихи.

Ключевые слова: Карабахская ашугская среда, творчество, мастерство, баяты, тема любви, тема природы

KARABAGH ASUG ENVIRONMENT ASHUG AGABEYIM AGA

A.V.NABIYEVA

SUMMARY

The article studies the life and creativity of the prominent representative of the Karabagh ashug environment, Ashug Agabeyim Aga. In her creation, alongside with the poetic tradition, innovation, unique original features, inherent love lyrics are traced. Particular form and content of the artistic value of her poems are also studied. Classical traditions of Azerbaijan Ashug poetry were continued in Agabeyim Aga's creation. The elderly Ashug who lost her homeland, couldn't forget her motherland and often reflected her inner sufferings in her poetry.

Keywords: Karabakh ashug environment, creativity, skill, theme of love, theme of nature

UOT 82.0; 82.09**MİR CƏLALIN NOVELLALARINDA BƏDİİ GÜLÜŞ****N.R.RASULOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******rasulova_n90@mail.ru***

Məqalədə Mir Cəlalın novellaları nəzəri cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Novellalarında bədii gülüş və onun növlərindən danışılmış, hekayələrdən nümunələr gətirilməklə təhlil olunmuşdur. Həmçinin hekayələrdə satira və yumorun hansı məqsədlə istifadəsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: hekayə, tənqid, gülüş, ifşa, satira, yumor

Mir Cəlal klassik realist nəsrimizin layiqli davamçısıdır. Ədibin hekayələrinin əksəriyyəti gözlənilməz sonluqla bitdiyindən novella təsiri bağışlayır. Müəllif hekayələrində hadisələri elə inkişaf etdirir ki, sonda oxucu gözlədiyinin tam əksini görmüş olur. Prof. X.Əlimirzəyev sənətkarın bu tip hekayələrinin hekayə-novella adlandırılmasının daha düzgün olduğunu vurğulayır. Mir Cəlal hekayələrinin adlarını elə seçir ki, oxucu əsərin adına uyğun hadisələrlə qarşılaşacağına ümid edir, lakin sonda o, gözləmədiyi mənzərə ilə qarşılaşmış olur. Bu baxımdan yazıcının “Elçilər qayıtdı”, Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Dardanel”, “Əməli Saleh”, “Yanlış barmaqlar”, “Hava bürosu” kimi hekayələri səciyyəvidir.

Tədqiqatçılar Mir Cəlalın yaradıcılığını C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev ənənələri ilə bağlayırlar. Bu bağlılıq yazıcının daha çox satirik və yumoristik hekayələri üçün səciyyəvidir. Lakin bu yaxınlıqla bərabər, müəyyən fərqli məqamlar var. Prof. C.Xəndan bu barədə yazır: “Klassik nasirlərimizin yaradıcılığındakı gülüşlə Mir Cəlalın əsərlərindəki gülüş arasında ciddi keyfiyyət fərqi vardır. Onlar çox zaman göz yaşları arasından gülür, gülə-gülə də ağlayırdılar. Dövrün təsiri, gülüş hədəfinin vəziyyəti və yazıcının dünyagörüşü ilə əlaqədar olan belə bir gülüş Mir Cəlalın əsərlərində yoxdur” (1, 15). Mir Cəlal nöqsanlara nailiyyətlərimiz zirvəsindən yanaşaraq tənqid hədəflərinə gülür. Onun gülüşü hekayələrindəki tiplərin səciyyəvi inkişafından doğduğu üçün təsirlidir.

“Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir daş atar” epigrafi ilə başlayan “Elçilər qayıtdı” hekayəsi novella təsiri bağışlayan yumoristik hekayədir. Buradakı Şərəbanı xala nəvəsi Nəcibə üçün gələn elçidən “zaştasının” olub-olmadığını

soruşur. Mirzə Rəhman bir elçi kimi gözləyir ki, ondan Nazimin ailəsini, əsil-nəsəbini soruşacaqlar (8, 143): “Qızın nənəsi köhnəpərəst adamdır. Yəqin deyəcək görüm atası kim imiş, anası hardan imiş. Zatı, südü... Sonra ev-eşiyini, var-dövlət babətindən halını soruşacaq...” Lakin oğlanın dissertasiya müdafiə edib-etməməsi haqqında köhnəpərəst, savadsız hesab etdiyi Şərəbanı xaladan eşitdiyi sual onunçün gözlənilməz olur.

Hekayənin qəhrəmanlarından olan Nəcibə nənəsi Şərəbanının himayəsində böyüyüb gəlinlik çağına qədər gəlib çatmışdır. “Bəli, indi bu saat Nəcibənin elə vaxtıdır ki, yer yerişinə, dağ duruşuna həsrət, minnət çəkir” (8, 138). Amma Nəcibə nədənsə ərə getmir. Halbuki istəyəni, elçisi də çoxdur. Əhvalatı bu cür başlayan müəllif oxucuda maraq oyadır. Məlum olur ki, Nəcibənin elçilərinin hamısını Şərəbanı arvad müxtəlif bəhanələrlə yola salmışdır. Niyə, nə üçün? Bu sualların cavabını, Şərəbanı arvadın niyyətini yazıçı ustalıqla açır:

“Şərəbanı xala qonağın sözünü kəsdi:

- Siz buyurduğunuz oğlan, yəni Nazim ali dərslərini qurtarıb?
- Bəli, iki ildir ali dərslərini qurtarıb.
- Zəstəsi necə, varmı?
- Var, səriştəsi var, çoxdan işləyir.
- Yox, onu demirəm...
- Həftəreferatı necə varmı?” (8, 144).

Bu parçadan Şərəbanı arvadın niyyəti bəlli olur. Müəllif Şərəbanı xalanın “dissertasiya” sevdasına dostyana gülür. Oxucuda nəvəsini xoşbəxt görmək istəyən nənəyə qarşı rəğbət yaranır. Şərəbanı xalanın adamları ancaq dissertasiya müdafiə etməsinə görə qiymətləndirməsi onun sadəliyinin əlamətidir və müəllifin bu obraza gülüşü yumorlu gülüşdür.

Mir Cəlalin bir çox hekayələrində üz-üzə söhbət edən qəhrəmanlar bir-birinin əsl niyyətini anlamadıqları vəziyyətlərdə gülüş yaranır (2, 172). Əslində hər iki tərəf eyni mövzudan danışır, lakin dünyagörüşlərinin fərqliliyi onların bir-birini anlamasında çətinlik yaradır. “Elçilər qayıtdı” hekayəsində də vəziyyət bu cürdür. Ədib paronimlər priyomundan istifadə etməklə öz nəvəsinin səadəti naminə çaba göstərən qadının söhbətinə diqqət cəlb edir. “Zəşişat” (müdafiə) sözünün yerinə “zəştə”, “avtoreferat” sözünün yerinə “həftəreferat” deyən Şərəbanı arvadın nitqinə oxucu gülməyə bilmir, lakin bu gülüş tənqidi deyil, islahedici gülüşdür. Hekayənin sonunda elçi gələn adamlar ağıllı bir kələk işlədərək Şərəbanı xalanı Nazimin “zəstəsi” olduğuna inandırırırlar və gənclər bir-birinə qovuşur. Beləliklə, hekayə adından fərqli olaraq nikbin sonluqla bitir.

Mir Cəlalin satira hədəfi onun qırasından çıxma bilmir. Ədib tənqid hədəfini güzəştə getmədən sona qədər ifşa edir. Eynilə “Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayəsinin qəhrəmanı Bəhlul və onun anası kimi. Müəllif hekayədə “təzə toy” adı altında pul yığmaq niyyətində olan bu tamahkar tiplərin bütün mənfi cəhətlərini üzə çıxarıb tənqid edir. Bu insanların fikrincə, toy gəlir mənbəyidir. Mədəni rəftarı, mədəniyyəti, ancaq zahiri “nəzakət qaydalarında” görün, əslində isə mədəniyyətdən xəbəri olmayan bu tüfeyli insanlar əsərdə amansız tənqid

atəşinə tutulmuşdur: “O, təzə toyun nəzakət qaydalarını bir-bir saydı: birinci – əsnəmək, hıçqırmaq, öskürmək, asqırmaq, gərnəşmək qadağandır; ikinci – ədəbli otur, çay içəndə marçıldatma, xörəyin yağı dodağında işildamasın, gül, amma qaqqıldama...” (7, 202) və sair. Əsərin qəhrəmanları sadalanan ədəb qaydalarını qonağa tövsiyə edib, özləri riayət etmədikdə gülüş daha da kəskinləşir. Bəyin hamamdan qayıtdıqdan sonrakı çay içmə səhnəsini ədib o qədər natural təsvir etmişdir ki, sanki hadisələr gözümüzün önündə baş verir: “Bəy hamamdan qayıtdı... Onlara çay verdilər. Bəy üst dodağını balıq əti kimi nəlbəkiyə saldı, çayı isti-isti hortuldatdı” (7, 203). Bu satirik bənzətmədən müəllifin tənqid obyektinə olan mənfi tendensiyası özünü göstərir.

“Bibimin qulağına pıçıldadım:

- Deyəsən, Bəhlul da bilmir.

O, mənə cavab vermədi.

Mən təkrar etdim:

- Qaydaları deyirəm ey... Bəhlul dodağını marçıldadır, ona göz elə!” (7, 203).

Burada obrazın danışığı ilə hərəkəti arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur. Az əvvəl qonağa “nəzakət qaydalarını” xırdalayan bibinin öz oğlu bu qaydalara tabe olmadıqda bibi vəziyyətdən bu cür çıxış yolu tapır: “Balası, bura toy deyil ki! Öz aramızda eybi yoxdur”. Təbii ki, burada kinayə var və bu kinayə yumorun tənqidi gücünü xeyli qüvvətləndirir. Danışıqla hərəkət arasındakı bu ziddiyyət oxucuda obraza qarşı mənfi rəy yaradır.

Əslində hekayənin başlanğıcında gülüş satirik yox, yumoristik planda verilmişdir. Hadisələrin inkişafı, vəziyyətlərin dəyişməsi ilə gülüşün də səciyyəsi dəyişir. Hekayənin başlanğıcında qohum-qonşunun ev sahibinə yardım etməsi, toy tədarükü görməsi, təzə bəyin davranışları əyləncəli görünür:

“Vurhavurnan hazırlıq gedirdi. Qazan altına odun qoyan kim, su daşıyan kim, ərzaq gətirən kim, düyü arıdan, toyuq yolan, taqhataq qənd doğrayan kim...”, “bəy hamamdan qayıtdı. Pörtmüşdü, üzünün əti sallanmışdı. Qaşqabağı yernən gedirdi. Ömründə gülüşlə işıqlanmamış kimi görünən tutqun sifəti bir az da enlənmişdi. Şəkil kimi susub dururdu. Sağdışı, soldışı ona baxıb, guya göz qırpımından nə dediyini anlayır və anladırıdılar” (7, 203).

Müəllif hekayənin əvvəlində toyun hansı məqsədlə keçirildiyi haqda heç bir işarə vermir. Bu kimi səhnələrə oxucu məzə ilə gülür. Lakin hadisələr inkişaf etdikcə gülüş mürəkkəbləşir və sona yaxın əhvalatın əsl gülünc mahiyyəti ortaya çıxır, bu zaman tənqid hədəfi daha qəzəbli, nifrətli gülüşə tuş gəlir. Sonda toya gətirilən hədiyyələrin nümayişi vaxtı ucuz qiymətli hədiyyələri gətirənlərə bəyin əsəbləşməsi, onları söyməsi oxucuda ikrah hissi doğurur:

“Bibim bir cüt corabı göstərdi:

- Bunu Həmzət gətirib.

- Kim?

- Mirsaadın arvadı, Həmzət!

- Çox qələt eliyib gətirib! Sən də çox qələt eliyib almısan! Məni ələ salıb,

ya özünü?”

Yaxud bir buket kağız gül gətirən dostuna bəyin “elə dostu qəbirə qoyum” kimi sözləri oxucuda gülüş doğurur, lakin bu gülüş əvvəldəki kimi məzəli deyil, öldürücü gülüşdür. Nə üçün? Çünki nəzakəti qalxan edib, onun arxasında gizlənib möhtəkirliklə məşğul olanlar, xalqın malını talayan dələduz yığını dostluğu, yoldaşlığı sədaqət və fədakarlıqda deyil, maddiyyatda görürlər. Onlar üçün vacib olan dostun-yoldaşın şəninə deyil, “daxılın” şərəfinə bədə qaldırmaqdır. “O daxıl elə şeydir ki, onverset ondan baş açmaz... Bunsuz dünya bərqərar olmaz. Jiznmdə belə ləzzətli şey görməmişəm. İçək bunu daxılın sağlığına!” (7, 208) kimi fikirlərlə müəllif müdaxiləsinə ehtiyac olmadan obraz özünü ifşa edir. Yuxarıdakı hekayələrdə olduğu kimi, bu hekayənin də adı ilə hekayədəki hadisə, əhvalat və səciyyə arasında ziddiyyət var. “Təzə toyun nəzakət qaydaları”nda heç bir nəzakətdən söhbət getmir, əksinə adət-ənənəni gəlir mənbəyinə çevirən, başqalarının hesabına yaşayan tüfeylilər tənqid olunur.

“Dardanel” hekayəsindəki əhvalat bildiyimiz coğrafi Dardanel boğazının əhvalatı deyil. Buradakı Dardanel pivə kranının boğazıdır. Bu sözü başqasının hesabına varlanmaq istəyən Qurban kimi satıcılar uydurmuşlar. Təsadüfi deyil ki, hekayədə Qurbana Dardanel deyilir.

Prof. T.Mütəllibov “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər” adlı monoqrafiyasında Ə.Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” hekayəsinin təhkiyəsi ilə bağlı maraqlı fikirlər qeyd etmişdir. Müəllif Ə.Haqverdiyevin bəzən oxucuları da öz söhbətinə şərik etməsini, onlara müraciət edib sual verməsini, cavab almasını, onların dilindən sual düzəltməsini onun təhkiyə üsulunun maraqlı və effektiv cəhətləri kimi qiymətləndirmişdir: “Məsələn, “Şeyx Şəban” hekayəsinin lap əvvəlində yada salaq: “ - Şeyx Şəbanı siz tanıyırdınız mı? - Xeyr! - Heyf, səd heyf. Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edirdi” (9, 66). Bu üsuldən Mir Cəlil də “Dardanel” hekayəsində istifadə etmişdir. “Qurbana niyə Dardanel deyirlər? Bəlkə Dardaneldən gəlmişdir. Bəlkə Dardanelin tarixini yaxşı bilir. Yox! Qurbana ona görə Dardanel deyirlər ki, o, pivəxanada işləyir. Pivəxananın Dardanelə nə dəxli? Pivəxanada bir Qurban işləmir, yüzlərlə adam var, niyə onlara Dardanel deyilmir” (4, 3). Müəllif bu üsulla oxucunu söhbətin iştirakçısı edir, bəhs etdiyi məsələyə daha böyük maraq oyadır. Oxucu ilə olan bu cür qiyabi dialoqlar müəllif təhkiyəsinə xüsusi canlılıq gətirir. Ən vacibi isə bu yolla əsərin qəhrəmanı təqdim edilir və oxucu onun xasiyyətnaməsi ilə tanış olmaq imkanı qazanır.

Ədibin digər hekayə-novellalarından fərqli olaraq, “Dardanel” hekayəsinin adı ilə nəql olunan hadisələr arasında müəyyən qədər yaxınlıq var. Belə ki, müəllif pivə kranının Qurban üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu oxucuya göstərmək məqsədilə onu məhz “Dardanel” boğazı ilə uyğunlaşdırmışdır. Dünyanın ən dar boğazı olan Dardanel nə qədər beynəlxalq əhəmiyyətə malikdirsə, dar boğazlı pivə kranı da Qurban üçün bəlkə də, ən az o qədər əhəmiyyətlidir.

“Dardanel” satirik hekayədir. Müəllif hekayənin qəhrəmanı Qurbanı islah

etməyi deyil, qamçılıyıb sıradan çıxarmağı düşünür. Ədib bu obrazın gülünc-lüyünü onun hərəkəti, danışığı, etirafları vasitəsilə oxucuya çatdırır. Arvadı Qurbanın xarakterini müəyyənləşdirməkdə bir növ vasitəçi rolunu oynayır. Qurbana “pivə satmaqdan nə qazanacaqsan, daş-başı nədən çıxaracaqsan?” suallarını verdikdə Qurbanın:

“De görüm pivə görmüsən?

Görmüşəm. Saman suyu kimi sarı...

Sarılığını demirəm. Qabdan-qaba boşalanda nə olur?

Nə olur?

Nə olacaq, köpüklənir! Hələ krantı ki, xışmınan bərk açırsan, stəkanın yarından yuxarısı köpük olur.

Köpüyün sənə nə xeyri?

Yenə qanmır ha! Yarım stəkanı bir stəkan əvəzinə yeridirəm gedir də!” (4, 3) kimi danışmaları onun iç dünyasını açıq-aydın göstərir. Müəllif dialoq vasitəsilə Qurbanın simasında öz mənafeyini ümumxalq mənafeyindən üstün tutanlara, şəxsi mənafeyinin əlində əsir olanlara acı-acı gülmüşdür. Hekayənin başqa bir yerində müdirin Qurban haqqında dediyi “çox namuslu işçidir, neçə dəfə onun maaşını artırmışıq, irəli çəkmişik gəlmir. Deyir, mən bu xırda işimlə hökumətimizə daha artıq mənfəət verərəm” fikirlərində üstüörtülü kinayə var. Bu kinayə vasitəsilə müəllif sanki Qurbanın rəğbətədoğuran cəhətlərini göstər-məyə çalışır, hərəkətlərini müsbət qiymətlətləndirir, əslində isə hekayənin sonuna qədər bu acgöz, tamahkar satıcıyı hər fürsətdə ifşa edir.

“Əməli Saleh” hekayəsi ilə tanış olmazdan öncə oxucu yəqin edir ki, burada hansısa bir şəxsin xeyir əməlindən, savab işindən danışılacaq, lakin hadisələrin gedişindən məlum olur ki, əslində Saleh hekayədəki surətin adıdır. Yazıçı hekayədə qonşuluq münasibətlərinə verilən dəyərlər fonunda iki qon-şunun bir-birinə göstərdiyi hörmət və qayğıdan danışır. Hekayə əyləncəli süjetə malikdir və buradakı gülüş yumoristikdir. Növbəli şəkildə borc qaytaran bu iki insanın bir-birinə olan aşırı diqqəti müəllifin gülüşünə tuş gəlir. Taxta zavo-dunun dülgəri olan Saleh kişi qonşusu Əmrahın borcunun əvəzi olaraq ona taxtadan ikitaylı həyət qapısı düzəldir: “Onun adəti idi: səliqəli işlərin hamısına möhür vurardı. Bu möhürü o hələ lap cavan vaxtından xarrat işində çalışanda gümüşdən tökdürmüşdü. Xəmir tabaqlarının küncünə, kürsülərə, tar, kaman ağaclarına, xörək çömçələrinə vurardı.

“Yadigar”- deyə möhürünü odda qızdırdı, qapının baş tərəfinə basdı: “Əməli Saleh” (5, 404). Hekayənin bu hissəsində möhür oxucu intizarının möhürü kimi çıxış edir. Məlum olur ki, hekayədəki “əməli saleh” Saleh kişinin əməlidir, işidir.

“Yanlışı barmaqlar” hekayəsində təsvir olunan müəllim Muradlı savadsızdır, daha betəri isə sərxoş vəziyyətdə məktəbə gəlir. Kənd sovetinə yeni təyin olunmuş katibi təlimatçı zənn edən Muradlı özünün və şagirdlərinin qabiliy-yyətini “təlimatçıya” nümayiş etdirmək qərarına gəlir. Şagirdlərlə sözləşən müəllim onlara sual verildikdə bilənlərin sağ, bilməyənlərin isə sol əlini qaldır-

malarını söyləyir. Lakin şagirdlər müəllimi yanlış anladıqları üçün vəziyyətdə gülüş yaranır. Müəllimin “Qafqazda mərkəz haradır” sualına şagirdin “Xəzər dənizi” cavabını verməsinə oxucu gülməyə bilmir. Daha sonra ard-arda səslənən “Xəzərin dibi”, “Xəzərin böyrü” kimi yanlış cavablarla müəllimin vəziyyəti daha da kəskinləşir və gülüşdəki əyləncə azalmağa başlayır. Vəziyyətdən çıxmaq istəyən müəllim bu dəfə biliyinə əmin olduğu şagirdi Cəlala sual ünvanlayır, lakin Muradlının bu cavabda “rekonstruksiya” sözünə izahat verməsi onu daha da gülünc vəziyyətə salır:

“Bəs qəzet oxumursunuz? Orada yazılıb ki, ... Rekonstruksiya... rekonstruksiya, necə deyirlər... Dilimizdə söz yoxdur ki! Nə cür deyirsən, çıxmayır. Rekonstruksiya... Bilirsiniz nədir? Bunu belə demək olar ki, fabrikeya girirsən, qapıdan girirsən fabrikeya, görürsən bir yanda maşınlar, bir yanda fəhlələr vurhavur işləyirlər. Bir tərəfdə də əlində tufəng qaraul durmuş. Belədə adam birtəhər olur. Adamın ürəyi şad kimi olur. Əlbəttə ki, dostun ürəyi şad olur. Elə ki, bir təhər olursan ha, ona rekonstruksiya deyirlər” (3, 39).

Burada gülüşə qüvvət verən Muradlının düşdüyü vəziyyətin çıxılmazlığı və komikliyidir. Ədib müəllimin bu cür bisavad yanaşma və gülməli izahını verməklə elmə maraq göstərən uşaqların taleyinin Muradlı kimlərə tapşırılmasına təəssüf hissi keçirir və heç bir müdaxilə etmədən Muradlının öz davranışı, nitqi ilə özünü nümayiş etdirməsinə, ifşa olunmasına şərait yaradır. Hekayənin sonunda müəllim yoxlama hesab etdiyi adamın kənd sovetinin yeni katibi olduğunu biləndə bir daha gülüş hədəfinə çevrilir. Mir Cəlal bir dərs müddətində Muradlının ifşa olunması üçün bütün şəraiti yaratmışdır. Muradlı hər vəziyyətdə özünü rüsvay edir, gülünc vəziyyətə qoyur.

“Hava bürosu” hekayəsində hansısa texniki avadanlıqdan danışılacağı güman edilir. Bir az sonra məlum olur ki, bu hava bürosu heç də hava haqqında məlumat verən cihaz deyil, tam əksinə, camaatın bütün xeyir-şər işlərindən, gündəlik həyatından xəbərdar olub, arada söz gəzdirən, xəbər yayan Qürbət xaladır. Hekayədə də deyildiyi kimi: “Başqa şəhərlərdə hava bürosunun böyük aparatı, dəstə ilə işçiləri, qurulu idarəsi olur. Burada isə bütün aparat Qürbət xaladan ibarətdir. Radiodan, qəzetlərdən də çox qol-budağı var. Kim kim ilə gəzir, harada toy, ya qonaqlıqdır? Kimi qulluqdan çıxarır, kimi işə götürürlər? Əhməd Məmməd ilə haçandan niyə küsülüdürlər?... Bunların hamısını Qürbət xala dayanıb nöqtəbənöqtə desin, sən də yoxla! Görərsən şəhərin “havasını” necə dürüst görür, göstərir...” (6, 97)

Hekayənin gülüş hədəfi Qürbət xaladır, lakin ədibin bu obraza olan gülüşü inkaredici deyil, onun məqsədi Qürbət xalanın tez bir zamanda bu xasiyyətdən əl çəkib islah olunmasıdır. Direktor Rəşidin Qürbət xalaya yeni bir vəzifəni – qəzet satmağı tapşırması ilə Qürbət xala bu “peşəsini” tamamilə unudur. Müəllif dedi-qodusuz yaşamaqda çətinlik çəkən, hətta adam tapmayanda belə söhbətini təndirə söyləyən bu qadının qəzetə, jurnala yönələrək öz xasiyyətini tərgitməsini alqışlayır. Hekayənin sonunda təsərrüfat müdiri Qürbət xaladan zarafatyana şəkildə bundan sonra məlumatları haradan alacaqlarını soruşduqda:

“Qürbət xala quru, işgüzar əli ilə qəzet bükümünə bərk şapalaq vurdu: - Burdan ey, burdan! Bilməlinin hamısı burdadı! Kişinin maşın sürməyinə, arvadın xörək bişirməyinə, uşağın yol keçməsinəcən hamısı yazılıb!” (6, 100) cavabını alır. Qürbət xalanın bu pafoslu çıxışı müəllifin elmə, maarifə bir çağırışı kimi səslənir. Ədib bu hekayəsində boş, mənasız söhbətlərin səbəbini elmsizliklə əlaqələndirir.

Mir Cəlalin qələmə aldığı mövzular bütün dövrlər üçün aktualdır. Cəmiyyətin nöqsan və eybəcərliklərinə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşıl原因an bədii gülüş ədibin yaradıcılığının əsas tərkib hissə və məziyyətlərindəndir. İstər satirik-yumoristik üslublu hekayələrində, istərsə də ciddi mövzuların bədii ifadəsində Mir Cəlal insanın daxili gözəllik və eybəcərliklərinə daha çox diqqət yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Xəndan. Mir Cəlal. Bakı: Qızıl Şərq, 1958, 49 s.
2. Hüseynov Ə. Mir Cəlalin bədii nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 196 s.
3. Mir Cəlal. Boy. Bakı: Azərnəşr, 1935, 123 s.
4. Mir Cəlal. Dardanel. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1940, 13 sentyabr, №27, s-3
5. Mir Cəlal. Dirilən adam. Bakı: Yazıçı, 1978, 413 s.
6. Mir Cəlal. İnsanlıq fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 407 s.
7. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 520 s.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 383 s.
9. Mütəllibov T.M. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər, Bakı: ADU, 1978, 83 s.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СМЕХ В НОВЕЛЛАХ МИР ДЖАЛАЛА

Н.Р.РАСУЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье теоретически были изучены новеллы Мир Джалала. В новеллах речь шла о художественном смехе и его видах, были приведены примеры из рассказов. Также в рассказах разъясняется цель использования сатиры и юмора.

Ключевые слова: рассказ, критика, смех, разоблачение, сатира, юмор

THE FICTION LAUGH IN MIR JALAL'S NOVELS

N.R.RASULOVA

SUMMARY

Mir Jalal's novels were criticized from the theoretical point of view in the article. The fiction laugh and its types in his novels are studied and analyzed on the basis of samples from his stories. Moreover, the intention of usage of humour and satire in the stories is clarified.

Key words: story, criticism, laugh, exposure, satire, humor

UOT82.0;8209

QASIM QASIMZADƏ VƏ DÖVRÜN ƏDƏBİ MÜHİTİ

R.T.CAVADOVA

Bakı Dövlət Universiteti

ren-bdu@mail.ru

Məqalədə Qasım Qasımzadənin ədəbi fəaliyyətindən və həmin dövrün ədəbi mühitindən bəhs olunur ki, bu dövrün də xarakterik xüsusiyyəti vətən mövzusunun aktuallaşdırılmasıdır. Yazıçılar insanlarda vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissi aşılayır, faşist işğalçıları üzərində qələbəyə inam yaradırdılar. Vətənpərvərlik mövzusunun daha çox ifadə olunduğu ədəbi növlərdən biri lirik növ idi. Bu vasitədən şairlər öz ideyalarını yaymaq üçün geniş istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, Qasım Qasımzadənin şeirlərinə sevgi, təbiət, hərbi və sülh, ictimai- siyasi və başqa mövzular daxildir.

Açar sözlər: Q.Qasımzadə, ədəbi fəaliyyət, ədəbi mühit, vətən mövzusu, lirik növ, vətənpərvərlik, ideya.

Qasım Qasımzadənin ədəbi fəaliyyəti, əsasən, sovet dövrünə təsadüf edir. Yaradıcılığa yeni başladığı dövr isə müharibədən sonrakı dövrdür. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti vətən mövzusunun aktuallaşdırılmasıdır. Dövrün poeziyası da vətənpərvərlik ideyasını özünün mərkəzi mövzusunə çevirir.

Yazıçılar əsərləri vasitəsilə insanlara vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissi aşılayır, faşist işğalçıları üzərində qələbəyə inam yaradırdılar. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Səid Ordubadi, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil, Mirvari Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Cəfər Xəndan, Tələt Əyyubov və başqaları çağırış məntəqələrində, ordu hissələrində, müəssisə və idarələrdə insanları vətənpərvərliyə, qələbəyə səsləyən müxtəlif tədbirlərdə, mərasimlərdə fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə yazıçıların vətənpərvərlik mövzusunda bədii əsərlər məcmuəsi çap olunurdu. S.Rəhimovun, M.Ordubadinin, Mir Cəlal Paşayevin, H.Mehdinin, Ə.Məmmədخانlının, Y.Şirvanın və b. bu mövzuda əsərlərindən ibarət “Döyüşkən qələm” toplusu tərtib edilmişdi. Yeniyetmələr və uşaqlar üçün “Vətən mahnıları” adı altında kitab nəşr olunmuşdu. Yazıçılar və ədəbiyyatşünaslar “Faşizm insan mədəniyyətini məhv edir” (S.Vurğun), “Faşist qaniçənləri məhv ediləcəklər” (M.Arif), “Faşist mədəniyyətin düşmənidir” (M.Hüseyn), “Faşistin irq nəzəriyyəsi” (A.Ağayev), “Üçüncü imperiyanın sələfi”, “Xaç yürüşü baş tutmadı” (M.C.Cəfərov), “Tarixin dərsi”, “Faşizmə

ölüm" (M.Rəfili)", "Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı" (M.İbrahimov) və digər mövzularda məruzə və məqalələrlə çıxışlar etmişdilər. S.Vurğun, M.Arif, M.Hüseyn, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, Ə.Ağayev və başqalarının məqalələri daxil edilmiş "Faşizm insan mədəniyyətini məhv edir" toplusu çapdan çıxmışdı. M.Hüseynin "And", S.Rüstəmin "Partizanlar", S.Rəhmanın "Fitnə", Z.Xəlilin "Namus bayrağı" kimi böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əsərləri bu dövrdə işıq üzü görmüşdü. Azərbaycan dramaturgiyası S.Vurğunun "Fərhad və Şirin", M.Hüseynin "Nizami" kimi əsərləri ilə zənginləşdi. Döyüşən ordu ilə canlı əlaqə, cəbhəçilərlə görüş yazıçıları və şairləri vətənpərvərlik ruhunda yeni əsərlər yaratmağa ilhamlandırırdı. Krasnodara və Novorossiyskə getmiş ilk Azərbaycan nümayəndəliyinin tərkibində respublika neftçiləri və kənd təsərrüfatı əməkçiləri ilə yanaşı, S.Vurğun, R.Rza, Z.Xəlil, Mir Cəlal da var idi. 1942-ci ilin iyununda S.Vurğun, O.Sarıvəlli, M.Rahim, R.Rza, Ə.Vəliyev, Z.Xəlil və İ.Əfəndiyev 416-cı, 402-ci və 223-cü Azərbaycan diviziyaları ilə görüşə getmişdilər. M.İbrahimov və Mir Cəlal Paşayev 1942-ci ilin sentyabrında Uzaq Şərqdəki Qızıl Ordu hissələrinə yollanan nümayəndəliyin tərkibinə daxil edilmişdilər. 1942-ci ilin payızında Qafqaz uğrunda gərgin döyüşlər getdiyi günlərdə də S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, M.Hüseyn, Z.Xəlil, M.Əkbər, Ə.Məmmədخانlı ön cəbhələrdə, əsgərlərin yanında idilər. M.Rahim, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, Z.Xəlil, T.Əyyubov və başqaları uzun müddət Sevastopol və Kerçdə cənub cəbhəsi döyüşçüləri arasında səngərlərdə olmuşdular. Yazıçı və şairlər Azərbaycan oğullarının cəbhədəki əsgəri rəşadətini, arxa cəbhə qəhrəmanlarının fədakar əməyini tərənnüm edən onlarla əsər yazmışdılar. Cəbhə üçün Azərbaycan yazıçılarının 12 külliyyatı, cəbhəçi şairlərin xüsusi şeirlər toplusu çap edilmişdi. Mühəribənin ilk ilində ordu hissələrinə Azərbaycan dilində 172 adda 247 min nüsxə kitabça, 106 adda 736 min plakat, 66 adda 813 min vərəqə, 213 adda 1.189.8 min şüar göndərilmişdi.

Vətənpərvərlik mövzusunun daha çox ifadə olunduğu ədəbi növlərdən biri lirik növ idi. Çünki lirika insan duyğularına daha çox təsir edən bir vasitədir və bu vasitədən şairlər öz ideyalarını yaymaq üçün geniş istifadə edirdilər.

Azərbaycan poeziyasının, demək olar ki, bütün inkişaf mərhələlərində lirika xüsusi mövqe və əhəmiyyətə malik olmuşdur. Nizaminin və ya Füzulinin lirikası dedikdə biz təkcə onların kiçikhəcmli əsərlərini nəzərdə tutmuruq. Çünki dünya poeziyasına əvəzedilməz poetik incilər bəxş edən bu şairlərin irihəcmli, geniş əhatəli süjet və kompozisiyalı əsərlərində təsvir edilən hadisə və xarakterlərin mahiyyətindən asılı olmayaraq ümumi lirik pafos, lirik ruh hakimdir. Bu əsərlər həm də ayrı-ayrı və çox zaman müstəqil səciyyə daşıyan lirik təsvir və momentlərlə zəngindir. Azərbaycan şeiri sonrakı inkişaf mərhələlərində də özünün həmin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, onu yeni daxili cəhətlərlə zənginləşdirmişdir.

Məzmun və ideyası etibarilə yeni mahiyyət kəsb edən Azərbaycan sovet poeziyasında lirika öz mahiyyəti etibarilə müəyyən yaranma, formalaşma və inkişaf prosesi keçirmiş və keçirməkdədir. Azərbaycan sovet poeziyasında

lirika öz mövqeyi və fərdi təzahür formaları baxımından xüsusi və ardıcıl təhlil tələb edir.

“Müasir Azərbaycan sovet poeziyasının inkişafında onun bütün nəsilləri – sağ qalan baniləri, müharibədən sonrakı dövrün 60-70-ci illərin şairləri fəal iştirak edir, qazanılmış zəngin poetik sərvətlərə əsaslanaraq yaradıcılıq axtarışlarının miqyasını genişləndirirlər. Əvvəlki onillikdə olduğu kimi, başa çatmaqda olan yetmişinci illərdə də poeziya öz üslub və üslubi axınlarının müxtəlifliyi ilə seçilmişdir; lakin fərq yalnız bundan ibarət olmuşdur ki, yeni mərhələdə şairlərimizin yaradıcılıq fərdiyyəti, ayrı-ayrı üslubi təmayüllər və axınlar daha sıx, daha səmərəli bədii təmas şəraitində, qarşılıqlı zənginləşmə mühitində irəliləmişdir (1,51).

Müəlliflər 70-ci illərin ədəbi mühitini belə dəyərləndirirlər: - Xüsusilə son onilliyin cavan şairlərin sənət fərdiliyinin müəyyənləşməsi baxımından daha əlamətdar olduğunu demək istərdik; belə ki, onlar sovet poeziyasının ən qiymətli uğurlarını, yüksək sosialist poetikası mədəniyyətini layiqincə mənimsəyərək yetkin poeziya yoluna çıxıb bilmişdir. Ədəbi inkişafda onların iştirakı indi xüsusilə nəzərə çarpır. Ədəbi onilliyin bu ümumi, nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərini ilin poeziya təcrübəsi də yaxşı əks və ifadə etdirir” (1, 51).

Hər yeni ədəbi nəslin poetik fəaliyyətini müəyyən edən başlıca estetik amillər eyni zamanda ədəbi prosesdə iştirak edən bütün nəsillərin yaradıcılığında bu və ya digər səviyyədə təzahür edir. İndi gerçəkliyə poetik münasibətin müasir ictimai tutumunu artırmaq uğrunda yaradıcılıq axtarışlarında poeziyamızın ağsaqqalı S.Rüstəm, həmçinin M.Dilbazi, N.Xəzri, B.Vahabzadə, M.Gülgün, H.Arif, Qabil, Q.Qasımzadə, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş M.Araz, T.Bayram, C.Novruz, F.Qoca, M.İsmayılzadə, Ə.Salahzadə, eləcə də 70-ci illər ədəbi prosesinə orijinal dəsti-xətlə daxil olmuş S.Rüstəmxanlı, N.Kəsəmənli, E.Baxış, R.Rövşən və Dilsuz da iştirak etmişdir. Bu proses poeziyamızın yaşlı nümayəndələrinin yaradıcılığında artıq sabitləşmiş, poetik fikir tarixinə daxil olmuş ifadə tərzində ayanıləşir. Burada tərcümeyi-hal yaddaşı, şəxsi həyat təcrübəsinə əsaslanan sosial qənaətlər əsas yer tutur (2, 46).

Azərbaycan sovet poeziyasında süjetli lirikanın ən məzmunlu, bədii cəhətdən kamil sayılan nümunələri Böyük Vətən müharibəsi illəri ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Bu sahədə diqqəti cəlb edən poetik nümunələrə S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, xüsusən S.Vurğun yaradıcılığında daha çox rast gəlirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, S.Vurğunun müharibə illərində və ondan sonra yazdığı bir çox süjetli şeirləri həm də lirik əsərdə epik vüsət və ardıcılıqdan bacarıqla istifadəyə ən yaxşı misal ola bilər.

Dövrün poeziyasından söhbət açarkən birinci növbədə onun müasirliklə əlaqəsinin dərinliyini və çoxəhatəliliyini ön plana çəkmək lazımdır. Şairlərimizin yaradıcılığında poeziyamızın qiymətli bir ənənəsi – müasirlik ənənəsi fəal və dinamik bir keyfiyyətdir. Yetkin sosialist cəmiyyətinin həyatı və mənəvi axtarışları müxtəlif poetik görüşlərin prizmasında öz yeni, tərəvətli həllini

tapmışdır. Şairlərin yaradıcılıq söylərindəki ümumi cəhətləri də məhz müasirlik ətrafında mərkəzləşdiyini görürük. Müasirlik poetik düşüncənin əsas hərəkət-verici qüvvəsini, onun başlıca məziyyətini təşkil edir. Müasirlik hissi poeziyanın daxili imkanlarını yeni bir qüvvə ilə üzə çıxarır və istiqamətləndirir.

Sosialist inqilabının 60 illiyi dövründə poeziya öz böyük ənənələri ilə, inqilabi idealların varisi olan sovet adamının mənəvi aləmini daha dərinlən açmaq, kəşf etmək üsulları ilə təkmilləşmişdir. Müasir poetik fikrin əyaniliyə, konkretliyə güclü meyli həyatın özündən, gerçəkliyin sosial mahiyyətindən doğur. Əgər 20-ci illərdə sosializim romantik boyalarla tərənnüm edilirdisə, 30-40-cı illərdə bu ideya poeziyada həyatı əsasını tapdı. Həyatın gələcək mənzərəsini onun mövcud, müasir əlamətlərində aydın görən S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq və bir çox başqa şairlərin poeziyasındakı yenilik yalnız onların isdedadlarının xüsusiyyəti deyildi, həm də həyatın özündən poeziyaya gələn bir keyfiyyət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə poeziya üçün daha bir xarakterik problem – ənənə və novatorluq bədii-estetik kateqoriya kimi milli ədəbi təcrübənin ən yaxşı nümunələrinin davam və inkişafını şərtləndirən amil kimi diqqət mərkəzinə çəkilir, sənətdə başlıca keyfiyyətin – həyatı, dünyanı bədii dərk və qavrayışın zəruri bir vasitəsi kimi tədqiqatın əsas nəzəri problemləri sırasına daxil olur” (3, 86).

S.Vurğun, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, R.Rza, M.Müşfiq, Ə.Cəmil, Q.Qasımzadə kimi fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə seçilən, fərqlənən şairlərin sənətkarlıq özünəməxsusluğunu, şair fərdiyyətini müəyyənləşdirməyə xidmət edən elmi-nəzəri mülahizələr ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, belə tədqiq üsulunda poeziyanın və poeziya tarixinin əsas prinsipial problem məsələlərindən biri – poeziyada yaradıcılıq üslublarının tədqiqi üçün real zəmin hazırlamış olur.

Müharibədən sonrakı illərin poetik axtarışları, müharibə ağrı-acılarının yeni bir vüsətlə epik növün təsir və tərənnüm obyektinə çevrilməsi, geniş bədii ümumiləşdirmələr əsasında müharibənin faciəvi mahiyyətini əks etdirən zəngin ədəbi – bədii nümunələr geniş təhlilə cəlb olunur (4, 90).

Böyük Vətən müharibəsində sovet xalqının qələbəsi poeziyada yüksək tərənnüm üsulunu şərtləndirirdi. Təntənəli publisist təsvir forması dəryada damlanı, axında təki izləməyə mane olurdu. 50-60-cı illərdə isə poetik fikir həyat həqiqətinə doğru fəal yaradıcılıq axtarışlarında sabitləşən düşüncə tərzilə mübarizə aparmalı oldu. Poeziyanın tarixin sərt həqiqətlərini, şəxsiyyətin bugünkü taleyini sənətin əsas predmetinə çevirmək yolunda mübarizəsi ədəbiyyata həyatın isti, tərəvətli nəfəsini gətirdi. Həyat həqiqəti, müasir düşüncənin bədii təsdiqi ətrafındakı mübahisələr, bəzən də formanın, vəznin köhnəliyi və yaşarlığı səmtində bir-birini inkar edən fikir cəbhələrinə bölündü. Bu mübahisələr poeziyanın müasirlik, həyatilik, reallıq keyfiyyətlərini gücləndirdi. Lakin 70-ci illərdə poetik fikrin bu istiqamətdə intensiv inkişafı, poeziyada mənəvi münasibətlərin dolğun realist təsdiqi üçün obyektiv şərait xeyli

dərəcədə məhdudlaşdı. Fərd və cəmiyyət arasındakı əlaqələri bütün mürəkkəbliyi, mövcud olduğu məzmununda göstərmək işində bədii sözün fəlsəfi –publisist kəsəri korşalmağa başladı.

Poeziyada durğunluq, normal vəziyyət təzahürləri məhz belə ictimai-ədəbi kontekstdə qərarlaşdı. “Xüsusilə, müharibədən sonrakı birinci nəsil şairlərimiz poeziyamızın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində daha çox fərqlənirlər. İndi ağırlıq onların üzərinə düşür. Buna görə biz belə hesab edirik ki, B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, Q.Qasımzadə, Qabil kimi şairlərin yaradıcılıqları poeziyamızın ən yaxşı ənənələrinin davamı, bu ənənələrin həyatı və poetik gücünün təsdiqi kimi, əhəmiyyətlidir” (5, 207).

Orta nəsil şeirimizin görkəmli nümayəndələri B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, Qasım Qasımzadə, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş şairlərdən F.Qoca, C.Novruz, T.Bayram, M.Yaqub, F.Mehdi, X.Rza, E.Borçalı, R.Zəka və başqalarının 83-cü ildə çap edilmiş şeirləri ümumən ədəbi prosesə dolğunluq, onların fərdi poetik dünya duyumuna məxsus ifadə çalarları gətirir. Lakin ümumi poeziya kontekstində, eləcə də şairlərimizin fərdi yaradıcılıq təkamülü fonunda götürdükdə poetik fikrin irəli hərəkətini xüsusi nəzərə çarpdırın nümunələrlə az rastlaşırıq.

Şairin yaşadığı dövr, zaman və tarixi-mədəni şərait şeirlərinin əsas mövzularını diqtə etmişdir. Çünki mövzu gerçəkliklə, mühitlə, sənətkarın yaşadığı şəraitlə sıx şəkildə əlaqəli olur. Əsərin əsas problemi, məsələsi, mətləbi olmaq etibarilə mövzu həmin əsərin ideyası ilə üzvi surətdə bağlı olub, ondan irəli gəlir və əsərdə təsviri verilən bütün məqamları əhatə edir. Odur ki, əsərin mövzusu yalnız onun bütün ideya-bədii zənginliyi başa düşüldükdə layiqincə dərk edilə bilər. Mövzu şairə öz ideyalarını ifadə etmək üçün bir vasitədir. Eyni zamanda mövzu və ideya arasında üzvi bir əlaqə mövcuddur. Bədii əsərin mövzusunu onun ideyasından ayırmaq olmaz, çünki mövzu yazıçının təsvir etdiyi şey isə, ideya da təsvir edilən şeyə yazıçının verdiyi qiymətdir, göstərdiyi həyat lövhəsi ilə ifadə etmək istədiyi fikirdir. Bu mənada, demək olar ki, mövzu yazıçının əsərdə qoyduğu və müəyyən həyat materialı vasitəsilə işıqlandırdığı məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanov Ş.H., Salmanov Ş.M. Poeziya / Ədəbi proses-1977. Bakı: Elm, 1978, s. 51-89.
2. Ədəbi proses-1983-1984. Bakı: Elm, 1994, 270 s.
3. Mirzəzadə Q.Ə. Tənqidçi dünyası. Bakı: Azərnəşr, 2000, 152 s.
4. Cəfər M.Z. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı. 1963, 218 s.
5. Ədəbi proses-1983-1984. Bakı: Elm, 1994, 270 s.

К.КАСУМЗАДЕ И ЕГО ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА

Р.Т.ДЖАВАДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена литературной деятельности Касума Касумзаде и литературной среде той эпохи, характерные особенности которой актуализируют тему родины. Писатели посредством своих произведений прививают читателям любовь к родине, ненависть к врагу, вселяя уверенность в скорой победе над фашистскими захватчиками. В этом отношении лирический род поэзии был одним из тех видов литературы, который больше всего способен выразить тему патриотизма. Поэты широко пользуются этим средством для распространения своих идей. В целом, в лирике Касума Касумзаде присутствуют любовные мотивы, картины родной природы, темы войны и мира, общественно-политическая тематика и другие темы.

Ключевые слова: К.Касумзаде, литературная деятельность, литературная среда, тема родины, лирический род, патриотизм, идея.

G.GASYMZADEH AND HIS LITERARY ENVIRONMENT

R.T. JAVADOVA

SUMMARY

The article is devoted to Gasym Gasymzadeh's literary activity and the literary environment of that epoch, the characteristic features which are actualized by the theme of motherland. Writers by means of their writings impart to readers love to the native land, hatred to the enemy, confidence of victory over fascist aggressors. In this respect, the lyrical of poetry was one of those kinds of literature that is most of all capable to express the theme of patriotism. Poets widely use this means for distribution of their ideas. On the whole, there are love motives, pictures of the native nature, the theme of war and peace, socio-political themes in Gasym Gasymzadeh's lyrics.

Keywords: G.Gasymzadeh, literary activity, literary environment, the theme of native land, lyrical case, patriotism, idea.

UOT 82.0; 82.09

MAARİFÇİ DRAMATURGIYADA KONFLİKT

A.H.ZƏKİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
moon_sun_89@mail.ru

XIX əsrin sonunda Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi janr – faciə janrının əsası qoyuldu. Dramatik növün yeni janrında yazılan əsərlərin başlıca konfliktini köhnəliklə yenilik, atalar və oğullar, bir sözlə, mühafizəkar mühitlə maarifçi qəhrəmanlar arasında mübarizə təşkil edirdi. Məqalədə N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə kimi sənətkarların əsərləri əsasında maarifçi dramaturgiyada konflikt, onu gücləndirən və zəiflədən səbəblər, münaqişənin bədii həllində mənfi və müsbət qəhrəmanların rolu kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: maarifçilik, dramaturgiya, janr, faciə, konflikt, yenilik, qəhrəman, xarakter, mühit, nadanlıq.

Azərbaycan dramaturgiyasının tarixi digər ədəbi növlərlə müqayisədə çox da qədim deyil. Bizdə dramaturgiya bir ədəbi növ kimi M.F.Axundzadə tərəfindən XIX əsrin tən ortasında – 1850-ci ildə yaradılıb. Cəmi beş il ərzində o, altı komediyadan ibarət “Təmsilat”ı yaratdı. Mirzə Fətəli arxaik köklərə malik Azərbaycan gülüşünü tarixdən, xalq həyatından, folklordan, meydanlardan, bazarlardan, təlxəklərin dilindən əvvəlcə dramaturgiyaya, oradan da səhnəyə gətirdi. Bununla da, milli gülüş öz ünvanını tapdı, canlandı. Fəqət əsrin sonlarına doğru dramaturgiya komediya janrında davam etmədi. XIX əsrin sonunda o, dövrün tarixi-ictimai tələbi ilə üzünü dramatik növün mənşəyi – antik yunan ədəbiyyatına bağlı olan (Eskil, Sofokl, Evripid) faciəyə doğru yönəltdi. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciələr “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896), “Dağılan tifaq” (1896), ilk tarixi faciə “Nadir şah” (1899), “Bəxtsiz cavan” (1900), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907) əsərləri yarandı. Bu əsərlərdə başlıca konflikt ənənəvi olaraq yeniliklə köhnəlik, novatorlarla konservatorlar, dünyanın əksər ədəbiyyatlarında olduğu kimi, atalar və oğullar arasında baş verir.

İki mühüm cəhəti qeyd edək: yaranışından – XIX əsrin 50-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinə qədər bizim dramaturgiyamız maarifçi realizm poetikası və estetikasına əsaslanıb. M.F.Axundzadə Avropa maarifçiliyinə, xüsusən fransız maarifçiliyinin güclü qanadı olan pozitivizm estetikasına

əsaslanırdı. Görkəmli realizm nəzəriyyəçisi Yaşar Qarayev Azərbaycan maarifçi realizminin üç mərhələsini belə xarakterizə edirdi: “M.F.Axundovun komediyalarında maarifçilik hələ təzə tulu edən işıqlı bir məfkurə, nikbin bir çağırış və proqramdır. N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyev bu idealın artıq tragizmini təsvir edirlər (Fəxrəddin və Fərhad surətləri). Maarifçilik illüziyalarının bir komediya kimi dərkisi isə daha tənqidi realizmin, Mirzə Cəlil realizminin mövzusunə çevrilir. Axundovda maarifçi ağılın və şüurun intibahı, Vəzirovda və Haqverdiyevdə faciəsi, Mirzə Cəlil və Sabirdə komediya kimi dərkisi əsas yer tutur” (1, 171-172). İkinci cəhət budur ki, dramatik janrlar nəzəri-tarixi aspektdə təhlil edilərkən dramaturgiyanın bir ədəbi növ kimi poetik və estetik özəlliyi nəzərə alınmalıdır. Böyük nəzəriyyəçi M.M.Baxtin yazır: “Ədəbi janr öz təbiəti etibarlı ilə ədəbiyyatın inkişafının sabit, qədim təmayüllərini əks etdirir. Arxaikanın ölməz elementləri janrda həmişə saxlanılır... Janr həmişə həm tanış olandır, həm də yaddır, özgədir. Həmişə eyni vaxtda köhnə və yenidir... Janr indiki zamanda yaşayır, amma öz keçmişini, mənşəyini heç vaxt unutmur. Janr ədəbi inkişaf prosesində yaradıcı yaddaşın nümayəndəsidir” (8, 121-122). Biz bu ümumi konsepsiya altında XIX əsrin sonlarında yaranmış faciələri nəzərdən keçiririk. Dramatik növün qədim janrı olan faciə “barışmaz ziddiyyətləri, dramatik konfliktləri əks etdirən səhnə əsəridir... Faciənin gözəlliyi də ülviliyin rəzalətə, fəzilətin qəbahətə, gənc müsbət qəhrəmanın köhnəlmiş mühitə, novatorun konservatora məğlub olmasından doğan təəssüf hissi ilə bağlıdır” (6, 255).

N.Nərimanovun “Nadanlıq” (1895) dramında, N.B.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində konflikt maarifçi qəhrəmanla feodal-patriarxal mühit arasında baş verir. “Nadanlıq”ın islahatçı maarifçi qəhrəmanı əsərin sonunda ona qarşı dayanan mühiti, onun amansızlığını tanıyır:

“M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə təvəqqe edirəm, səs salmayın! (Hamı xamuş olur.) Qardaş, Ömər, kim vurdu?

Ö m ə r. Özün ... bilir ... sən!... (Səs gəlir.)

...M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə siz aram olun! Qardaş!... Ömər!... Səni mənə dediyin adamı güllələdi?

Ö m ə r (başını bulayır). Xeyr!... Məni ... nadanlıq ... avamlıq ... bi ... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı....

(Tərpənir.) Ah!... Adamı ... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!... (5, 60).

Bu, sadəcə bir söz deyil, mühitin ideologiyasını ifadə edən dərin fəlsəfi anlayışdır.

Nadanlıq ağılın, idrakın xəstə təxəyyüllə əvəz olunduğu hər yerdə ola bilər. O təkcə orta əsrlərin, yaxud da XIX əsrin feodal-patriarxal mühitinin məhsulu deyil. Bisavadlığın, şüur yoxsulluğunun meydan suladığı hər bir mühitdə, kosmos əsri olan XX əsrdə də, müstəqillik dövrü olan bizim epoxada da ola bilər. Nadanlıq qaragüruhin mövcud olduğu kütlə psixologiyasından doğulur. Bu mənada Nəriman Nərimanovun XIX əsrin sonlarında yazdığı “Nadanlıq” faciəsi ideya-fəlsəfi baxımdan bu gün də müasirdir. Rüsvətin

ədaləti, korrupsiyanın dövləti, əyalətçiliyin milləti, xaosun qayda-qanunu əvəz etdiyi hər bir cəmiyyətdə nadanlıq hakim olur. Yalnız XIX əsrdə olduğu kimi, patavalı, çarıklı, motal papaqlı qiyafədə olmur, elə bizim dövrdə olduğu kimi, bank işlədir, lüks avtomobil sürür, alabəzək qalstuk taxır, əda və təşəxxüs satır...

“Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinin qəhrəmanı sırf XIX əsrin milli maarifçisi-dir. O, Peterburqda təhsil alıb qayıdıb, feodal-patriarxal qaydalarla yaşayan vətəində məktəb açmaq, sevgilisi Səadətlə birlikdə vətən övladlarına təhsil vermək arzusu ilə yaşayır. Fəqət mühiti təmsil edən rüstəmbəylər vəhşi kimi qana susayıb, millətin cəlladına çevrilmişdir. Müəllif konflikti dərinləşdirmək üçün mənfi qütbün qəhrəmanını, onun əxlaq, düşüncə və fəlsəfəsini də güclü yaradıb. Bunu Rüstəm bəyin monoloqu şiddətlə ifadə edir: “R ü s t ə m bəy (tək). ...Mən hamam Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (Durur ayağa). Bir at görməmiş, tüfəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt...” (7, 111).

Bir mühüm cəhəti qeyd edək: faciə qəhrəmanı kimi Rüstəm bəyi zəiflədən cəhətlər də var. Bunlar da dramaturqun obraza rəğbət qazandırmaq üçün onda canlandırıdığı nəcib insani keyfiyyətlərdir: Rüstəm bəy yaxşı bir ailə başçısıdır, bir ata kimi diqqətli və qayğıkeşdir. Digər bəylərdən fərqli olaraq, övladlarını sevir, hətta nöqərləri ilə də xoş rəftar edir, onların taleyi ilə maraqlanır. Bu cəhətlər müsbət ideala – Fəxrəddinə qarşı duran mənfi tərəf kimi onu və beləliklə də, konflikti zəiflədir. Rüstəm bəyin davası ideya, məslək, əqidə – ictimai dava deyil, qan davasıdır. O, amansızlıqla qətlə yetirilmiş oğlunun intiqamını almaq ehtirası ilə coşub daşır.

Rüstəm bəy qızı Səadət xanıma təhsil verir, bisavad olduğuna görə qızını Cahangir bəyə vermir, “Mənim qızım bir artıq oxumuş qızıdır, sənə yaramaz. Sən bir çölçü babasan” - deyir.

Deməli, Rüstəm bəy təhsilin, maarifin mahiyyətini anlayır, qədrini bilir və ona yüksək qiymət verir. Ümumiyyətlə, rəğbət doğuran bu cəhətlər mənfi qəhrəman kimi Rüstəm bəyin zəifliyini göstərir, konflikti şiddətləndirmək əvəzinə, zəiflədir. Barışmaz ziddiyyətlər xeyli yumşalır və əsər faciə kimi udur.

Dramatik əsərdə, xüsusən faciədə müsbət qəhrəman o zaman qüvvətli olur ki, əks tərəf – mühit və ya qəhrəman güclü olur. Oxucu və tamaşaçı sevdiyi, arzu və ideallarının tərəfində durduğu qəhrəmanın hansı amansız mühit, əzazil qüvvə ilə mübarizə apardığını görüb gərginlik və psixoloji həyəcan yaşayır. Onda faciə qaçılmaz olur.

AMEA-nın müxbir üzvü T.Mütəllibov bu halı təhlil edərək yazır: “Tragik qəhrəman təbiət etibarını ətrafdakılardan qüvvətli olmalı, zamanın müəyyən mütərəqqi ideyalarının mücahidi kimi çıxış etməlidir. Bu qəhrəman bütün varlığı ilə öz idealına bağlanaraq onu təmsil edən, onunla yaşayıb,

onunla ölən bir xarakter olmalıdır. Tragik qəhrəman çox zaman yaşadığı mühitin fəvqündə durur və onun mübarizəsi ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Bu mübarizədə qəhrəmanın cismani həlakı mütləqdir. Lakin onun ölümü təmsil etdiyi ictimai qüvvələrin mənəvi qələbəsinə və əməllərinin təntənəsinə çevrilir” (4, 161).

XIX əsr Azərbaycan faciəsi fərdin öz adi, normal həyat tərzindən çıxaraq ictimai marağa xidmət edir. Fəxrəddin özü üçün çalışmır, cəmiyyət üçün, gələcək üçün mübarizə aparır. Hər bir millətin tarixi illərin düzümündən yox, nəsillərin əlaqəsindən, onların əməllərinin bir-birini dialektik surətdə tamamlamasından asılıdır. Nəsillər arasında əlaqə qırılanda tarixin və millətin faciəsi baş verir. Hər bir nəsil öz öhdəsinə düşən tarixi vəzifəni yerinə yetirməyəndə sonra gələn nəslin və tarixin yükü ağırlaşır. Görkəmli nəzəriyyəçi Yuri Borev yazır: “Faciə əvəzedilməz itki haqqında qəmli boydur, insanın əbədiyyətinə bəstələnmiş təntənəli himndir. Şəxsiyyətin ölümü yalnız o zaman fəci səmtə yönəlir ki, o vaxt ən ali dəyər – insan başqaları naminə yaşayır və ictimai maraq onun şəxsi həyatının məzmununa çevrilir (9, 67).

Maarifçi dramaturgiyada nəsihət və didaktika konfliktini zəiflədən səbəblərdən idi. “Nadanlıq” pyesinin maarifçi qəhrəmanı Məhəmməd ağa “Xalq görürəm, uşaqlarını oxutmaq istəmir. Ona görə lazım gəlir ki, camaata nəsihət edəsiniz, bəlkə uşaqlarını oxudalar”, - deyərək çıxış yolunu kənd camaatına nəsihət etməkdə görür (5, 23). Maraqlı cəhət ondadır ki, kəndlilərlə söhbətdən sonra Məhəmməd ağa özü də belə qənaətə gəlir ki, bu cür avam cəmiyyətində öyüd, nəsihətlə heç nəyə nail olmaq mümkün deyil:

“M ə h ə m ə d a ğ a. ...Amma bunlar kimi avam mən görməmişəm. Nadanlıq gözlərini bir mərtəbədə kor edibdir ki, namümkündür söz, nəsihət ilə bunlara bir şey qandırasan...” (5, 28).

Əslində maarifçi dramın konfliktini orta əsrlərdən gələn feodal əxlaqı ilə XIX əsrin ortalarından başlayaraq tarixdə öz iddialarını irəli sürən yeni burjuva əxlaq tərzini arasında baş verirdi. Azərbaycanda feodalizm çox uzun – min ilə yaxın bir tarix keçib öz ictimai və mənəvi əhklamlarını formalaşdırıb daşlaşdırmışdı. Çox zaman milli mentalitet, adət-ənənə adı ilə daşlaşan bu əhklamlarla mübarizə aparmaq gənc burjuaziyanı təmsil edən qəhrəmanlar üçün çox çətin idi, bu, təbii olaraq faciəyə gətirib çıxarırdı. Fəxrəddinin, Ömər və s. faciəsi də bax bunda idi. Burada bir mühüm cəhəti, din amilini, dini fanatizmi də nəzərə almaq lazımdır. İslam dini pərdəsi ilə feodal-patriarxal əhklamlara bəraət qazandırmağa, onun mənəvi donu altında köhnəlmiş əhklamları qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Bu faktor maarifçilərə – ədəbiyyatda maarifçi qəhrəmanlara ciddi mane olurdu. Bunu M.F.Axundzadənin taleyi və yaradıcılığı təmsalında görürük.

XX əsrin ilk illərində möhtəşəm “Ölülər” əsərində C.Məmmədquluzadə bu mübarizəni, bu tragik konfliktini səhnəyə gətirdi. Konfliktin bir tərəfində din təmsilçisi Şeyx Nəsrullah, onun ətrafı və inanılmaz əxlaqsız əməlləri, fırıldaqçıları, digər tərəfində isə gülüşlə silahlanmış maarifçi qəhrəman Kefli İsgən-

dər durur. “Ölülər” tragikomik əsərdir, ona görə də maarifçi qəhrəman həlak olmur, dramatik konflikt gənc qüvvələrin xeyrinə həll olunur.

Ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov yazmışdır: “Maarifçilik – gənc burjuaziyanın ideologiyasını idarə etməklə, feodal silk ənənələrə və dini xurafata qarşı insan zəkasının təntənəsi, yer üzündə fərəhli həyat sürmək hüququ, ümummədəni ictimai-bədii fikir cərəyanıdır” (3, 120).

“Ölülər” tragikomediyasının fərqli cəhəti budur ki, burada konfliktin mənfi tərəf – Şeyx Nəsrullah yox, müsbət tərəf – Kefli İsgəndər gücləndirir. Şeyx Nəsrullahın arxasında feodal-patriarxal cəmiyyətin çox inandığı, güvənib sədaqət göstərdiyi İslam dini və onun ehkamları, Kefli İsgəndərin əlində isə kinayəli gülüş dolu dərddən badəsi var. Şeyx fanatik kütləni öz içindəki eyblər və riyakarlıqla məhv edir: heç kim öz dogma ölüsünün dirilməsini istəmir, eyblərin açılmasından qorxur. Meydanda qalır bir fırldaqçı Şeyx Nəsrullah, bir də maarifçi Kefli İsgəndər!

Burada konfliktin taleyini kəskin gülüş, kinayə, sarkazm həll edir. Ədəbiyyatımızda “göz yaşı içində gülüş”, “ağlar güləyən” kimi deyimlər var. “Ölülər”in gülüşü ifşaedici, dağıdıcı gülüşdür. Dünya ədəbiyyatında elə bir əsər yoxdur ki, qəhrəman səhnədən tamaşaçıya “Tfu sizin üzünüzə!” - deyib avam kütləyə, diri ikən ölülərə tüpürsün. Burada mömin ata, kefli oğul, körpə bacı – üç nəsil arasındakı ziddiyyət “atalar və oğullar” probleminin tipik nümunəsi kimi konfliktin həllində iştirak edir. Fırldaqçı Şeyx Nəsrullahı qarşı qəzəb doğuran cəhət onun hiyləgər və kəmfürsət, bundan savayı cəsarətli, daha doğrusu, həyasız olmasıdır. Lakin tənqidi gülüş hər şeyi bir anda məhv edir.

Ə.Haqverdiyevin ilk faciə hesab edilən “Müsibəti-Fəxrəddin”lə bir ildə (1896) yazdığı “Dağılan tifaq” əsərini Ü.Hacıbəyov “dram sənətimizin şədəvri” adlandırmışdır. Ə.Haqverdiyev irsinin kamil tədqiqatçısı T.Mütəllibov əsərlə bağlı mübahisələrə səbəb olmuş bir maraqlı cəhəti aşkara çıxararaq yazır: “Əsərə olan böyük marağın səbəbi onun yüksək dramaturji kamilliyidir, mübahisəli mülahizələri meydana çıxaran müəllif tendensiyasının çox örtülü və gizli xarakterdə olmasıdır... Pyes gərgin dramatizmi, mürəkkəb konflikt və orijinal, canlı xarakterləri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin əsərdə müəllifin demək istədiyi fikirlərlə alınan obyektiv nəticələr arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır” (4, 13).

Konflikt dramatik əsərin, xüsusilə faciənin canıdır. Qüvvətli konflikt olmasa, xırda ziddiyyətlərlə faciə baş tutmaz. Məhz kəskin, barışmaz ziddiyyətlər, böyük idealla amansız mühit, qüvvətli əks cəbhə arasında konflikt olan yerdə əsl xarakterlər yarana bilər. Konflikt və xarakter həmişə vəhdətdədir. Maarifçi dramaturgiyada konflikt yeniliklə, ağılla, idrakla mühafizəkarlıq, N.Nərimanovun simvolik deyimi – nadanlıq arasında baş verir.

Klassik ədəbiyyatda və tarixi-fəlsəfi abidlərdə, dastan və eposlarda mifik mənşədən qaynaqlanan nağıllarımızda, dünya modelində dual fəlsəfədən gələn təfəkkürümüzə – “Avesta”da, “Məlik Məmməd” nağılında gecə və gündüz, işıq və qaranlıq, xeyir və şər, ağ qoç, qara qoç, nəhayət, Ş.Sührvərə-

verdinin “İşraqlıq” fəlsəfəsinin ənənələri var. Dramaturgiyamızda konfliktlər də bu əbədi kökdən qaynaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
2. Mir Cəlil, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2005, 312 s.
3. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 240 s.
4. Mütəllibov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 326 s.
5. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 398 s.
6. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.
7. Vəzirov N.B. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
8. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979, 320 с.
9. Боров Ю.Б. Эстетика, М.: Высшая школа, 2002, 511 с.

КОНФЛИКТ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

A.X.ZAKIYEVA

РЕЗЮМЕ

В азербайджанской литературе в конце XIX века был основан новый литературный жанр – жанр трагедии. Основной конфликт произведений, написанных в новом жанре драматического типа, основанного на просветительском реализме, составляла борьба между старым и новым, отцами и детьми, между консервативной средой и просветителями. В статье был исследован конфликт в просветительской драматургии, причины усиливающие и ослабляющие его, роли положительных и отрицательных героев в решении конфликта на основе произведений таких мастеров, как Н.Везилов, А.Ахвердов, Н.Нариманов, Дж.Мамедкулизаде.

Ключевые слова: просветительство, драматургия, жанр, трагедия, конфликт, новшества, герой, характер, среда, невежество.

CONFLICT IN THE ENLIGHTENMENT DRAMA

A.H.ZAKIYEVA

SUMMARY

At the end of the 19th century a new literary genre – the genre of tragedy was founded in the Azerbaijani literature. The main controversy of works written in the new dramatic genre, based on the traditions of educational realism, was the struggle between the old and the new, fathers and children, in other words between the conservative environment and the enlighteners. The article investigates the conflict in the enlightenment drama; the reason, which strengthens and weakens it, the role of positive and negative heroes in the literary solution of the conflict based on the works such writers as N.Vezirov, A.Hagverdiyev, N.Narimanov, J.Mammadgulizade.

Key words: enlightenment, dramatic art, genre, tragedy, conflict, novelty, hero, character, environment, ignorance.

УДК 47.09.03**УОТ 82(100)(091); 821(100)(091)**

РОВЕСНИЦА УНИВЕРСИТЕТА
В преддверии столетнего юбилея
Бакинского Государственного Университета

А.Дж.ГАДЖИЕВ
Бакинский Государственный Университет
aqil.h@mail.ru

В статье прослеживается история возникновения, развития и нынешнего состояния кафедры истории русской литературы Бакинского государственного университета.

Ключевые слова: Бакинский Университет, русская литература, история кафедры, литературные связи.

Кафедра истории русской литературы - одна из старейших в Бакинском государственном университете. На всем протяжении деятельности кафедры здесь работали видные, известные литературоведы - в 1920-ых годах В.В.Сиповский, А.Б. Селиханович; в 1930 - 40-ых годах А.В.Багрий, А.В. Попов; в 1940 - 50-ых годах Мамед Ариф, Мамед Джафар, в 1960-80-ых годах С.Г.Асадуллаев, А.А.Гаджиев.

Первым кафедрой заведовал известный русский литературовед В.В.Сиповский (1872-1930). Выпускник Санкт-Петербургского университета, ученик А.Н.Веселовского, Сиповский сразу после защиты магистерской диссертации на тему: «Н.М.Карамзин, автор «Писем русского путешественника», становится приват-доцентом названного университета. В 1909 году он защищает докторскую диссертацию по истории русского романа и удостоивается за эту работу Ломоносовской премии. В

**Василий
Васильевич
Сиповский**

1910-1917 годах он преподает на Высших (Бестужевских) женских курсах, становится видным представителем эволюционного метода в литературоведении. С момента открытия Бакинского университета, с 1919 года Сиповский переезжает в Баку и приступает к преподавательской деятельности. За три года работы в Бакинском университете он занимал должности проректора и заведующего кафедрой истории русской литературы. В столице Азербайджана ученый опубликовал «Лекции по истории русской литературы» (1), в которых русский литературный процесс рассматривается не по писателям, а по жанрам. В период работы в Баку Сиповский был избран членом-корреспондентом Российской Академии наук.

Из «Требовательной ведомости на жалование академическому персоналу Азербайджанского Государственного Университета» за июнь 1923 года (3, с. 44, 45) становится известно, что после отъезда Сиповского на кафедре истории русской литературы преподавали такие известные ученые-русисты, как профессор А.Б.Селиханович, профессор А.В.Багрий и доцент П.О.Пилашевский.

Выпускник историко-филологического факультета Киевского Императорского университета святого Владимира Александр Брониславович Селиханович (1880 - 1968) по окончании университета был оставлен на кафедре философии, где под руководством профессора Г.И. Черепанова специализировался в областях философии и психологии.

Александр
Брониславович
Селиханович

В 1917 году он переехал в Грузию, став доцентом кафедры философии и педагогики Кавказского университета. После закрытия названного университета в 1919 году Селиханович вместе с группой других преподавателей перебрался в Баку, приступив к преподавательской деятельности на кафедре истории русской литературы только что открытого Бакинского университета. Автор ряда литературоведческих исследований о творчестве Л.Н. Толстого, он в 1922—1924 годах по совместительству занимал пост председателя Научного совета Народного комиссариата просвещения Азербайджанской ССР.

С 1926 года Селиханович по приглашению руководства Узбекской ССР принимает активное участие в организации первого в этой республике Самаркандского педагогического института. Один из учеников Селихановича, известный русский писатель К.Г.Паустовский в воспоминаниях «Далекие годы» писал о нем: «Он «промыл» перед нами русскую литературу, как опытные мастера-реставраторы промывают картины. Снял с нее пыль и грязь неправильных и мелких оценок, безразличия, казенных слов и скучной зубрежки. И она засияла перед нами таким великолепием красок, глубиной мысли и такой большой правдой, что многие из нас, уже взрослых парней, были поражены. Он открыл нам не только

русскую литературу. Он открыл нам... поэзию «Слова о полку Игореве» (3, с. 221-224).

Основательных сведений о доценте П.О. Пилашевском собрать нам пока не удалось, известно только, что он в 1919 году заведовал кафедрой практического русского языка Бакинского университета, в начале 1920-х годов одновременно работал на кафедре истории русской литературы. После отъезда из Азербайджана в 1933-1934-ом годах заведовал кафедрой русского языка Ярославского государственного педагогического университета. Центром научных интересов П.О. Пилашевского была проза П.И. Мельникова-Печерского (4).

В отличие от Селихановича и Пилашевского, профессор Александр Васильевич Багрий (1891-1949) хорошо известен в Азербайджане. Выпускник историко-филологического факультета Киевского государственного университета, ученик академика В.Н. Перетца, Багрий до переезда в Баку преподавал сначала в одной из школ города Киева, затем на словесном отделении Самарского университета. Приехав в Азербайджан в 1922 году, Багрий активно включается в научную и учебную жизнь. Он становится членом Общества обследования и изучения Азербайджана» (с 1923 года), подготавливает и издает книгу «Азербайджанские библиографические материалы» (1923-1925), охватывающую период с 1890 по 1923 годы. В годы работы в Бакинском университете ученый завершает посвященную творчеству Т.Г.Шевченко диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук, публикует в местных изданиях ряд интересных литературоведческих работ, собирает и издает образцы азербайджанского фольклора (5).

Александр
Васильевич
Багрий

В 1938-42 годах А.В.Багрий занимает должности декана филологического факультета и заведующего кафедрой истории русской литературы.

Именно в годы, когда кафедрой истории русской литературы Бакинского университета заведовал А.В.Багрий, 29 января 1941 года, в канун Великой Отечественной войны, в основном силами сотрудников кафедры в Баку было издано учебное пособие «Очерки по истории русской литературы первой половины XIX века» (6). Как видно из аннотации к «Очеркам», это был первый из запланированных двух выпусков. Можно предположить, что из-за Великой Отечественной войны, развернувшейся через несколько месяцев, авторам пришлось отказаться от издания второго выпуска «Очерков».

«Очерки» увидели свет под научной редакцией доцента кафедры В.Э.Жуковского, соавтора учебника «Грамматика русского языка» и ис-

следователя творчества В.Т. Нарезного, чье творчество связано с Кавказом (7, 71-90).

Изданные мизерным тиражом в 800 экземпляров и давно уже ставшие библиографическим раритетом, «Очерки» интересны не только как литературный факт, но и как единственное учебное пособие, освещающее творческий путь русских писателей первой половины девятнадцатого века так называемого «второго ряда».

По указанному учебному пособию обучались студенты - филологи всего Советского Союза, поскольку оно в корне отличалось от своих аналогов. Авторы учебного пособия сконцентрировали свое внимание не на творчестве корифеев русской литературы А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Н.В. Гоголя, а на произведениях их современников, литераторов «второго ряда».

Так, в первый выпуск вошли литературные медальоны В.Ф. Раевского (автор А. В. Попов), А.И. Одоевского (автор В. Гнедин), А.А. Дельвига, Е.А. Баратынского, Н.М. Языкова, П.А. Вяземского (автор В.Н. Орлов), А. Вельтмана и Н.Ф. Павлова (автор Ю. Гранин).

Не все эти авторы известны современному читателю. Например, несмотря на упорные поиски, нам не удалось найти никаких биографических и библиографических сведений о В. Гнедине. В отличие от В. Гнедина другой автор «Очерков» - Владимир Николаевич Орлов (1908-1985), автор четырех из восьми входящих в него медальонов, - ученый, широко известный в истории советского литературоведения, доктор филологических наук, профессор, лауреат Государственной премии СССР, авторитетнейший специалист по творчеству А.А. Блока. Вместе с тем, никаких точек соприкосновения с Азербайджаном, Баку и Бакинским университетом в его биографии обнаружить нам не удалось. Остается только предположить, что редактор «Очерков» доцент В. Э. Жуковский привлек В.Н. Орлова к работе над ними по своим личным каналам.

Два других автора «Очерков» - это тогдашние члены кафедры истории русской литературы, известные в Азербайджане русскоязычные литературоведы.

Так, уроженец города Николаева Украинской ССР Андрей Васильевич Попов (1900-1966), переехав в Баку, в 1937 году окончил Бакинский педагогический институт. После окончания института и аспирантуры с 1940 года преподавал в Бакинском государственном университете, одновременно являлся рабочим корреспондентом ряда бакинских газет. С 1946 года возглавлял кафедру русской и зарубежной литературы Ставропольского педагогического института, не порывая при этом связи с Азербайджаном. В литературном наследии ученого имеется более десяти работ, посвященных творческим связям А.С.Пушкина, А.С.Грибоедова, М.Ю.Лермонтова, А.А.Бестужева-Мар-

Андрей
Васильевич
Попов

линского, В.К.Кюхельбекера с азербайджанскими литераторами, а А.Бакиханова, М.Ф.Ахундова - с деятелями русской литературы (9). Работы эти публиковались с 1941года по 1964 год в научных журналах Баку, Москвы и Ставрополя. Наибольший интерес среди них представляет книга «Русские писатели на Кавказе. Выпуск 1. А.А.Бестужев-Марлинский», выдержавшая испытание временем.

Что же касается второго из сотрудников кафедры, соавторов «Очерков» старшего преподавателя Юрия Гранина (1910 - ?), то он, помимо двух включенных в них медальонов известен как автор только одной литературоведческой статьи, посвященной «натуральной школе» в русской литературе. Причина этого в том, что, обладая недюжинными способностями в области художественного перевода, Ю. Гранин уделял последнему больше внимания, чем изысканиям в области литературы (10).

Таким образом, в 1920- начале 1940-ых годов русские литературоведы, преподававшие в Бакинском государственном университете, координировали свою научно-исследовательскую и учебно-методическую деятельность по трем основным направлениям – исследование проблем истории русской литературы, установление творческих контактов между классиками русской и азербайджанской литератур, а также сбор и издание образцов местного, азербайджанского фольклора. Важно отметить, что целый ряд изданных в указанные годы работ в этих областях и в наши дни не утратили своего значения.

В 1942 году А.В. Багрий по состоянию здоровья был вынужден оставить посты декана филологического факультета и заведующего кафедрой истории русской литературы. Связавший свою жизнь с Азербайджаном профессор умер в Баку в 1949 году, где и похоронен.

С середины 1940-ых годов в истории Бакинского, в то время Азербайджанского, университета происходят качественно новые изменения. За предыдущие годы своей деятельности университет подготовил достаточное количество высококвалифицированных национальных кадров в разных областях науки, в том числе по истории русской литературы.

Именно в это время к преподаванию истории русской литературы впервые приступают национальные кадры, среди которых видные азербайджанские литературоведы – будущие академики республиканской Академии наук Мамед Ариф и Мамед Джафар. *Они вносят новую, живительную струю в русло научных интересов кафедры, исследуя проблемы перевода русской литературы на азербайджанский язык, а азербайджанской литературы на русский язык, параллельно прослеживая перипетии русского и азербайджанского литературных процессов, внося свой вклад в их сравнительно-сопоставительное изучение.*

Будущий академик и вице-президент Национальной Академии Наук Азербайджана Мамед Ариф Дадашзаде (1904-1975) руководил кафедрой в 1942 – 1950-ых годах.

М.Ариф широко известен как соавтор учебников «Литература» для азербайджанских вузов и средних школ. В годы работы на кафедре истории русской литературы университета он занимался как проблемами истории русской литературы, так и теоретическими проблемами перевода образцов русской литературы на азербайджанский язык, используя свои наблюдения в собственных переводах. Будучи блестящим знатоком и классической русской литературы, и современной русской словесности, он посвятил десятки научных и научно – популярных исследований творчеству классиков русской литературы от М.В. Ломоносова и А.С.Пушкина до А.П.Чехова и М.А.Горького (11).

**Мамед Ариф
Дадашзаде**

Отметим, что эти работы публиковались как на русском, так и на азербайджанском языках, что сделало их доступными для многотысячной русскоязычной читательской аудитории. Помимо этого, М. Ариф, переводил на родной язык произведения русских прозаиков, и многие из его переводов и сегодня считаются образцами для подражания.

После Мамеда Арифа в 1951-1953-ьем годах кафедре истории русской литературы возглавил другой будущий академик Национальной Академии Наук Азербайджана Мамед Джафар Джафаров (1909 - 1992).

**Мамед Джафар
Джафаров**

Известный исследователь истории азербайджанской литературы, Мамед Джафар много внимания уделял и русской словесности. Правда, в отличие от Мамеда Арифа, свои работы он публиковал в основном, на азербайджанском языке, из-за чего малоизвестен русскоязычной читательской массе.

Именно поэтому опубликованные на азербайджанском языке и широко известные в Азербайджане его работы «Из истории русско-азербайджанских литературных связей» и «Очерки истории русской литературы» (12), сыгравшие большую роль в популяризации русской словесности, остались практически неизвестными за пределами республики.

С 1954 по 1966-ой год кафедру истории русской литературы возглавлял уроженец Баку, кандидат филологических наук, доцент Николай Степанович Плещунов (1892 - ?), который первоначально преподавал русскую литературу в Сабунчинском городском училище, затем в образцовой школе № 3 города Баку. Набравшись педагогического опыта, Н.С. Плещунов приступил к работе на кафедре ис-

**Николай
Степанович
Плещунов**

тории русской литературы. В творческом наследии Н.С. Плещунова наряду с учебниками по русскому языку и по русской литературе, Хрестоматиями по русской литературе для азербайджанских школ, более десяти исследований по прозе Н.С. Лескова (13). Как отметил в своих воспоминаниях его дальний родственник И.Л. Абросимов: «Областью научных интересов Николая Степановича был Н.Лесков, о нем и его творчестве опубликовал он немало статей, а также монографию и подготовил докторскую диссертацию. К сожалению, защитить диссертацию ему не удалось. Доцент из провинции без прочных связей в московских и ленинградских научных кругах не смог добиться признания» (14).

В 1960-1980-х годах профессора кафедры Сейфулла Асадуллаев и Ариф Гаджиев, будучи сильными теоретиками литературы, много внимания уделяли проблемам теории литературы, сопоставляя и сравнивая перипетии теоретических изысканий русских и азербайджанских писателей, находя общее и различное в их творческих поисках.

Доктор филологических наук, профессор Сейфулла Гудрат оглу Асадуллаев (1924-2011) обучался в аспирантуре Московского государственного университета. В 1967-1984 годах возглавлял кафедру истории русской литературы. В сферу творческих интересов ученого входили русский литературный процесс, история азербайджанской литературы, проблемы метода социалистического реализма в многонациональной советской литературе (15). С 1984 года, после раздела кафедры, в результате которого возникли две кафедры – история русской литературы и история современной русской литературы - профессор С.Г. Асадуллаев до конца жизни возглавлял вторую.

Сейфулла Гудрат
оглу Асадуллаев

Доктор филологических наук, профессор Ариф Аллахяр оглу Гаджиев (1935-2000) закончил аспирантура Казанского государственного университета, исследовал природу романтизма и реализма на примере как русской, так и азербайджанской литературы (16). В своих работах профессор, отталкиваясь от постулатов теории литературы, выявлял общее и различное в русском и азербайджанском литературных процессах.

Ариф Аллахяр
оглу Гаджиев

Работы вышеназванных бывших сотрудников кафедры истории русской литературы в области русской словесности и русско-азербайджанских литературных взаимосвязей и взаимоотношений, по сей день не утратившие своего учебно - методического и научного значения, успешно продолжают в работах нынешних их последователей.

В 1984 году кафедру истории русской литературы (с 2004 по 2011-ый год называемую кафедрой классической русской литературы) после вышеупомянутого ее раздела, возглавил доктор филологических наук, профессор Агиль Джафар Хандан оглу Гаджиев (1947), приступивший к преподавательской деятельности в университете по окончании аспирантуры на кафедре истории русской литературы Московского государственного университета. Монографии и научные статьи профессора посвящены проблемам истории русской литературы XIX столетия, этапам азербайджанско-русских литературных взаимоотношений, тюркскому фольклору (17).

Агиль Джафар Хандан
оглу Гаджиев

Защищенная им в 1982 году докторская диссертация на тему: «Восток в русской литературе первой половины XIX века» дала толчок к появлению как в Азербайджане, так и за его пределами, целого ряда исследований этого пласта русской словесности.

В 2011 году по дальновидному решению ректора Бакинского государственного университета академика Национальной Академии Наук Азербайджана, буквально на днях первым из азербайджанцев избранного действительным членом Российской Академии наук, Абеля Мамедали оглу Магеррамова кафедры классической русской литературы и современной русской литературы вновь были объединены под своим историческим названием «История русской литературы». Это явилось мощным стимулом для дальнейшего развития кафедры.

Сегодня, в начале XXI века, коллектив кафедры, помня направления и тематику творческих изысканий своих предшественников и учитывая требования современного литературоведения свои научные поиски и учебно-методическую работы ведут в трех основных направлениях: проблемы истории русской литературы от «Слова о полку Игореве» и до современного литературного процесса; проблемы бытования русского фольклора в Азербайджане и прослеживание и изучение истории русско-азербайджанских литературных взаимосвязей и взаимоотношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сиповский В.В. Н.М. Карамзин, автор «Писем русского путешественника». Санкт-Петербург, 1899, 643 с.; его же. Лекции по истории русской литературы. Баку, 1921-1922, 143 с.; О методах естествознания в литературе и истории литературы // Известия Бакинского университета, 1921, № 1 с. 257-283.
2. Требовательная ведомость Азербайджанского государственного университета за жалование академическому персоналу, коему установлен Совнаркомом оклад в виде пенсии. За июль месяц 1923 года. Баку, 1923, с. 44, 45.
3. Паустовский К.Г. Далекие годы // Собрание сочинений. М., 1982, т. 4, 734 с.

4. Пилашевский П.О. К вопросу о композиции и стиле романа П.И. Мельникова-Печерского «В лесах» // Известия Нижегородского университета, 1928, в. 2, с. 330-347.
5. Багрий А.В. Русская литература XIX и первой части XX веков. Пособие к лекциям. Баку, 1926, 440 с.; его же. Народная словесность Кавказа. Материалы для библиографического указателя. Баку, 1926, 130 с.; его же. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. В 3-х томах. Баку, 1930; его же. Азербайджанские тюркские сказки. Баку, 1935.
6. Очерки по истории русской литературы первой половины XIX века. Под редакцией доцента В.Э. Жуковского. Баку: Наркомпрос., 1941, 148 с.
7. Жуковский В.Э., Плещунов Н.С. Грамматика русского языка. Баку: Азернешр, 1938, 236 с.; В.Э. Жуковский. В.Т. Нарезный и цензура // Труды Азербайджанского университета, 1947, серия филологическая, в. 2, с. 71-90.
8. Попов А.В. М.Ю. Лермонтов и Азербайджан. Баку: Наркомпрос., 1941, 153 с.; его же. М.Ф. Ахундов и альманах «Зурна» // Труды Азгосуниверситета, серия филологическая, 1941, т. 3, в. 1, с. 45-51; его же. Русские писатели на Кавказе. Выпуск 1. А.А. Бестужев-Марлинский. Баку: АН АзССР, 1949, 71 с.; его же. А. Бакиханов и В.К. Кюхельбекер. Из истории русско-кавказских литературных отношений // Ученые записки Ставропольского госпединститута, 1949, в. 6, с. 5-56.
9. Гранин Ю. Литературные заметки («Натуральная школа» и Я.П. Бутков // Литературный Азербайджан, 1938, № 10-11, с. 86-93; «Кер-оглу». Азербайджанский народный эпос. Переводчик Ю. Гранин. Баку: Азернешр, 1940, 388 с.; «Молла Насреддин». Забавные и поучительные рассказы, изречения, анекдоты. Переводчик Ю. Гранин. Баку: Элм, 1970, 328 с.
10. Ариф М. Глубокие связи русской и азербайджанской литературы и литературоведения // Бакинский рабочий, 1945, 17 июня; его же. Максим Горький и азербайджанская литература // Труды Азгосуниверситета, 1947, в. 2, с. 40-50; его же. А.С. Пушкин и азербайджанская литература // вступительная статья к сборнику «А.С. Пушкин и азербайджанская литература». Баку: АН АзССР, 1949, с. 5-13; его же. Проблемы художественного перевода // Литературный Азербайджан, 1954, № 8, с. 70-76.
11. Səfər M. Rus ədəbiyyatı tarixi öçerkləri. Bakı, 1939, 105 s.; yenə onun. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 154 s.; yenə onun. Rus klassikləri. Bakı: Azərnəşr, 1964, 198 s.; yenə onun. XIX əsr rus ədəbiyyatı. 3 cildə. Bakı: Maarif, 1970-1974.
12. Плещунов Н.С. К истории замысла романа Н.С. Лескова «На ножах» // Известия Азгосуниверситета, 1930, ч. 9-10, с. 9-16; его же. О своеобразии романов Н.С. Лескова // Ученые записки Азгосуниверситета, 1958, № 2, с. 131-138; его же. Вопросы поэтики русского романа 60-80-ых годов XIX века и Н.С. Лесков // Ученые записки Азгосуниверситета, 1958, № 3, с. 105-116; его же. Романы Н. С. Лескова «Некуда» и «Соборяне». Баку: Азернешр, 1963, 191 с.
13. Абросимов И.Л. Частная жизнь бакинской семьи (из воспоминаний). В 2-х частях, часть 2, раздел 1.5. <https://www.ourbaku.com/index.php/Игорь>. Частная жизнь бакинской семьи на фоне событий далекого прошлого. Часть I. (Из воспоминаний)
14. Асадуллаев С.Г. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку: Азернешр, 1969, 278 с.; его же. Становление социалистического реализма в ранней советской литературе. Баку: Азернешр, 1974, 295 с.; его же. Лев Толстой и азербайджанская советская литература. Баку: Билик, 1978, 80 с.; его же. В русле социалистического реализма. Баку: Язычи, 1980, 192 с.
15. Гаджиев А.А. Предмет, содержание, форма художественной литературы. Баку: Maarif, 1967; его же. Романтизм и реализм. Баку: Элм, 1978, 346 с.; его же. Реализм в литературах советского Востока. Баку: Язычи, 1978, 179 с.; его же. В поисках героя.

- Баку: Язычи, 1981, 204 с.
16. Гаджиев А.Дж. Кавказ в русской литературе первой половины XIX века. Баку: Язычи, 1982, 159 с.; его же. Вокруг А.С. Пушкина. Баку: Язычи, 1989, 172 с.; его же. Страницы азербайджанской литературы. Баку: АГПУ, 2010, 204 с.; его же. История русской литературы первой половины XIX века. Курс лекций. Учебник для вузов. Баку: Бакинский университет, 2015, 134 с.

UNİVERSİTETİN YAŞIDI
Bakı Dövlət Universitetinin yüzillik yubileyi ərəfəsində

A.C.HACIYEV

XÜLASƏ

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının əməkdaşlarının 1919-cu ildən bu günə qədər keçdiyi elmi-yaradıcılıq və tədris-metodik fəaliyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: Bakı Universiteti, Rus ədəbiyyatı, kafedranın tarixi, ədəbi əlaqələr.

THE PEER OF THE UNIVERSITY
On the eve of the 100th anniversary of Baku State University

A.J.HACIYEV

SUMMARY

The article studies the scientific creation and academic - methodical activity of the collaborators of the Chair of "The History of Russian Literature" of Baku State University from 1919 up to the present.

Key word: Baku University, Russian literature, history of the department, literary relations

TARİX

UOT 94(479.24)

AZƏRBAYCAN QADINLARININ ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN
SOYQIRIMI 1918-1920-Cİ İLLƏR

L.A.ƏLİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
latifa.aliyeva@mail.ru

Məqalə erməni daşnakları tərəfindən 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan qadınlarına qarşı törədilmiş soyqırımı haşır olunub. O illərin qanlı hadisələrini öyrənmək və erməni terroristlərinin törətdiyi cinayətlərini açmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Fövqəladə İstintaq Komissiyası (FİK) yaratmışdır. İstintaq materiallarından ermənilərin qadınlara qarşı etniki əlamətə – Azərbaycan mənşəyinə görə kütləvi qırğınının törədildiyi məlum oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan qadınları, soyqırım, erməni terrorçuları, Fövqəladə İstintaq Komissiyası, daşnaklar.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın tarixi keçmişinin obyektiv tarixini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Bu baxımdan hərbi və milli münaqişələrin Azərbaycan qadınlarının həyatına təsiri probleminin araşdırması siyasi və nəzəri planda aktualdır.

1918-ci ildə ermənilər Cənubi Qafqazda yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyətdən istifadə edərək, Azərbaycan ərazilərini zəbt etməyə və onların hesabına öz dövlətlərini yaratmağa can atırdılar. Erməni əraziləri haqqında hələ bu hadisələrdən xeyli əvvəl keçmiş Bakı şəhər rəisi Martinov bildirirdi ki, “Ermənilərin... Qafqazda öz əraziləri yoxdur. Nəinki quberniya, hətta elə bir qəza yoxdur ki, onu müstəsna erməni ərazisi hesab etmək olsun. O zaman soruşulur: gələcək erməni dövləti üçün ərazi haradadır?” (1).

“Daşnaksutyun” partiyasının banilərindən və rəhbərlərindən biri olan Ov.Kaçaznuni özü etiraf edirdi ki, onlar müsəlman kəndlərinə qarşı tez-tez “silaha əl atmalı, qoşunları yeritməli, dağıtmalı və qırğın törətməli olurdular” (28, 33).

Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi, yəni ərazilərin onların həqiqi sahiblərindən – azərbaycanlılardan “azad” edilməsi üçün erməni silahlıları etnik təmizləmələr aparır və torpaqları qəsb edirdilər. Onlar yerli müsəlman əhalini terrora məruz qoyur, dinc sakinləri öz evlərindən didərgin salır, Azərbaycan kəndlərinə hücumlar edir, yerli əhalini soyur və öldürürdülər.

Arxivlərdə 1918-1920-ci illərdə erməni millətçilərinin müsəlman əhalisini total şəkildə qırmaları haqqında bilgi və faktları ehtiva edən sənədlər saxlanılmaqdadır. Bakıda 1918-ci ildə mart soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində, xüsusən dəyərli sənədlər cəmləşmişdir (2).

Dövlət səviyyəsində ilk dəfə rəsmən 1918-ci ilin mart hadisələrinə azərbaycanlıların soyqırımı kimi siyasi qiyməti Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyev vermişdir. Prezidentin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanında xüsusi olaraq vurğulanırdı: “Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir” (3).

Azərbaycan hökuməti törədilmiş qanlı hadisələrin, dinc əhalinin etnik əlamətinə görə kütləvi qırğınlarını təhqiq etmək üçün 1918-ci ilin iyulun 15-də Fövqəladə İstintaq komissiyasını (FİK) yaratmışdır (4). FİK erməni quldur dəstələrinin fəaliyyətinin qarşısını almaq, zorakılıqların günahkarlarını və vurulmuş zərərin həcmi müəyyən etməli idi. Dərhal zərərçəkənlərin, şahidlərin və hadisələri görənlərin ifadələrinin alınmasına, foto çəkilişinə və maddi dəlillərin toplanılmasına başlandı.

Yaradılmış İstintaq Komissiyası ilk vaxtlar 7 nəfərdən ibarət olmuşdu. Ələkbər bəy Xasməmmədov komissiyaanın sədri təyin edilmişdi. Komissiyaanın üzvlərinin əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlı idi. Bu gün bu fakt FİK-nın təhqiqatının obyektivliyinə və mötəbərliyinə böyük önəm daşıyır.

Qısa zamanda FİK nəhəng iş görmüşdü: yalnız 1918-ci ilin dekabr ayı ərzində 606 zərərçəkən və şahid dindirilmiş, 209 protokol tərtib olunmuşdu. Erməni millətçilərinin cinayətlərinin sənədli şahidlikləri olan xeyli sayda fotosəkil və diapozitiv hazırlanmış, çoxlu dəyərli maddi sübut seçilmişdi.

1918-ci ilin martın sonunda Bakıda azərbaycanlıların soyqırımının bilavasitə təşkilatçısı və rəhbəri başda S. Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin rəhbərliyi idi. Azərbaycan milli qüvvələrinin siyasi mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsi bolşevikləri çox narahat edirdi. Bakı Soveti erməni millətçilərinin köməyi ilə Azərbaycan milli hərəkətini darmadağın etməyə hazırlaşdı. Daha geniş planda söhbət, həmçinin Bakı şəhərində və Bakı quberniyasında demoqrafik vəziyyətin zorakılıqla dəyişdirilməsindən gedirdi (5). Azərbaycan əhalisinin məhv edilməsi dövlət səviyyəsində həll olunurdu.

Sovet tarixçiləri bu hadisələri Bakı Sovetini devirmək məqsədilə müsavətçilərin antisovet qiyamı kimi qələmə verirdilər. Lakin qaynaqlar dinc əhalinin məhv edilməsinin və talanların milli əlamət üzrə həyata keçirildiyindən xəbər verir. Bunu mart hadisələri zamanı əhalinin ən müdafiəsiz hissəsinin – qadınların və uşaqların hamıdan çox zərər çəkməsi sübut edir: onlar heç bir partiyaya mənsub, yaxud da “Müsavət” partiyasının üzvü deyildilər. Bakının təkcə bir yerində ermənilər qulaqları, burunları olmayan, qarınları yırtılmış və cinsiyyət orqanları kəsilmiş 57 qadın cəsədini basdırmışdılar. Cənilər bir evdə 25 yaşlı qadını divara mismarlamışdılar (6).

Hacı xanım Allahverdi qızı adlı bir başqa qadının ermənilər qollarını doğramış, döşünü kəsmiş, öldürmüş və üzünün dərisini götürmüşdülər (7). Sarı-Hacalı kəndindən, demək olar ki, bütün qadınlar aparılmışdı; onların döşü kəsilmiş cəsədləri sonralar tapılmışdı (8). Axşam kəndində erməni əsgərləri 9 qadını və 10 azyaşlı uşağı qılıncdan keçirmişdilər. Türkiyə tədqiqatçısı Hüseyn Baykara qeyd edirdi ki, on minlərlə müsəlman şəhidi haqqında yazmaq çətinidir, zira ermənilər türk qadınlarını çılpaq olaraq bir-birinə hörükləri ilə bağlanmış halda aparırdılar, sonra isə onlara qarşı müxtəlif zorakılıqlar törədir, qətlə yetirirdilər (9).

İstintaq materiallarında aşağıdakı fakt nəzərə çarpır: dinc azərbaycanlılara qarşı vəhşiliklərdə erməni ziyalıları bilavasitə iştirak edirdilər. Onların dəstələrindən biri Bakıda bir evə soxulmuş və 8 qadın və uşağı güllələmişdi (10). Ermənilərin öldürməyə macal tapmadıqları qadınları hörükləri ilə bir-birinə bağlayaraq, apardıqlarını və yolda tüfənglərinin qundağı ilə vurduqlarını şahidlər görmüşdülər (10). Bir çox qadın və azyaşlı qız təcavüzə məruz qalmışdı. Erməni hərəkətinin rəhbərlərindən biri Bakıda öz tanışları qarşısında lovğalanırdı ki, Şamaxıda 10 müsəlman qızı şəxsən zorlamış və daha sonra tapança ilə güllələmişdi (11). Ermənilər “nə qadına, nə də uşağa aman verməmişdilər və 25 qadın, 80 kişi, 15 uşaq öldürmüşdülər. Onlar gənc və gözəl qadınları və qızları yaxalayır və zorlayırdılar” (12). Fövqəladə İstintaq Komissiyasının materiallarında zərərçəkmiş qadınların çoxlu sayda şahid ifadələri vardır, hərçənd bir çox qız və qadın utanır və ətraflı ifadə vermir, yaxud da ümumiyyətlə, ifadə verməkdən boyun qaçıırırdı.

Şahidlərin və hadisələri bilavasitə görənlərin ifadələri ilə müəyyən olunmuşdu ki, ermənilər Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin sistemli şəkildə qırılması və onların ərazilərinin ələ keçirilməsi ilə əlaqədar bütöv bir plan hazırlamışdılar. Ermənilər azərbaycanlıları çox vaxt qeyri-adi, inanılmaz qəddarlıqla qətlə yetirirdilər: onların canlı-canlı dərisini soyur, divara mismarklayır, süngü ilə gözlərini oyur, qulaqlarını kəsir, ağaclarda asırdılar. Hətta təhqiqatı aparan təcrübəli hüquqşünaslar belə erməni şovinistlərinin dəhşətli cinayətlərindən sarsılmışdılar. FİK-nın işinə cəlb olunmuş fotoqraf Vladimir Solovyov divara kazak çivi ilə mismarlanmış ikiyaşlı uşağı və digər kiçik uşaqları çəkərkən, dözməmişdi. Bundan sonra o, erməni cinayətlərinin izlərini çəkməyə davam etməkdən imtina etmişdi (13).

Amerika tarixçisi Firuz Kazımzadə ABŞ-da nəşr olunmuş kitabında yazırdı: “Ermənilər bolşevizm maskası altında müsəlmanlara hücumə keçdilər; bir neçə dəhşətli gün ərzində on iki min insanı qırdılar ki, onların arasında qocalar, qadınlar, uşaqlar çox idi” (14, 78). Belə bir vəziyyətdə Bakının başda osmanlı qoşunları olmaqla Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən bolşeviklərdən və ermənilərdən azad edilməsi Bakı əhalisini ermənilərin sonrakı terrorundan qurtardı. 1918-ci ilin sentyabrın 14-15-də ermənilər şəhəri tərk etdilər (15).

Ermənilər Qars vilayətinin, Naxçıvan, Sürməli, Zəngəzur, Cavanşir və digər qəzaların müsəlman əhalisinin də qanını axıtmış və qırmışdılar. Sözü-

gedən ərazilərdə əsasən Ermənistan Respublikasının hökumət qoşunları fəaliyyət göstərirdi. Onlar nəinki müsəlman əhalisini məhv edir, eyni zamanda həmin əhalinin yaşamının təsərrüfat əsaslarını təxrib edirdilər. Tədqiqatçı Aslan Xəlilov hesab edir ki, “Qars vilayətində ermənilər erməniləşdirmə və müsəlmansızlaşdırma siyasətini yürüdükdülər” və bu məqsədə çatmaq üçün ən çirkin hərəkətlərə və cinayətlərə hazır idilər (16, 55).

1918-ci ilin dekabrın 20-də Azərbaycan parlamentinin təcili iclasında Gəncə quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzü müzakirə olunmuşdu. Qarabağdan olan deputat Allahverdiyev hələ 1918-ci ilin dekabrın 15-də “Qarabağda Andronikin bandaları tərəfindən törədilən azğınlıqlarla əlaqədar oradakı hadisələr haqqında sorğu” vermişdi (16, 88). Parlamentin iclasında deputat Məhərrəmov da insanların nə cinsinə, nə də sağlamlığına məhəl qoymadan müsəlman kişilərinin, qadınlarının, uşaq və qocalarının qanını tökmüş Andronikin bandalarının azğınlıqları haqqında məruzə etmişdi (16, 88).

Təbiidir ki, bütün bu dəhşətli qırğınlarda hamıdan çox qadınlar əziyyət çəkirdilər. Onlar öz ərlərini, oğullarını və qardaşlarını itirir və bununla da həyatda dəstəkdən məhrum olurdular, ev-eşiklərindən didərgin düşürdülər. Bir azərbaycanlı qadının taleyinin nümunəsində eyni taleyi yaşamış minlərlə müsəlman qadınının vəziyyətini təsəvvür etmək olar. Tavat adlı bir qızın toy günü ermənilər onun Qubadlıdakı kəndinə hücum etmiş, bütün əhalini qırmış, onun valideynlərini, qardaşlarını, bacılarını və nişanlısını qətlə yetirmiş, kəndi yandırmışdılar (17, 509). Sağ qalmış kişilər və hətta qadınlar doğma torpaqlarının müdafiəsinə qalxmışdılar. Gəlinliyini soyunmuş on səkkiz yaşlı qız əlinə silah alaraq, kişilərlə bərabər onların kəndini ələ keçirmiş erməni millətçilərinə qarşı savaşmışdı (18). Öz cəsarət və igidliyinə görə qız “Erkək Tavat” ləqəbini almışdı. Erməni daşnakları onun bütün həyatını alt-üst etmişdilər. Beləliklə, onun nə ailəsi var idi, nə də doğmaları; o, qadınlığını və bir qadın kimi ev sahibəsi olmaq və uşaqlar böyütmək haqqını unutmaq məcburiyyətində qalmışdı. On minlərlə azərbaycanlı qadını da bu vəziyyətdə idi: erməni millətçilərinin öz qonşularının torpaqlarını ələ keçirmək siyasəti nəticəsində onların həyatı tar-mar olmuşdu. Prinsip etibarı ilə, 1918-1920-ci illərdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsi iki ölkə – Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında tammiqyaslı müharibəyə çevrilmişdi. Hərçənd 1919-cu ilin noyabrın 23-də bu respublikalar arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin həllinədək hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında saziş əldə olunsada (19), erməni tərəfi Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Zəngilanda və digər Azərbaycan torpaqlarında etnik təmizləməni həyata keçirməkdə davam edirdi. Təkcə İrəvan quberniyasında ermənilər 211 Azərbaycan kəndini yerlə bir etmişdilər (20).

Zəngəzurun Bayandur, Şayıflı, Qaraçıman və digər Azərbaycan kəndlərində, arxiv sənədlərinin məlumatlarına əsasən, ermənilər misli görülməmiş vəhşiliklər törədirdilər. Ermənilər 2254 insanı qətlə yetirmişdilər ki, onlardan 257-si qadın, 153-ü uşaq idi. Ermənilər 304 nəfəri yandırmışdılar: onlardan 53-

ü qadın, 39-u uşaq idi (21). Ermənilər səhər erkən Ərəş qəzasının Kürd kəndini mühasirəyə almış, sonra kəndə soxularaq, sakinləri öz evlərində öldürməyə başlamışdılar, zira bir çoxu hələ yuxulu idi və qaçmağa macal tapmamışdılar. Ermənilər 68 nəfəri öldürmüşdülər, özü də qətlə yetirilənlərin əksəriyyəti qadınlar və uşaqlar idi (22). Sənədlərdə göstərilir ki, ermənilər kəndliləri “bu zaman inanılmaz dərəcədə vəhşiliklərlə öldürürdülər: süngü ilə deşir, xəncərlə şaqqalayır, insanların üzündən dərilərini soyur, havaya atır və tikə-tikə doğrayır, diri-diri evlərinin divarlarına mismarlayırdılar”. Kürd kəndinin bütün küçələri qana boyanmışdı (22).

1918-ci ilin dekabrında səhər tezdən zabit Aslan Sarkisovun komandanlığı altında və Xosrov İşxanovun köməyiylə əsgər formasında, əlində tüfəng erməni bandaları Şuşa qəzasının Qoqa müsəlman kəndini qəfildən mühasirəyə almış və elan etmişdilər ki, general Andronikin əmrinə əsasən, müsəlman kəndlilər ermənilər üçün buğda, arpa, mal-qara tədarük etməli, öz silahlarını verməli və Ermənistan Respublikasının hakimiyyətini tanımalı idilər (23). Yerli mülkədar, Qarabağ xanlarının nəslindən olan Əsəd ağa Cavanşir cavabında bildirdi ki, Qarabağda müsəlmanlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini tanıyırlar, silahın təhvilə ilə əlaqədar isə düşünmək üçün zaman istəyirdi. Ertəsi gün Əsəd ağa və oğlu Soltan ermənilərə inanaraq, silahlarını onlara təhvil verdi. Bundan sonra ermənilər dərhal “qoca Cavanşiri və onun oğlunu, daha sonra onun qızı İran bəyimi, qohumu Fatma bəyimi öldürdülər, bütün xidmətçiləri, o cümlədən İnci İbad qızı adlı qadını qətlə yetirdilər... Özü də qətlər işgəncələrlə müşayiət olunurdu, qadınların meyitləri çıpaq idi və kəsik yara izlərinə malik idi” (23, v.39). Kənd top atəşinə tutularkən, bir neçə qadın, o cümlədən Ayna Abbas-qulu qızı və başqaları həlak olmuşdu.

Zəngəzurda erməni hökuməti İrəvandan pulla təmin olunan erməni milli şurasını yaratmışdı. Həmin şuranın nizami hissələri “dinc müsəlman kəndlərini atəşə verir və qılıncdan keçirirdi” (24). 1919-cu ilin fevralında erməni təmsilçisinin Naxçıvan qəzasının ingilis valisinə məruzəsində Azərbaycanın erməni tərəfinə şərtlərdən danışılırdı. Azərbaycan tərəfinin ən mühüm tələbi ermənilərin ələ keçirdikləri və işgəncə etdikləri azərbaycanlı qadınlarla bağlı idi. Ermənilər “sasunluların əlində olan üç yüz müsəlman qadınını qaytarmalı idilər” (25).

FİK-nın illik məruzəsinə əsasən, təsbit edilmişdi ki, təkcə Zəngəzur qəzasının 115 kəndində 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüşdü. Həmin dövr ərzində 794 qadın və 485 uşaq yandırılmışdı (26).

Ermənilər Azərbaycanın digər bölgələrində, habelə Cənubi Azərbaycanda da görünməmiş vəhşiliklər törətmişdilər. Azərbaycan xalqının cəlladı olan Andronik öz “könüllü” dəstəsi ilə Xoy, Ərzincan və türk-azərbaycanlıların yaşadığı digər şəhərlərin əhalisini terrora məruz qoymuşdu. Onlar qadınlara divan tutur, onlara işgəncə verir, bir çoxunu zorlayırdılar (27).

Azərbaycanlılar yaxşı təşkilatlanmış erməni silahlı dəstələrinə lazımı səviyyədə müqavimət göstərə bilmirdilər. “İttihad” partiyasının rəhbəri

Qarabəy Qarabəyov yazırdı ki, “öz sadələvhlüyü və ətalətliliyi ilə müsəlmanlıq hər yerdə qəfil yaxalanmışdı, belə ki. əməlli-başlı müharibəni düşünmür və onu gözləməirdi. Və əgər o, düzgün təşkil olunmuş daşnak qoşunları tərəfindən özünün tam məhvini qarşısını ala bilmişsə, buna görə müstəsna olaraq özünün hərbi əməliyyatlara təbii qabiliyyətinə borclu olmalıdır” (29).

Bakıda və Cənubi Qafqazın digər şəhər və qəzalarında azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğını bu diyarda bolşeviklərin məğlubiyyətinin başlanğıcı idi. Bu hadisələr müsəlman əhalisinin bolşeviklərdən tam üz döndərməsinə səbəb oldu; sonuncular müsəlmanların etibarını itirmişdilər.

Ermənilərin azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qırmaları Azərbaycan qadınları arasında milli özünüdərkini fəallaşması və konsolidasiyası proseslərinin katalizatoru rolunu oynadı. Millətlərarası münaqişə dönməmində vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsinin yüksəlişi sosial inqilabla yanaşı Azərbaycanda qadın ictimai təşkilatlarının yaranmasını sürətləndirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. ARP İİSSA, f.277, siy.8, iş.259, v.103.
2. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş. iş. 13, 14, 15, 25, 26, 27.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998 il Fərmanı //Azərbaycan qəzeti, 1998, 27 mart.
4. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş.27, v.12.
5. Qəhrəmanov N. I Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007, s. 159-160.
6. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş.16, v. 16.
7. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş.16, v.5 (arxa).
8. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş.16, v.4 (arxa).
9. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. İstanbul, 1975, s.250.
10. Yenə orada, v.17.
11. ARP İİSSA, f.277, siy.2, iş.16, v.18 arxa.
12. Рустамова-Тогиди С.А. Март 1918 г. Баку Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009, s.169.
13. ARP İİSSA, f.276, siy.9, iş.1, v.25.
14. Кяземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). CA&PRESS, Стокгольм, 2010, s.78.
15. Azərbaycanda mövcud olan şəhidliklər və şəhid məzarları. Bakı: Qismət, 2011, s.16.
16. Халилов А. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку, 2000.
17. Əhmədov R. Mir Cəfər Bağırov. Bakı: 2004, 456s.
18. Suleymanov F. Qana boyanmış Quran. Bakı: Elm, 1997, s.87.
19. ARP İİSSA, f.268, siy.26, iş.32, v.19.
20. Boran Əziz. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qaçqınlar problemi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiya (mart-may 2003). Materiallar. Onuncu iclas, 28 aprel, 2003, s.24-27.
21. ARDA, f.1061, siy.2, iş.7, v.37-38.
22. ARDA, f.1061, siy.1, iş.29, v.18.
23. ARDA, f.1061, siy.1, iş.25, v.28.
24. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы.Баку, Азернешпр, 1989, s.21.
25. ARP İİSSA, f.276, siy.9, iş.1, v.25.

26. Aboşov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, s.131.
27. Onullahi Seyidağa. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, 2002, s.61.
28. Качазнуні Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Тифлис, 1927.
29. Багирова И. С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 -1917. Баку: Элм, 1997, s.220.

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН 1918-1920 гг.

Л.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена геноциду азербайджанских женщин, который совершили армянские дашнаки в 1918-1920 гг. Для изучения истории кровавых событий тех лет и раскрытия преступлений армянских террористов, при правительстве Азербайджанской Демократической Республики была создана Чрезвычайная следственная комиссия (ЧСК). Материалы следствия показали, что армяне совершали убийства и жестокие насилия лишь по национальному признаку-убивали только азербайджанок.

Ключевые слова: геноцид женщин, АДР, Чрезвычайная следственная комиссия, дашнаки, армянские террористы.

THE GENOCIDE OF AZERBAIJAN WOMEN IN 1918-1920

L.A.ALIYEVA

SUMMARY

The article is dedicated to the genocide perpetrated by the Armenian dashnaks in 1918-1920s. For discovering the Armenians' crime, the government of the Azerbaijan Democratic Republic established an extraordinary commission of inquiry in 1918. The inquiry materials showed that the Armenians committed crime and hard rape against the women, solely for the national distinctions they killed only the Azerbaijani women.

Key words: Azerbaijani women, Azerbaijan Democratic Republic, the genocide of women, dashnaks, Armenian terrorists.

UOT 94(479:24)

AZƏRBAYCAN ADININ ANLAMI VƏ TARİXİ ƏRAZİSİ

B.O.ƏZİZ, L.L.HƏSƏNOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**eziz.boran@mail.ru*

Uzun illər boyu, xüsusilə sovet işğal dönməində Azərbaycanın adı və sərhədləri haqqında yanlış fikirlər irəli sürülmüşdür. Elmi ictimaiyyətə “yuxarılar” tərəfindən məsləhət bilinmiş yanlış konsepsiya bir əsrdən digərinə keçmiş, bir dərsləkdən başqasına köçürülmüşdür. Sovet ideologiyasına xidmət edən bir sıra başqa problem kimi, Azərbaycanın adı və sərhədləri ilə bağlı elmi həqiqətin müstəqil dövründə üzə çıxarılması olduqca vacibdir. Çünki mövzunun çox böyük elmi, tərbiyəvi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Məqalədə əski, orta çağ və XX yüz il müəlliflərinin əsərlərindən müqayisəli tənqidi təhlil metodu ilə istifadə edilərək Azərbaycan adının və sərhədlərinə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. Mənbələrə əsaslanaraq göstərilmişdir ki, Azərbaycan sözü əski türkcədən alınmışdır. Onun ərazisi isə Arazın Şimal və Cənub hissələri, qədim Borçalı, Dərbənd və İrəvan xanlığının ərazisindən ibarətdir.

Açar sözlər: Azərbaycan adının anlamı, Azərbaycanın sərhədləri, xalq, Oğuznamə, Atropatena, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, torpaqların bölünməsi, Sovet dövrü Ermənistan SSR-ə verilməsi, Gürcüstana verilməsi

Vətənimizin adının mənası və tarixi ərazisi barədə doğru, obyektiv məlumat verilməsi elmi, tərbiyəvi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Azərbaycan sözünə tarixi-coğrafi anlamda aydınlıq gətirilməsi zəruridir.

Qeyd edim ki, Azərbaycanın tarixi ərazisi haqqında məlumat verərkən heç bir qonşu ölkəyə ərazi iddiası irəli sürmək fikrində deyilik. Yeganə istəyimiz insanlarımızda Vətənimizin tarixi ərazisi haqqında doğru, dürüst fikr formalaşdırmaqdan ibarətdir.

XX yüzillikdə və müasir dövrdə bir çox siyasilər və onların fikirlərinə elmi don geyindirmək istəyən bilim adamları «Azərbaycan» sözünün anlam və yerləşdiyi coğrafi ərazi haqqında yanlış fikirlər irəli sürmüşlər.

Azərbaycan adının Atropatın adından götürülməsi, xüsusilə sovet dövründə geniş yayılmış fikirlərdən biri idi. Adın «...bu izahı Strabon «Coğrafiya»sındakı yazıya, yəni Yunan-Roma coğrafiya düşüncələrinə uyğundur. Ancaq orta çağlarda bəzi tarixçilər bu adın ölkədəki atəşgah, od anlayışları ilə bağlı olaraq yarandığını yazmışlar.

...Həmdullah Qəzvini və başqa müəlliflərə görə də adın ikinci kökü

Əzərbaz /Azərbayadlı peyğəmbərlik iddiasında olan (guya Nuh peyğəmbərin oğlu) birisinin od məbədi tikdirməsi ilə ortaya çıxmışdır. Bir neçə tarixi qaynaqda isə sözün türk kökündən yaranması bildirilməkdədir. Bunların arasında Rəşidəddinin «Camiət-Fəvarix (1305) və Təbrizli Məhəmməd Hüseyn bin Xələfin Hindistanda yazdığı (1652) «Burhan-iQati» əsərləri var. Bu müəlliflərin fikrincə, azər-türkcə «yüksək yer», baqdan isə «böyükələr» deməkdir. «Azərbaycan» sözünün əski türk boylarından biri olan «Az» xalqı (Kultiqin abidəsində adı çəkilir) ilə bağlı olduğunu yazan alim də var. Belə olduqda sözün kökündə duran «Azər» parçası «Az (xalqı) kişiləri və döyüşçüləri» kimi mənalandırıla bilər» (5, 77-78).

Tarix elmləri doktoru, professor K.Şükürov 2004-cü ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan tarixi» kitabında yazır ki, Azərbaycan sözünün Atropatena ilə əlaqələndirilməsi «bir çox tədqiqatçıları təmin etməmiş, nəticədə onun yeni-yeni təfsirləri meydana gəlmişdir». Tarixi filoloji ədəbiyyatda Azərbaycan sözünün ondan çox mənası barədə fikir irəli sürmüşdür (1, 20).

Bir sıra tarixçilərin, o cümlədən şumer və akkad dillərinin bilicilərindən olan mərhum professor Y.Yusifovun və Z.Bünyadovun fikrincə, Atropatena sözünə yaxın ada mənbələrdə Atropatın Əhəməni canişini olmasından çox əvvəl e.ə.VIII əsrə aid mixi yazılarında rast gəlinir. Bəzi alimlər bu adı Atropatena adı ilə eyniləşdirmiş, bəziləri isə bu oxşatmanı qəbul etməmişlər (2, 18). Onların fikrincə təxminən Manna və Midiya sərhədlərində, Qızıl Üzən çayının cənub-qərb tərəfinin yuxarı istiqamətinə Andiratiani /Andaration adı verilib. Bu ad sonrakı mənbələrdə Adərbadqan, Adırbadqan, Adərbayqan, Adırbayqan və sonra Adırbican /Azırbican/ Azərbaycan şəklini almışdır. Onların fikrincə “Antik qaynaqlar Azərbaycanın cənub hissəsini Atropatena, şimal hissəsini isə Albaniya adlandırmışlar... Strabon bu ölkəni Atropatın adı ilə bağlamışdır. Strabon şübhəsiz ki, irandilli etnosların ənənəsinə əsaslanan məlumatlardan istifadə etmişdi. Yəqin ki, ölkənin həqiqi adı Atropat adına oxşar səslənmiş və buna görə irandilli etnoslar arasında mövcud olan xalq yozumu Atropat adının bütün ölkəyə şamil edilməsinə əsas vermişdi” (2, 17). Göründüyü kimi, müəlliflər Azərbaycanın adı ilə bağlı sovet konsepsiyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Ancaq maraqlıdır ki, bir qədər sonra onlar Azərbaycan adının izahını başqa cür izah etməyə çalışmışlar. Azərbaycan adının qədim formaları göstərir ki, xoronimin* əmələ gəlməsində iki komponent –atr (atur və adır) adər sözləri iştirak etmişdir. Birinci söz qədim İran dillərində “od” mənasını daşıyırdı və fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “azər” formasına düşmüşdü. İkinci söz isə türk toponimiyasında indi “adır” şəklini saxlayır, lakin xoronimin tərkibində “azər” fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Mövcud formalardan çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan adının erkən formasında adır /adər/adır komponenti əks olunmuşdur. Türk toponimiyasında “adır” dağlıq coğrafi mənzərəni əks etdirməklə “yüksəklik”, təpəlik, təpəli dağ

*Xoronim - (yun. xoros –yer, onima-ad) “yeradı, “ölkəadı” mənasını daşıyır.

ətəyi, dağ silsiləsi” mənalarını daşıyır (2, 18). Göründüyü kimi, bu müəlliflər sovet konsepsiyasından çıxma bilməsələr də, onun doğru olmadığını bilir və bu səbəbdən Azərbaycan adının yaranmasında türk komponentinin də olduğunu irəli sürmüşlər. Başqa bir müəllifin fikrincə Azərbaycan adı ilk dəfə e.ə.500-ci ilə aid Elam kitabələrində «Atarpata /Ha-tar-ba-ad-da» şəklində keçir (3, 270). Yenə orada bu adın mənası ilə bağlı sovet konsepsiyasının ideoloqlarından biri olan “dönməz” tarixçi göstərir ki, “İran aləmində geniş şəkildə təsdiqlənən bu ad “Od (tanrısı) tərəfindən mühafizə olunan” mənasını daşıyır.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasında Azərbaycan adının yaranması və ərazisi belə izah edilmişdir: “Azərbaycan” xoronimi mənşəcə çox qədimdir. Antik, Pəhləvi və Suriya yazılı mənbələrində göstərildiyinə görə terminin kökü e.ə.IV əsrə gedib çıxır. Bu ad əvvəllər indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarına, Sasani imperiyası siyasi-inzibati islahatlar nəticəsində dörd böyük əyalətə bölündükdən və əyalətlərdən biri “Adurbaqadan” adlandırıldıqdan sonra (VI əsr) bütün Azərbaycana şamil edildi və artıq ərəb mənbələrində “Azərbaycan” kimi qərarlaşdı.

Məlum səbəblərdən sovetlər dövründə Azərbaycan adının türklərlə bağlı olduğunu sübut edən mənbələr «diqqətdən kənarda» qalmışdı. Belə mənbələrdən biri «Oğuznamə»dir. Hülakilər dövründə vəzir vəzifəsində işləmiş tanınmış tarixçi F.Rəşidəddinin yazmış olduğu «Oğuznamə»nin «Oğuzun Arran və Muğan tərəfə hərəkəti» hissəsində Azərbaycanın yeri və bu sözün mənası barədə yazılır: «...Orada olduğu vaxt bir gün hər kəsin toplanıb bir ətək torpaq gətirərək burada bir təpə düzəltmələrini əmr etdi. Öncə özü bir ətək torpaq gətirib tökdü. Şəxsən özü torpaq tökdüyü üçün bütün əsgərlər də bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə oldu. Bu təpənin adına Azərbaycan dedilər. («Azər» türkcə «yüksək» deməkdir. «baycan» da «zənginlərin, uluların yeri anlamındadır. Bu ölkə bu şəkildə məşhur oldu. Bugün də Azərbaycan deməklərinin səbəbi budur)» (4, 31).

Sözün belə izahı ilə bağlı tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi S.Əliyərli yazır: «Azərbaycan sözünün «ənənəvi» olmayan belə bir izahı başqa orta əsr qaynaqlarında da var. XIII yüzildə Türkiyə basqınları qarşısında vətəni Təbrizi tərk edib Hindistana köçmüş Azərbaycan alimi Hüseyn Xələfoğlu Bürhanın «Bürhane-qafe» əsərində də biz belə izaha rast gəlirik. (бax: Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976, с.102-103; 5, 48). Süleyman müəllim yazır ki, XIX əsrin ortalarında çap olunmuş Rusca-Çincə lüğət kitabında «alban» sözü çin dilində Azebay-yen şəklində yazılmışdır. Albanların kimliyi ilə bağlı isə dəyərli alimin uzun illərin araşdırmalarının nəticələrini özündə əks etdirən məqalələri ölkəmizlə yanaşı, Türkiyə, Avropa və ABŞ-da çap olunmuşdur (6, 170; 7, 28).

Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası barədə mənbələrdə kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür. **Bugünkü Azərbaycan coğrafi anlamda** Cənubi Qafqazın cənub-şərq hissəsində olan Azərbaycan Respublikasını və İran İslam

Respublikasının şimal-qərb hissəsində olan Şərqi, Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil vilayətlərini əhatə edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra onu İranın tərkibindəki Azərbaycandan fərqləndirmək üçün Qafqaz Azərbaycanı, Şimali Azərbaycan, bolşevik istilasından sonra Sovet Azərbaycanı, Rusiya Azərbaycanı, Güney Azərbaycan, İran Azərbaycanı və s. kimi sözlərdən istifadə edilmişdir. Beləliklə, «... Uzun müddət işlənmiş «sovet və ya Şimali Azərbaycan», yaxud «İran və ya Cənubi Azərbaycan» terminləri siyasi mənə kəsb edən terminlərdir. Onlar eyni etnik mənşəyə, dilə, dinə, adət-ənənəyə malik vahid bir xalqın məskunlaşdığı ərazinin iki yerə bölündüyü vaxtdan meydana gəlmiş, ilk vaxtlarda coğrafi mənə kəsb etsə də, sonralar siyasi xarakter daşımışdır.

Bununla yanaşı, Şimali və Cənubi Azərbaycan müxtəlif dövlətlərin, ictimai-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatına müxtəlif şəkildə təsir göstərmiş, tarixi-siyasi coğrafiya baxımından ayrı-ayrı istiqamətlərdə inkişafına səbəb olmuşdur (8, 117).

Azərbaycan adının yalnız İrana aid olması haqqında əsassız fikir mənbələr tərəfindən təkzib olunur. Məlumdur ki, «bəzi bilim adamları, hətta Quzey Azərbaycanı «Azərbaycanlıq»dan qoparmaq istəyilə, - burası tarix boyunca Azərbaycan deyil, Arran və ya Şirvan olmuşdur,- deyə yazırlar.Qısa bir tarixi-coğrafi anlayış olaraq Quzey Azərbaycanı ilk orta çağ qaynaqlarından gəlməkdədir» (9, 5).

Sasani dövrü pəhləvicə mənbələrdə hər iki əraziyə «Azərbaycan» deyilmişdir. Belə ki, Sasani dövlətinin məşhur hökmdarı Ənuşiravan zamanına aid bir kitabədə Dərbəndə qədər olan coğrafiyanın «Azərbaycan» adı daşdığını, Dərbənd divarlarının inşaat işlərini aparan Baziusun «Azərbaycan maliyyə müdiri» ünvanına sahib olması göstərilir (7, 115).

Xilafət zamanının mənbələrində hər iki əraziyə Azərbaycan deyilməsi haqqında məlumatlar daha çoxdur.

Hələ VIII əsrin ortalarından etibarən ərəb müəllifləri Arran-Albaniya ərazisindən danışarkən onu Azərbaycanla əlaqələndirirdilər. Məsələn, ərəb müəllifi əl-Kufi yazır: «...əl-Ədliyyə ...Azərbaycan ölkəsinə yola düşdü və Beyləqanda məkan saldı». O, əsərinin başqa bir yerində qeyd edir: «...əl-Həris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə gedir və Bərdədə dayanır».

Digər ərəb müəllifi əl-Yaqubinin fikrincə «Aran ölkəsi yuxarı Azərbaycandır».

İbn Hövqəl Xəzər dənizinin xəritəsini vermiş, sahil ərazisini Dərbənd şəhərinə qədər bütövlüklə Azərbaycan adlandırmışdır (10, 136-137).

Başqa ərəb müəlliflərindən olan İbnəl-Fəqih və Yaqut Azərbaycan sərhədlərini Bərdə şəhərindən başlayaraq cənub-şərqdə Zəncan, cənub-qərbdə Ərzincan bölgəsinə qədər uzandığını bildirmişdir (7, 15).

IX yüzilin sonlarında yaşamış Küdama ibn Cəfər Bərdə şəhərini Azərbaycan paytaxtı hesab edirdi.

Digər çox tanınmış ərəb tarixçisi Əbu Cəfər Məhəmməd ət-Təbəri yazır ki,

709-710-cu ildəki savaşlarda ərəb qoşunlarının komandanı Məsləmə ibn Əbdülməlik «...Azərbaycan vilayətində olan əl-Bab (Dərbənd) qalasına gəlib çatdı....Azərbaycan hüduqlarının başlanğıcı olaraq Əhər və Zəncan daxil olmaq üzrə Həmədan şəhəri, sonuc olaraq isə Xəzər Dərbəndi sanılmaqdadır və bu aralıqda olan on-on iki şəhər Azərbaycan adını daşıyır» (7, 115).

Tanınmış tarixçi S.Əliyərli Həmdullah Qəzvini və Fəzlullah ibn Ruzbihan Huncinin əsərinə istinad edərək yazır: «Ərəblərdən sonrakı Orta çağ qaynaqlarında «Xəzər Dərbəndi» anlamı yerinə «Şirvan Dərbəndi» sözü işlənmişdir» (7, 125).

Azərbaycan adının Şimala da aid olması xanlıqlar dövrü mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, Quba xanı Fətəli xan şimali Azərbaycanın şimali şərq torpaqlarını öz xanlığının tərkibinə daxil etməklə birləşdirici bir siyasət yeritmişdir. Həmin dövrdə çar Rusiyasına arxalanan Kartli-Kaxetiya çarı İrakli Gəncə xanlığı üzərinə dağıdıcı yürüşlər edir, bu ərazini işğal etməyə, özünə tabe etməyə çalışırdı.

Bu isə birləşdirici siyasət yeridən, özünü həm də Azərbaycana cavabdeh hesab edən Fətəli xanı ciddi narahat edirdi. Ona görə o, İraklinin himayədarı olan Rusiya imperatoru II Yekaterinaya etiraz məktubu yazmalı olmuş və orada çox əhəmiyyətli bir ifadə işlətməmişdir: «**Azərbaycan xanlıqlarının şərəf və hüququnun qorunmasını özüm üçün bir borc işi saymaqdayam**» (7, 119).

Sənədin tarixi əhəmiyyətini tanınmış tarixçi S.Əliyərli düzgün qiymətləndirərək yazır: «Sənədin tarixçilik üçün son dərəcə önəmli olduğu şübhəsizdir. Fətəli xan sadəcə Quba və ya Gəncə xanlıqlarının deyil, Azərbaycan xanlıqlarını bir siyasi bütün olaraq, birləşmiş Azərbaycan kimi qorumağı özü üçün həyati borc olaraq düşünməkdə idi... Transqafqaz xəritəsində yalnız özünə yaxın olan xanlıq və ya xanlıqları deyil, «Azərbaycan» adlı bir bütöv məmləkət görürdü» (7, 119).

XIX əsrin sonlarında şimalda yaşayan ziyalılarımız arasında kimlik anlamında özünü azərbaycanlı, vətənin adını Azərbaycan hesab etmə düşüncəsi yayılmaqda idi. Bu cəhətdən «Kəşkül» qəzetinin 1891-ci il 22-ci sayında M.Sultanov adlı bir şəxsin xəyali dialoq formalı yazısı çox xarakterikdir: «Sual- Millətin nədir? Cavab: Müsəlmanam. Həm də türkəm. Sual: Osmanlımısan? Cavab: Xeyr, **bicanlıyam**. Sual: **Azərbaycanlıların** ölkəsi haradır? Cavab: Bildiyim qədər ilə Arazın o tayında **Azərilər** yaşayır, bu tayında **bicanlılar**. **İkisi birdən Azərbaycan** olur. Biz ayrı-ayrı **bicanlıyıq**. Sual: **Türkcə** danışırısan, onda **türkmisən**? Cavab: Mənim durumumu bildirən bir kəlmə ox. **Türkəm**. Ancaq **bicanlı**. Sual: **bicanlı türk** deyincə niyə özünə **Azərbaycanlı türk** deyərək bu sualı cavablandırmırsan» (11, 51-52).

Azərbaycanın XIX-XX əsr tarixini heç də pis bilməyən Amerikalı professor doğru olaraq göstərir ki, əslində «Kəşkül» ilk dəfə olaraq yerli dinin icma və millət anlayışları arasındakı açıq fərqi göstərdi....Qəzet xeyli uzağa gedərək Arazın hər iki sahilindəki əhali üçün Azərbaycan türkləri ifadəsini işlətmək təklifini irəli sürdü» (12, 47).O, bu prosesi «türkçülük anlamının

azərbaycançılıqla qovuşması» kimi dəyərləndirmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan adını yalnız Güneyə aid etmək, onun Şimala Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində siyasilər tərəfindən gündəmə gətirilməsini iddia etmək doğru deyil.

Maraqlıdır ki, zamanında bu ada həm Rusiya, həm də İran etiraz etmişdir.

Cümhuriyyəti yaradarkən ona doğma Vətənin - Azərbaycanın adının verilməsinə o dövrlük İranın siyasi xadimlərinin necə münasibət bəsləmələri Əlimərdan bəy Topçubaşının İstanbuldan Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktublarda çox dəqiq, aydın göstərilmişdir. Bu baxımdan onun 1918-ci il noyabr ayının 16-da İstanbulda İranın Türkiyədəki səfiri Mirzə Mahmud xanla görüşü maraqlı və düşündürücüdür. O, protokol xarakterli məktubunda yazmışdır:

«İransəfiri: Ancaq *Siz öz dövlətinizi «Azərbaycan»* adlandırmısınız, bəs bu nə mənə daşıyır? Bu sizin *hazırda İran hüddudlarında yerləşən həqiqi Azərbaycana* iddialarınızı göstərmirmi?

Mən: *Qafqaz azərbaycanlılarının* belə iddiaları yoxdur və heç zaman da olmamışdır. Axı, bu coğrafi termindir. *Azərbaycan İranda da mövcuddur, Qafqazda da.* O: Xeyir, cənab. Burada məsələ coğrafiyadan daha genişdir...Siz özünüzü *Azərbaycan türkləri hesab edirsiniz.* Halbuki, *Azərbaycanda –ümmiyyətlə, nə Qafqazda, nə İranda türklər yoxdur: hamı farsdır; sizin atalarınız və babalarınız hamısı fars olmuşdur»* (bax: 17, 51-59).

Ə.Topçubaşının İranın xarici işlər naziri, Məmalik Əli Quluxanla 1919-cu il yanvar ayının 9-dakı görüşündən aydın olur ki, o da eyni mövqedə olmuşdur:

“Mən: Bu barədə sizin səfiriniz də bəyan etmiş, birbaşa demişdir ki, *biz guya Azərbaycan dövlətini türk xadimlərinin diqtəsi altında yaratmışıq* və onların da məqsədi guya Azərbaycan adından istifadə edərək, *İran Azərbaycanını ələ keçirməkdir.* Bu məni həddən artıq təəccübləndirir; zira, *bizim İran Azərbaycanına qarşı heç bir iddiamız yoxdur və biz sizdən dostluq və dəstəkdən başqa heç nə gözləmirik.* Bir halda ki, siz nə Ermənistan, nə Gürcüstan respublikalarına qarşı çıxmırsınız, onda bizim əleyhimizə niyə çıxasınız?

Nazir: Tamamilə doğrudur. Biz sizin müstəqilliyinizi, xüsusilə arzulayıyıq. Sizin söylədikləriniz yalnız “Azərbaycan” sözündən doğmuş anlaşılmazlıqdan irəli gəlmişdir. Bu cəhətdən, mənə, siz tərəfdən səhvə yol verilmişdir: *Axı indiyədək “Azərbaycan deyiləndə mərkəzi Təbriz olan bizim ərazilər nəzərdə tutulmuşdur.* Ancaq məsələ bunda deyil. Siz müstəqilliyinizi necə saxlayacaqsınız? Axı, qonşularınız-ermənilər, gürcülər sizə düşməndir, Antanta ölkələri də Türkiyəyə görə inanmıram ki, sizi dəstəkləsinlər.”

Nazir: Bilmirəm, sizin son qərarınız necədir, ancaq mənə belə gəlir ki, *sizin Azərbaycanın məsələsi öz həllini İranla ittifaq və birləşmə mənasında sizin üçün daha əlverişli tapa bilər”* (17).

Göründüyü kimi, qonşu dövlətin naziri Cümhuriyyətin üzləşdiyi çətin beynəlxalq vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışaraq, onun üzərində təsir imkanları yaratmaq istəmiş, olduqca hiyləgər formada Azərbaycan

adından imtina edilməsinə təkid etmişdir.

Bundan təxminən bir həftə sonra, yanvar ayının 15-də nazir keçirdiyi qəbulda öz dövlətinin Cümhuriyyətə və onun adına olan münasibətini daha açıq şəkildə bildirmişdir:

Nazir: İcazə verin, izah edim, Bununla *mən heç də demək istəmirəm ki, siz Tehranın asılılığına düşəsiniz*. Qətiyyə. Sizin Azərbaycan, əlbəttə, *öz daxili muxtariyyətini saxlayacaqdır*. Xarici vəziyyətə gəlincə, o, xüsusi aktla müəyyənləşəcəkdir. Bütün bunlar, əlbət ki, konqresdə sənədləşəcək. Məsələyə yaxşı müdaxilə olunsa, bu cür həll yolu həm bizim üçün, həm sizin üçün faydalıdır və Antantanın sanksiyasını ala bilər.

Həmin dövrdə qoşunları İranda yerləşən və regiona güclü təsir imkanları olan, I Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərindən biri Böyük Britaniyada Cümhuriyyətin adı və məqsədlərinə şübhə ilə yanaşmışdır. Bunu Əlimərdan bəy Topçubaşının 1918-ci il noyabr ayının 19-da ingilis polkovniki Tampla görüşündə olan söhbət aydın göstərir:

Polkovnik: Deyirsiniz Azərbaycandansınız. Eləmi, cənablar?

Biz: Bəli, cənab polkovnik.

Polkovnik: Bir halda ki, Azərbaycan İranda yerləşir, deməli, siz fərssınız, deyilmi?

Biz: Xeyir, cənab, biz Qafqaz Azərbaycanındanıq.

Polkovnik: Bu, Bakı və onun ətraflarıdır, deyilmi?

Biz: Bəli, məhz Bakı, Yelizavetpol, Zaqatala quberniyaları və s.

Azərbaycan adına etiraz edilməsi və bu adın Şimala aid olmaması haqqında fikir İranın məşhur qəzetlərinin də gündəmində olmuşdur. Belə yazıların artması səbəbi ilə M.Ə.Rəsulzadə onlara olduqca nəzakətli, elmi, siyasi və sərrast formada cavab yazmışdır.

Onun belə cavablarından biri 18 aprel 1919-cu ildə çap olunmuş "Azərbaycan" qəzetində «İran və biz» məqaləsidir. Məqalənin əvvəlində o, Cümhuriyyət hökumətinin Tehrana nümayəndə heyəti göndərməsindən, bu heyətin yeni, gənc hökumətin məqsədlərini İran rəsmilərinə izah etməklə «...bu iki müsəlman dövləti arasında hüsn-i münasibət təsir etmək və təmin etmək»dən ibarət olmasından yazmışdır. O, doğru olaraq qeyd edir ki, bizim İranla dini, mədəni və tarixi münasibətlərdən əlavə, həm də sıx siyasi müqəddəratımız var.

Qonşu müsəlman dövləti olaraq «İranın salamatlığı bizim üçün, bizimki isə onlar üçün son dərəcə mühümdür» (13, 56-61).

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Araz çayının yuxarısında yaranan və «...bir islam cümhuriyyətinin hər halda İran üçün faydalı olacağı İran» siyasətçiləri üçün şübhəli bir məsələ olmamalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinin İran üçün əhəmiyyətini və bunun səbəblərini də göstərir: «*Daima zərbələrini yediyi cahangir Rusiya yerində, iləridə yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəyi mühəqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqaziya görmək İranın əxsi-amalını təşkil etməlidir. Müstəqil Qafqaziya içərisində müstəqil və nüfuzlu, bir müsəlman höku-*

mətinin vücudu isə bilxassə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir» (13, 56).

O, İranı Bakıda təmsil edən siyasi nümayəndələrlə hər bir fürsətdə dostluq və qardaşlıq münasibətlərindən bəhs etməsi səbəbilə əminliklə bildirir ki, İranın «dərindüşünən» siyasi xadimləri, dövlət adamları *Cümhuriyyətin yaranması sevincinə «yabançı deyillər»*.

M.Ə.Rəsulzadə məqalədə İranda və Cümhuriyyət ərazisində yaşayan xalqlar arasında əsrlər boyu formalaşan dini, mədəni, ədəbi əlaqələrdən, onların bir-birini zənginləşdirməsindən bəhs etməklə yanaşı iqtisadi əlaqələrə də toxunmuşdur. «Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əmələlərlə işlər. Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və s. məhsulları İran Azərbaycanın əmələsi olmazsa toplanmamış qalır» (13, 57).

O yuxarıda göstərilən səbəblərdən cümhuriyyət rəhbərlərində İrana böyük bir ehtiram, məhəbbət olduğunu yazır: «...*cümhuriyyətimiz ilə şahlıq arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir rəğbət və münasibət vardır»*.

İran dövlətinə və xalqına belə yüksək bir ehtiram göstərən M.Ə.Rəsulzadə təəssüf edərək göstərir ki, bəzi *İran jurnalistləri Azərbaycanı İranın bir vilayəti hesab edərək Cümhuriyyəti İranın vahidliyi üçün açıq-aşkar bir təhdid kimi qələmə verirlər*.

Daha sonra o, vaxtilə bu məsələyə aydınlıq gətirildiyini bildirərək qeyd edir ki, *Azərbaycan coğrafi anlamla yanaşı, həm də etnik kimlik bildirir*. O, doğru olaraq yazır ki, «Əgər İran siyasiləri və jurnalistlərinin dediyi kimi bura yalnız Arran, Şirvan və Muğandırsa, bəs onların danışdığı dil, mənsub olduğu millət hansıdır? Nadir şah nədən *buradakı bəylərbəyliyi ləğv edib yerinə Azərbaycan adlı inzibati vahid yaradırdı?* M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan deyər-kən Güneyə iddia etmədiklərini, məqsədlərinin başqa olduğunu bildirərək göstərir: «*Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqaziya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edər. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir mənə olmaqdan ziyadə qövmü bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki, türkcənin bir növüdür) mütəkəllim məxsus bir qövməddəriz*.

BU QÖVMÜN İSMİ NƏ ARRAN, NƏ ŞİRVAN, NƏ DƏ MUĞANDIR. YALNIZ AZƏRBAYCANDIR».

Həmin dövrdə İran siyasətçiləri və qəzetçilərinin digər bir səhvi Azərbaycan adının guya Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra, yəni millətlərə «istiqlali-milli» verməsindən sonra meydana gəlməsi fikridir. Halbuki birincisi, Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsindən sonra yaranan Müvəqqəti hökumət Rusiya məhkumu müsəlmanlara – türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə milli istiqlal verməmişdi. İkincisi, Şimalda yaşayan ziyalılar arasında “Azərbaycan sözü, özünü azərbaycanlı bilmə düşüncəsi fevral inqilabından çox əvvəl, “...Petroqrad universitetlərində təhsil alan *Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən gedən müsəlman tələbələr milliyyət əsası üzrə təşkil etdikləri cəmiyyətlərinə «Azərbaycan cəmiyyəti» demişlərdir*.

Qafqaziya türkcəsindən ruscaya bir lüğət tərtib edən əski müəlliflərimiz-

dən Qənizadə cənabları öz lüğətinə «Azərbaycan lüğəti» adını vermişdir».

Qeyd edək ki, 1903-cü ildə Firudin bəy Köçərli – Tiflis şəhərində «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» kitabını çapa hazırlamışdı. Maraqlıdır ki, həmin ildə rus məmurları kitabın eyni adla azərbaycanca nəşrinə icazə vermədiyi üçün o, rusca - «Literatura Azerbaydjanskix tatarov» adı ilə nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki, sovet dövründə kitabın adından türk sözü çıxarılmış, o «Azərbaycan ədəbiyyatı materialları» (1925), «Azərbaycan ədəbiyyatı» (1978) adı ilə çap olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə bildirir ki, məsələ təkcə bir adın da üstündə deyil. Ola bilər ki, *düşünülsün ki, Arazın butayında olan bir millət müstəqil cümhuriyyət qurursa, otaqda olan eyni millət də bu fikrə düşə bilər*. «Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki, ciddi mütəfəkkirlərcə beş para qiyməti olmaz». Bu isə cümhuriyyət təşkil edən, onun ağırlığını çiyində daşıyan millətin haqqını verməmək demək olardı. *«Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və s. xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz»* (13, 61).

Bu səbəbdən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə *«Azərbaycanın nə ismi, nə cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə oyatmamalıdır*. Onların «...başlarında bir Ermənistan, bir *də həmkeşəqraba bir Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini səmimi bir surətdə arzu etməlidirlər»* (13, 61).

M.Ə.Rəsulzadə İrana gedən nümayəndə heyətinin tezliklə bu iki islam respublikasının arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması kimi şad xəbərlə gələcəyinə *böyük inam bəsləyərək yazıb: «...İntizardayıq»*.

Cümhuriyyət rəhbərliyi belə bir gözləntidə ikən Tehran qəzetləri, başda «İran» qəzeti olmaqla «Azərbaycanın özündən deyil, ismindən uzun-uzadı bəhs etmiş, «...Yeni doğmuş islam hökumətinin adından dilgir olduqlarını» göstərmiş, «...Azərbaycanın guya İranın qədim vilayətlərindən biri olması səbəbi ilə *Qafqazın cənub şərqində qurulan Cümhuriyyətə Azərbaycan adını verməyə butaylıların haqqının olmadığını*, bu səbəbdən“...*iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün» «Azərbaycan» adının dəyişməsini təklif edirdilər*.

İran mətbuatında gedən, əslində siyasi rəhbərliyin mövqeyini əks etdirən bu fikirlərə M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan» qəzetinin 28 aprel 1919-cu il tarixli sayında olduqca tutarlı, elmi, məntiqli bir cavab yazmışdır (13, 62-70). Yazı yüksək ədəb-ərkan çərçivəsində, soyuqqanlı, siyasi rəhbər və ideoloqa yaraşan tərzdədir.

M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə opponentlərinin nəzərinə çatdırır ki, Azərbaycan sözünün coğrafi anlamla bərabər həm də etnik anlamı var. «...Qafqaziyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənasından çox qövmü bir mənada istifadə edirlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan ölkəsi deyil, bir də Azərbaycan cəməti vardır. Bu cəmət özünə məxsus bir ləhcə ilə danışan türk əqvamından bir millətdir ki, «İran» rəfiqimiz bunlara «Ətraki-müsəlmani-Qafqaz» (Qafqazətrafi müsəlman türkləri-B.Əziz) deyir.

«Ətraki – müsəlmani Qafqaz»ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində... yazarlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir» (13, 63).

O göstərir ki, «Qafqaz müsəlman türkləri ilə azərbaycanlı sözünün eyni mənə daşdığını coğrafi baxımdan izah etmək mümkün deyildir. *Zira, İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı «ətrak» ilə* (yəni türklərlə –B.Əziz) *Ərdəbil, Xalxal, Təbriz və Qaracadağ mahallarındakı «ətrak»ın bir-birindən nə ilə ayrıldıqlarını mən yaxşı fərq edə bilmirəm. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənə burada da, orada da hökm fərma, ortada yalnız yüzillik digər bir siyasi proseslə bağlı yaşamın təsiri mövcuddur.*

«Ətraki müsəlmani Qafqaz»ın, «Ətraki-müsəlmani İran» kimi bir ismi var – *Azərbaycan türkü*» (13, 63).

İran qəzetləri Azərbaycan *Cümhuriyyətinin yaranma prosesini təhrif edərək iddia edirlər ki, onu bir qrup «xəyalpərvər» gənc «müləhizəsiz qocalara öz fikirlərini qəbul etdirməkləri nəticəsində yaratmışlar.* İranın «Gülşən» qəzeti yazırdı ki, «isminizi dəyişin *də biz sizi böyük bir qardaş kimi bağışlayaq.* Yoxsa biz sizdən şübhəli və narazıyıq».

M.Ə.Rəsulzadə bu müləhizənin elmi, siyasi baxımdan doğru olmadığını, adın *həmin dövrdə baş verən böyük siyasi proseslərin, aparılan mübarizənin nəticəsində yarandığını*, onların məhz bu prosesləri nəzərdən qaçırdıqlarını göstərərək yazırdı: «Böyük müharibənin* və misilsiz inqilabın** nəticəsində meydana gələn mövcud hökumətlərin istinad etdikləri *ən qüvvətli və ən sağlam bir səbəbi var: qövmiyyət binası.* Tarix, coğrafiya, strateji müləhizələri ikinci, üçüncü dərəcəli müləhizələrdir. *Yeni bir hökumətin təsis üçün ən əvvəlcə yekvücut bir milliyyət təşkil edən qövmin özünü tanımasıdır*» (13, 64).

Məhz bu səbəblərdən «*Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatimilliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir hökumətdir*» (13, 64).

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, Cümhuriyyətin qurulmasından əvvəl muxtariyyət, sonra isə müstəqililik uğrunda davamızın qətiyyətən Araz çayının cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, faktiki olaraq sübut etmişik.

O, qeyd edir ki, görünür, məsələ təkcə adda deyil. *M.Ə.Rəsulzadə indiyə qədər heç kimin bəhs etmədiyi, amma diqqət yetirilməsi çox vacib olan bir məsələyə – İran və Cümhuriyyətin dövlət quruluşları arasındakı fərqə toxunaraq göstərir ki,* Cümhuriyyətin dövlət quruluşu parlamentli respublika, dünyəvi dövlət, doğma dildə məktəb, bağça, aqrar islahat, fəhlə məsələsi, qadınlara seçki hüququ və s. məsələlər İrandakından köklü sürətdə fərqlidir. Əsas məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, *bu proseslər «Ətraki-müsəlmani-İran»a yəni «İranın müsəlman türklərinə necə təsir edə bilərdi? «Əcaba bunda İran*

* I Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur.

** 1917-ci il Fevral inqilabından bəhs olunur.

üçün bir xətər, bir zərər təsəvvür olunur mu?».

M.Ə.Rəsulzadə İranın əsil məqsədi ilə bağlı **daha bir diqqət yetirilməyən məqama toxunur. O, Avropa mətbuatındakı məlumatlara əsaslanaraq göstərir ki, İran Zaqafqaziya torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirmək istəyir.** İran dövləti yeni yaranan ölkənin onun üçün təhlükə olmadığını çox yaxşı bildiyi halda, ona qarşı iddialar irəli sürməsi də məhz bununla bağlıdır. «Əgər Parisdəki İran nümayəndələrinin Zaqafqaziyadan yer almaq istədiyi haqqındakı nəşriyyatın məlumatı doğru isə o zaman haqqımız var ki, düşünelim ki, İran hökuməti bizim kimi deyil, başqa cür düşünür. Çünki «İran» qəzetinin də işarə elədiyi kimi vaxtilə İrandan kəsilən Azərbaycan təkrar «İrana» «yəni Azərbaycana» bitişdirilərsə, o zaman yerdə – dəqiq söyləmək lazım gəlsə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalır ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz» (13, 65-66).

«İran» qəzeti öz səhifələrində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cumhuriyyətinin məqsədi haqqındakı fikirlərini təhrif edərək bildirir ki, o, bütün Azərbaycanı – yəni İrandakı Azərbaycan da daxil olmaqla – müstəqil etmək istəyir. Bu isə oxucuları çaşdırır, onların Cümhuriyyət haqqındakı düşüncələrinə şübhə toxumu səpirdi. «İran qəzeti... Qafqaziya Azərbaycanından bəhs etmişkən sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədiyini qeyd edirlər. Fəqət bilməm ki, bunu hansı bəyanım və ya hansı bəyannaməmlə izhar eləmiş, nə vaxt və harada söyləmişəm? Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türküstandan təminatı-əraziyyə təklifində bulunanlarımızdan dəxi bəhs olunur ki, əcaib bir şeydir» (13, 66).

İran jurnalistləri Azərbaycanın Təbriz və onun ətrafından olduğunu bildirərkən Yaqut Həməvinin əsərlərinə və Şəmsəddin Sami bəyin lüğətinə istinad edirlər.

Şəmsəddin Sami bəyin yazdığına görə «...Azərbaycan ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşgədələrdən dolayı bu məmləkətə ələm olmuşdur».

M.Ə.Rəsulzadə bu fikrin doğru olmadığını, Şəmsəddin Sami bəyin yanlış olduğunu, atəşgahların, yanan yerlərin Təbrizdə deyil, Bakıda olduğunu bildirərək yazır: **«Fəqət, bir osmanlı mühərriri yanılsa da, iranlılar bilərlər ki, Azərbaycan təsmiyyəsinin vəchi olaraq göstərilən əlamətlərin hamısı Təbrizdə deyil, Bakıdadır»** (13, 67).

M.Ə.Rəsulzadə məqaləsində orta çağ qaynaqlarında Azərbaycan, onun coğrafiyası, buraya daxil olan iri şəhərlər haqqında məlumatları yada salaraq rus idarəçiliyi dövründə işlənən Zaqafqaziyaya daxil olan ərazi ilə İrana daxil olan ərazilərin adını müqayisəli təhlil edərək daha bir məntiqi, elmi nəticəni oxuculara çatdırır: «Qafqaz ismi ilə Azərbaycan isimlərinin ayrı olduğu və bu ayrı isimlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğuna heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin idarəsində istifadə etdiyi Qafqaz və yaxud Zaqafqaziya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə, İrəvan kimi adlarla təqdim olunması, İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab etdirməz.

...Qafqaz ismi ələm olub da müxtəlif mahal və vilayətlərə şamil olduğu kimi Azərbaycan ismi də *Qaradağ, Xalxal, Marağa, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Naxçıvan, Bakı və s. kimi idarə, tarixi və coğrafi isimləri ehtiva edə bilər*» (13, 67-68).

M.Ə.Rəsulzadə məsələnin daha yaxşı anlaşılması üçün Bismark dövrünün Almaniya ilə Avstriyanı misal çəkir. Qeyd edir ki, müxtəlif millətlərin yaşadığı İranın tərkibində Azərbaycan olduğu kimi Avstriyada da alman milləti yaşayır. «Halbuki Avstriyada almanların yaşaması Almaniya hökumətinin təşkilinə mane olmaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdasına düşmək üçün kəndisinə heç bir həqq verəməz idi. Bismark bu nöqtəyi-nəzərdən pək həqliydi» (13, 68).

O, cavab məqaləsinin bir yerində göstərir ki, «bir də İran ərazisi, o sıradan orada olan Güney Azərbaycan haqqında gizli məqsəd, istək, ... heç bir sui-niyyət mövcud olmayıb yalnız *bu gün özünü bir millət olaraq bilən sabiq rus təbəələri – Azərbaycan türklərinin müqəddaratı düşünülmüşdür. Böylə ikən yeni təşəkkül edən Polşa, Ukrayna kimi dövlətlərə nisbətən bizi xəyalpərvər kimi qələmə vermək doğru olmaz*» (13, 68).

«İran» qəzeti Cümhuriyyət rəhbərlərini Türkiyə pərəstlikdə də ittiham edib Nadir şahı misal çəkərək göstərir ki, o, islam aləmində birlik yaratmaq üçün Türkiyə sultanına müraciət göndərsə də, ancaq onlardan müsbət cavab ala bilmədi. *Və nəticədə islamda birlik yaratmaq mümkün olmadı.*

M.Ə.Rəsulzadə bu ittihamda da doğru, yetkin bir cavab verir. *Bu cavabla o özünün məzhəb ayrılıqlarından yuxarıda durduğunu, milli və dini birliyi necə yüksək qiymətləndirdiyini bir daha sübut etmiş olur.* O, Nadir şahın təklifini təqdir edərək göstərir ki, *israrla dini birlik ideyasını irəli sürən bu dahi türkoğlu Türkiyə Sultanı tərəfindən deyil, məhz dar düşüncəli İran mol-lalarının sui-qəsdli nəticəsində öldürmüşdür.* «Yalnız oğlunun gözü müqabilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə deyil, eyni zamanda da... dar mollalara qarşı istədiyi siyasətə qurban olan Nadirin fikrini- *məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılmasını – qövmdən fələ gətirənlər yenə də «Ətraki-müsəlmani Qafqaz»dır* (13, 69-70).

O, böyük türk sərkərdələrini, dövlət adamlarını qarşı-qarşıya qoyub aşağılamağı, pisləməyi də doğru hesab etmir. O, doğru yazırdı ki, Osmanlı sultanı da birlik istəyirdi, ancaq bunun həyata keçirilmə yolunu fərqli düşünürdü. *«Fəqət unutmamalıyıq ki, Nadir şah kimi Sultan Süleyman da ittihad-birlik istəyirdi. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırır da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görürkən, digəri «rafiziləri»* başqalarına ibrət olaraq cəza vermək vasitəsilə «tövhid» əldə etmək istəyirdi.* Fələn ikisi də cahangir ikən şübhəsiz ki, əvvəlinci nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha səlim vasitədir».

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, *indi məzhəb, hümmətçilik dövrü deyil,*

*Rafizə təriqətinə mənsub, inkar edən, kafir

milliyyət və elm əsridir. Belə bir zamanda islam birliyi inkar edilməyə də milli hüquq, demokratiya önə keçir: *«Zəmanımızda demokratik əsaslara istinad etməyən bir hökumət yaşaya bilməz. Xalqın dili, adəti, ənənəsi ilə hesablaşmayan, onu nəzərə almayan bir hökumət isə demokratik ola bilməz»* (13, 70).

M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyətin «tamamilə milli və demokratik əsaslarla» təşəkkül etdiyini yazıb *«iranlı qardaşlarımıza» məsləhət görür ki, adımız onlara xoş gəlmirsə, «məqsədimizə baxsınlar. Əgər «məqsədimizi məqbul və öz nöqteyi-nəzərlərindən münasib gördükdən sonra ismin o qədər də əhəmiyyətə malik olmadığını özləri də təqdir edərlər»* (13, 70).

Azərbaycanın tarixi sərhədləri həmişə sabit qalmamış, yadellilərin işğalları zamanı müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Məlumdur ki, torpaqlarımız ən qədim dövrdən indiyə qədər tarix boyu iyirmidən çox dövlətin işğalçı hücumuna məruz qalmış və müəyyən müddətdə onun tərkibində olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu onun tarixi ərazisinin sərhədlərinə təsir göstərmişdir. Ancaq mənbələrin məlumatlarından və araşdırmalardan məlum olur ki, əsas sərhədlər tarixən sabit qalmışdır.

Hülakilər dövrünün tanınmış dövlət xadimi, alim XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Mustofvi Qəzvinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Güney Azərbaycanın ərazisi 220, 269 kv.km olmuşdur. Həmin dövrün digər mənbəsində – müəllifi məlum olmayan «Əcaidəd-dünya» əsərində şimaldan Arran, Şirvan və Muğanın ərazisi isə 150.000 kv.km olmuşdur. Beləliklə, həmin dövrdə Azərbaycanın ərazisi 370.000 kv.km-dən ibarət idi (14, 95).

Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) «Azərbaycan» adlı əsərində XX əsrin əvvəllərində *ərazinin 2000,5 kv.km* olduğunu yazır.

Bir sıra müəlliflər səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisinin 410.000 kv.km-ə bərabər olduğunu yazmaqdadır.

Məlumdur ki, Muğan qurultayından sonra Nadir şahın qəzəbinə düşər olmuş Qarabağ bəylərbəyindən Qazax və Şəmsəddin torpaqları alınaraq Kartli Kaxetiya ərazilərinə daxil edilmişdir. Bundan başqa o, **mərkəzi Təbriz olan Azərbaycanı**, Çuxur Səəd, Şirvan və Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ləğv edərək əvəzində Azərbaycan adlı bəylərbəyliyi yaratmışdır. Ancaq buna baxmayaraq XVIII əsrin II yarısında da Azərbaycan ərazisi təxminən Səfəvilər dövründəkinə bərabər olmuşdur. «Yeganə fərq şimali qərb istiqamətində Borçalı ərazisinin itirilməsi idi. Ölkənin sahəsi təxmini hesablamalara görə 380.000 kv.km idi» (14, 89).

Şimali Azərbaycan ərazisinin itirilməsi İran və Rusiya arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsi ilə daha da artdı. Çar Rusiyası torpaqlarımızın bir hissəsini gürcülərə, ermənilərə verdi, Dərbəndə isə özü sahibləndi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Vətənimizin ərazisi təxminən 114 min kv.km-ə bərabər olmuşdur. Bu ərazinin 97,3 min kv.km-i mübahisəsiz. 16.6 min kv. km-i isə mübahisəli hesab olunurdu. Əslində mübahisəli hesab olunan İrəvan quberniyasından 7,9 min kv.km və Tiflis quberniyasındakı 8,7 min kv.km ərazi də tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

Bir məsələni də qeyd edək ki, Cümhuriyyət dövründəki 114 min kv. km əraziyə yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq təxminən 10 min kv. km-lik tarixi Azərbaycan torpağı olan Dərbənd və ətrafı daxil edilməmişdir. Bu cəhətdən diqqəti cəlb edən faktorlardan biri 1920-ci ildə tərtib olunmuş xəritədir. Xəritəyə diqqətlə baxdıqda aydın görünür ki, «... Ermənistanla mübahisəli ərazilər İrəvan quberniyasının qərb hissələri-xüsusilə Göyçə gölünün bir az cənubundan və Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzin qərbindən tutmuş Kasak çayına kimi Arazın hər iki sahili – Böyük Vedi, Üçmüəzzin, İqdir və s. əraziləridi. Həmin ərazilər tarixi Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığının ərazilərinə uyğun gəlirdi. Gürcüstanla mübahisəli ərazilərə Qarayazı, Axalski və Siqnaq qəzasının cənub hissələri daxil idi. Qarayazı düzü Gəncə-Qazax düzənliyinin davamı olub, həm etnik, həm də iqtisadi cəhətdən onunla bağlı idi. Buranın sakinlərinin 90%-i azərbaycanlı olmuşdur. Bu ərazi 1918-ci ildə Gürcüstan tərəfindən tutulmuş və onun Tiflis qəzasının tərkibində olması faktı əsas götürülmüşdür. Əhalisinin əksəriyyəti (73,5%) azərbaycanlılar təşkil edən Axalski qəzası da türk qoşunları Qafqazdan çıxdıqdan sonra gürcülər tərəfindən zəbt edilmişdir. Siqnaq qəzasının qərbində gürcülər, şərqində isə azərbaycanlılar yaşayırdı» (8, 131).

Şimali Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması sovet işğalı dönmində də davam etmişdir. «1920-ci il dekabrın 2-də RSFSR və Sovet Ermənistanı arasında imzalanan hərbi-siyasi sazişin III maddəsində Rusiya Sovet hökuməti İrəvan quberniyasının Zəngəzur qəzasını Ermənistan SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır. Zəngəzur 1921-ci ilin iyununadək erməni-daşnak silahlı qüvvələrinin hakimiyyətində qalırdı. 1921-ci ilin iyununda əlahiddə Qafqaz ordusu hissələrinin Zəngəzur daşnak qüvvələrindən təmizlənməsi ilə Zəngəzurun qərb və yuxarı hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi başa çatdırıldı...

Beləliklə, Azərbaycan SSR-in göstərilən əraziləri onunla razılaşdırılmadan Sovet Rusiyası tərəfindən Ermənistan SSR-ə verildi.

Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığının 25 oktyabr tarixli arayışına görə keçmiş Zəngəzur qəzasından 405 000 desyatin (4.424,6 kv.km), Qazax qəzasından 379 984 desyatin (4151, 3 kv. km. ərazi Ermənistan SSR-ə verilmişdir (16, 48).

Gürcüstanın müstəqilliyinə son qoyulduqdan və bu respublika bolşevik Rusiyasının tabeliyinə keçirildikdən sonra Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycanın Borçalı ərazisi Gürcüstana verildi. «Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan SSR-in iştirakı olmadan Sovet Rusiyası ilə menşevik Gürcüstan Respublikası arasında 1920-ci il mayın 12-də Moskvada bağlanmış müqavilə ilə Azərbaycanın doğma Zaqatala bölgəsi və digər tarixi əraziləri «mübahisəli» hesab edilmişdi. Yalnız 1921-ci ilin fevral ayında Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gürcüstan SSR Zaqatala dairəsinə olan iddiasından əl çəkmişdi. 1922-ci ildə iki sovet respublikası arasında dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı Moskva Gürcüstanın maraqlarını əsas götürərək Azərbaycanın tarixi

Qarayazı ərazisini iki yerə bölərək yuxarı hissəsini Gürcüstana vermişdi. Tiflis qəzasından 79 600 desyatin ərazi Azərbaycana qaytarılsa da, 1920-ci illərin II yarısında bir sıra ərazilərimiz Moskvanın təzyiqi ilə Gürcüstana güzəştə gedilmişdi (15, 285-286)».

Ön dəhşətlisi isə o idi ki, həmin illərdə Sovet Rusiyası Bakını Azərbaycandan ayıraraq Rusiyaya vermək planları da hazırlamışdı. Lakin xoşbəxtlikdən bu çirkin niyyət baş tutmamışdı. Ancaq işğalçı bolşeviklər torpaqlarımızı qonşu ermənilərə vermək siyasətini yenə davam etdirmişdilər. SSRİ rəhbərliyi 18 fevral 1929-cu ildə Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinə zidd olaraq Zaqafqaziya MİK qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in 9 kəndindən ibarət 657 kv.km ərazisi Ermənistanə verildi (16, 49).

Şimali Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanə verilməsi XX yüzilliyin 30-cu illərində də davam etmişdi. 1938-ci ildə Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədləri dəqiqləşdirmək adı ilə komissiya yaradılmışdı. Azərbaycan tərəfdən də komissiyaya milliyyətə erməni, Azərbaycan SSR Torpaq Komissarı İshxanyan başçılıq etmişdi. Mart ayının 5-7-də «dəqiqləşdirilmiş» sərhədlərdə bağlı komissiyalar arasında protokol imzalanır. Bu protokola əsasən Laçın rayonunda yerləşən Qaragöl yaylağı, Qubadlının Çayzəmi adlanan sahəsi, Qazax rayonunu Kəmərlı kəndi və Kəlbəcər rayonuna məxsus Zəd ərazisi Ermənistanə verilir. Bundan iki ay sonra 1938-ci il may ayının 5-də Azərbaycan SSR Ali Soveti bu protokolu təsdiq etmişdi. Doğrudur, protokoldakı müddəalar həmin dövrdə yerinə yetirilməsə də, ancaq ermənilər əsasən 60-cı illərin II yarısında onu reallaşıdırırdılar. Beləliklə, «Moskvanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən ərazi-sərhəd dəyişiklikləri nəticəsində sovet hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanın mübahisəsiz olan ərazisi 97,3 min kv. km-dən azalaraq 86,6 min kv.km-ə düşmüş, tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi 10 min kv. km-dən 29,8 min kv. km-ə, Gürcüstanın ərazisi isə 69, 7 min kv.km-ə çatdırılmışdı» (15, 288).

Bu gün azərbaycanşünaslıq və tarixşünaslığımızda qərarlaşmış fikrə görə Azərbaycanın tarixi ərazisi Şərqi Zaqafqaziya və İranın şimal-qərb hissəsində yerləşir. Sahəsi 221,6 min kv.km-dir.

Hazırda bu tarixi ərazinin bir hissəsini tutan Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv. km., ..Cənubi Azərbaycanın ərazisi 135 min kv.km-dir» (3, 44).

ƏDƏBİYYAT

1. Şükürov K. Azərbaycan tarixi I h., Elm-nəzəri və praktik problemləri, Bakı, 2004
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). Red. Bünyadov Z.M., Yusifov Y.B., I c, Bakı, 1994
3. Azərbaycan tarixi, VII cildə, I c., Bakı, 1998
4. Rəşidəddin. Oğuznamə. Ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi Osmanlı İ. Bakı, 2003
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. II nəşrin tərtibçisi və redaktoru: t.e.d., prof., əməkdar elm xadimi S.Əliyərli. Bakı, 2007
6. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. II nəşr, red. S.Əliyərli. Bakı, 2009

7. Əliyərli S. Tariximiz. Açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012
8. Piriyeu V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002
9. Mehmetov İ. Türk Kafkızında siyasi və etnik yapı. Eski çağlardan günümüze Azerbaijan tarihi. İstanbul, 2009
10. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989
11. Svetoçovski T. Müslüman cemaatınluslarkimliğı. Rus Azerbaijanı. 1905-1920. İstanbul, 1988.
12. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000
13. Rəsulzadə M.Ə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). Bakı, 2003
14. Piriyeu V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003
15. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. M.Abdullayevin redaktoruğu ilə. Bakı, 2014
16. Azərbaycan tarixi atlası. Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Azərbaycan MEA-nın Tarix institutu. Bakı, 2007
17. Топчубашов А. Дипломатическая беседа в Стамбуле. (1918-1919). Баку, 1994
18. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan cildi, Bakı, 2009

ЗНАЧЕНИЕ НАЗВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕРРИТОРИЯ

Б.О.АЗИЗ, Л.Л.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

Долгие годы, особенно в период Советской власти в Азербайджане, выдвигались неправдивые мысли о названии Азербайджана и его границ, по инструкции «верхов» научная общественность вынуждена была принять эту ложную концепцию, которая в дальнейшем перешла из одного столетия в другое, было переписано из одного учебника в другой. По этому выявление научной истины по названию и историческим границам Азербайджана в период Независимости имеет очень большое научное, политическое и воспитательное значение

В статье на основе метода сравнительно – критического анализа произведений античных, средневековых и нового времени авторов старались принести ясность в название Азербайджана и его исторических границ. На основе источников было доказано, что слово Азербайджан было взята из старотюркского азербайджанского языка, а территория Азербайджана охватывает северные и южные территории от реки Араз, древнего Борчалы, Дербента, Эриванское ханство

Ключевые слова: Азербайджан, границы, Огузname, Атропатена, страна огней, М.Э.Расулзаде, А.Топчубашев, раздел исторической территории Азербайджана. Передача территории Армянской ССР и Грузинской ССР

THE MEANING OF THE NAME OF AZERBAIJAN AND ITS HISTORICAL TERRITORY

B.O.AZIZ, L.L.HASANOVA

SUMMARY

For many years, especially during the Soviet occupation, wrong thoughts were introduced about the name and borders of Azerbaijan and under the instruction of “the superior” the scientific society was later passed from century to century and copied from one book to another.

Therefore, clarification of the scientific truth about the name and historical borders of Azerbaijan holds great scientific, political importance.

The paper comparatively and critically elucidates the history of the name and the historical borders of Azerbaijan based on the works by ancient, Middle Age and contemporary authors. Based on the sources it was proved that the name of Azerbaijan was derived from old Turkic AzerAzerbaijani language, and the territory of the country covers the northern and southern territories from the river Araz, Ancient Borchali, Darband, and the Yerevan Khanate.

Key words: The meaning of the name of Azerbaijan, the borders of Azerbaijan, nation, Oghuznameh, Atropatena, the land of fire, M. A. Rasulzadeh, A. Topchubashov, the subjugation of Armenia to the SSR in th Soviet period, the subjugation of Georgia.

UOT 94 (479.24)**RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ
RƏNCBƏR KƏNDLİLƏRİN SOSIAL-HÜQUQİ STATUSU
MƏSƏLƏLƏRİ****F.E.BAXŞƏLİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti******bfazil4444@mail.ru***

Məqalədə Şimali Azərbaycan kəndindəki rəncbər kəndlilərin sosial-hüquqi statusu məsələləri araşdırılır. Rəncbərlərin yaranması, sosial və vəziyyətləri və onların sıralarının genişlənməsi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Rəsmi sənədlərdə bu kateqoriyadan olan kəndlilərin sosial-hüquqi statusu məsələləri və vəziyyətinin əksini tapması da məqalədə ayrıca araşdırılır.

Açar sözlər: islahat, kənd, hüquq, kateqoriya, pul

Deməliyə ki, aqrar münasibətlərə həsr edilmiş bütün tədqiqat və ədəbiyyatlarda rəncbərlər institutu ən az əhatə olunmuş sahələrdən biridir. Rəncbərlə bağlı, onların Azərbaycan kəndinin digər tərəfləri ilə münasibətləri sistemində elə ciddi məsələlər və cəhətlər var ki, bu məsələlər bu gün də araşdırılmaya xüsusi ehtiyac duyur və öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Əvvəl onu deyək ki, istər rus məmurları, istərsə də burjua rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycan kəndliləri və kəndindən bəhs edən ədəbiyyat və digər xarakterli yazılarda kəndlilərin kateqoriyalar üzrə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında daha çox məlumatlara rast gəlirik. Sahibkar kəndi yalnız qısa bir dövrü nəzərə almasaq, bəhs etdiyimiz yazılarda kölgədə qalır. Əgər rəncbər kəndlilərdən həmin yazılarda söhbət gedirdisə, bu da təsadüfən, ötəri xarakter daşıyır, konkret say, ümumiləşdirilmiş göstəricilər yox dərəcəsidir. Lakin bu yazılarda, əgər rast gəlinirsə, əsas şərh ilk növbədə onların ağır və dözülməz təsərrüfat fəaliyyətləri və həyat şəraiti ilə əsaslandırılır. Bu o deməkdir ki, hələ o vaxtdan - XIX əsrdən bəri rəncbər kəndlilərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların azlığı, yoxluğu bu kateqoriyanın, nəinki məmurların, mütəxəssislərin, habelə tədqiqatçıların diqqətindən uzaq salmışdır.

Ümumiyyətlə isə rəncbərlərin vəziyyətinin öyrənilməsində ən yaxşı cəhət onların hansı miqdarda, nə vaxt və kimə bağışlanmasıdır. Qalan bütün məsələlər əsas diqqətdən kənarda qalaraq, yalnız sahibkar kəndi və kəndliləri ilə bağlı müəyyən məsələlərin şərh zamanı araya gəlir və bəzi xırda cəhətləri, ən çoxda mükəlləfiyyətlər və dözülməz həyat şəraitləri ilə bağlı fikirlər səslənir.

Bütövlükdə, hətta bugünkü günlərimizdə sahibkar kəndlilərinin qalan iki kateqoriyası haqqında bu sətirlərin müəllifi də daxil olmaqla, bir qrup müəlliflər müəyyən konseptual xarakterli fikirlər söyləmişdirsə də, lakin bu, rəncbər kəndlilərə heç cür aid ola bilməz. Səbəbi də bu kateqoriyadan olan kəndlilərin fəaliyyəti və vəziyyəti haqqında məlumatların azlığıdır. Hətta bəzi statistik hesabatlarda və mənbələrdə rəncbər kəndlilərdən ayrıca danışılmamış, onlar haqqında məlumatlar rəiyyət kəndlilərin məlumatları ilə eyniləşdirilmişdir. Bəzən isə sahibkar kəndində bu kateqoriyadan olan kəndlilərin varlığı heç də yada düşməmişdir. Bir qayda olaraq istər xəzinə, istərsə də sahibkar kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyəti və digər məsələlər barədə danışanda hesabat, siyahı-yaalmalar və digər sənədlərdə, hətta kəndli təsərrüfatlarının sayı yox, “tüstünün sayı” ifadəsi altında orada məskunlaşan ailələrin sayı göstərilmişdir.

Bu vəziyyət əslində bəlkə də əməlli başlı təəccüb doğurur. Adətən bütün protokol və hesabat xarakterli sənədlərdə, hətta ən xırda detalları çox diqqət və ardıcılıqla hesabat və digər sənədlərdə göstərməyi özünə borc bilən rus məmurlarının nədənsə bu problemə az diqqət yetirmələri, ancaq təəssüf doğurur. O dövr Azərbaycan cəmiyyətinin, o cümlədən Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi və məişət həyatından bəhs edən bəzi əsərlərdə bu cür rus məmurlarının bürokratik fəaliyyət tərzindən, həddən ziyadə xırdaçılığı, ən xırda məsələlər haqqında geniş və müfəssəl hesabat hazırlamaları, yersiz təfərrüata varmaları haqqında danışılmış və bu zaman söylənməmiş misallar el arasında müdrik kəndlilər, deyimlər kimi yaşayıb qalmış, bəziləri isə hələ indiki günlərimizdə də yaddan çıxmamışdır. Böyük Azərbaycan ziyalıları və dramaturqu M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” komediyasında rus məmurları tərəfindən saxlanılmış biçinçi kəndlilərin dili ilə müəllifin dediyi “Urusun silisti heç qırx günə də qurtarmaz” ifadə bizim dediklərimizdən yalnız biridir (5, 233).

Çox vaxt belə olurdu ki, elə rus məmurları özləri rəncbərlərlə bağlı müəyyən məsələlərin bəzən sonadək elə qarmaqarışıq şəkllə salınmasının səbəbkarları olurdular. Bu məsələlər içərisində ilk diqqət cəlb edən rəncbər kəndlilərin mənşəyi məsələsidir. Doğrudur, müəyyən hallarda, xüsusilə də müxtəlif bağışlama formalarının məzmunu əsasında bu sahədə dəqiqləşmələr aparılması o qədər də çətinlik yaratmır. Amma heç də həmişə belə olmamışdır.

Bizim nəzərdən keçirdiyimiz materiallar və faktlar arasında bəzən elələrinə də rast gəlirik ki, rəncbər kəndlilərinin mənşəyinin aydınlaşdırılması, yəni necə olub ki, gəlib rəncbərlərə çevrilmişlər, sualına cavab tapmağımız çox çətinlik və müəmmalar yaradır.

Bəzən yerlərdə belə faktlarla da rastlaşmaq olurdu ki, əvvəllər rəiyyət olmuş kəndlilər indi pay torpaqları ilə kiməsə hədiyyə olunurdular. Yaxud nəinki sahibkar, hətta xəzinə torpaqlarında sakin olmuş rəiyyətlər də rəncbərliyə keçirildikdən sonra öz pay torpaqlarını ya tamamilə, ya da qismən saxlamağa nail olurdular. Bax belə bir şəraitdə rəncbərlərlə onların yeni sahibləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin bundan sonra necə formalaşacağını təsəvvürə gətirmək çox çətin idi. Burada belə qarışıqlıq yaradılması nəticəsində tərəflər

arasında baş verən narazılıqlar bir qədər keçmiş bir kəndin hüdudlarından çıxaraq məmurlarla idarəçilik strukturları arasında araşdırma və çəkişmə obyektinə çevrilirdi.

Demək olmaz ki, rəncbərliyə verilmə halları yalnız yerli mülkədar və torpaq sahiblərinin dairəsindən kənara çıxmamışdır. Rəncbərlərin bağışlanmasının əsas şərti hökumət qarşısında müxtəlif xidmət göstərməli olduğu üçün rus ali məmurları indi təkcə torpaq sahibləri, hərbiçilərə deyil, müxtəlif idarəçilik strukturlarında çalışan məmur və xidmətçilərə də rəncbərlərin bağışlanması praktikasına start vermişdilər. Rəncbərlərin bağışlandığı adamlar içərisində dəftərxana işçiləri, tərcüməçilər, yol tikintisi və rabitə sistemində çalışanlar, gömrük, hətta polis sistemində çalışanlara da rast gəlmək olardı.

Təəccüblü isə burası idi ki, bağışlanan rəncbərlərin sayı o qədər də çox olmurdu. Ən yaxşı halda 5-6, bəzən də 7-10 arasında kəndlilərin yuxarıda sadaladığımız peşə sahiblərinə bağışlanması faktlarına rast gəlmək mümkündür. Bu əvvəl Azərbaycan kəndinin hər iki qütündə yaşayanlar sırasından ola bilirdi.

Daha bir yenilik o idi ki, bu adı çəkilən rəncbərlərin yeni sahiblərinin əvvəllər təsərrüfat və malikanələri olmadığı üçün indi onlar rəncbərlərin öz əvvəlki təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirmələrində maraqlı idilər və fərq yalnız bunda idi ki, yeni sahibkar öz rəncbərlərinin əldə etdikləri məhsullarının, əmək alətlərinin, istifadələrində olan torpaq sahələrinin tam sahibinə çevrilirdilər (7, 18, 28).

Rəncbərlərlə onların yeni sahibləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin heç bir normativ sənədlərlə nizamlanmamasından bəhs etmişdik və bu münasibətlərdəki gözlənilməz hallar hər an baş verə bilirdi. Daha çox rastlaşılan vəziyyət bu olurdu ki, rəncbər ailəsi öz sahibkarından əkin sahəsini şumlamaq üçün qoşqu heyvanları, toxumluq taxıl alıb təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirirdi. Təsərrüfat işlərinin başa çatmasından sonra hazır məhsulun böyük bir hissəsi sahibkarın malikanəsinə və təyin etdiyi yerə daşınıb aparılırdı. Arxiv fondlarında bu münasibətlərin məzmununa dair çoxlu faktlar və tərtib olunmuş arayışların məzmunu bir qayda olaraq bir-birinə bənzəyirdi. Bunlardan birinin üzərində, xüsusi bir məqam baxımından dayanmaq yerinə düşərdi. Belə ki, bəhs edilən sənəddə hazır məhsulun hansı hissəsinin kimə çatacağından danışılarkən indi hansı hissəsinin sahibkarın atlarının və digər heyvanlarının yemlənməsi üçün alındığını göstərmək də unudulmamışdı (7, 36).

Rəncbər kəndlilərin əvvəllər malik olduğu pay torpaqlarının əkib-becərməsi onun üçün minimum da olsa, vaxt ayrılmasının zəruriliyi barədə rəncbər sahibləri heç düşünmək də istəmirdilər. Onları maraqlandıran əsas məsələ rəncbərlərin ona çatacaq vergiləri sonadək və vaxtlı-vaxtında ödəmələri və öhdələrinə düşən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmələri idi. Belə əlverişsiz vəziyyət isə rəncbər pay torpaqlarının mövcud olduğu hallarda onların təsərrüfat fəaliyyətlərinin pisləşməsinə, səmərəsizliyinə və sonda borca-zərəmə düşmələrinə gətirib çıxarırdı (6, 45).

Bəzi sahibkarlar onlara bağışlanmış rəncbərlərin, əgər onların əvvəllər

xəzinə kəndliləri kateqoriyasına daxil idilərsə, xəzinə xeyrinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlərin müəyyən hissəsi hələ də saxlanırdısa, onlar müxtəlif yollarla bu mükəlləfiyyətlərin ləğvinə nail olurdular ki, rəncbərlərin istismar edilmə səviyyələrini daha da artırmağa bilsinlər. Əvəzində bu cür rəncbərlər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmələri əsas götürülərək ildə xəzinəyə 3-4 rubl arası rüsum ödəməyə məcbur edilirdilər. Rəncbərlərin bu məbləği ödəməyə nağd vəsaitləri olmadığı üçün feodal sahibkarlar dərhal xəzinəyə bu məbləği ödəyirdilər. Bu ödəmənin əvəzini rəncbərlərin öz ağalarına necə ödəməsi isə hansı formalarda qaytarılmalı idi, bunu təsəvvür etmək çətinlik yaratmırdı.

Bəzən rəncbərlərin sahibkarları olan şəxslər bu məbləği ödəməkdən də imtina edirdilər. Bu halda rəncbərlər həmin məbləği əksər hallarda öz sahibkarlarından qaytarmaq şərtlə borc götürməli olurdular (8,109).

Bütün bu sadalananlar digər kateqoriyalarla müqayisədə rəncbərlərin həqiqətən çətin vəziyyətdə olmalarını sübut edirdi. Buna görə də, demək olar, bütün rəncbər kəndlilərin yaşadıkları kəndlərdə rəncbərlərin yazdıqları şikayət məktublarının məzmunu eyni olurdu və onlar bir qayda olaraq, günahkarların cəzalandırılmasını, onların bu vəziyyətdən xilas üçün, heç olmazsa, rəncbərliliyə keçirilməmişdən əvvəlki statuslarının bərpa edilməsini xahiş edirdilər.

Quba qəzasının sahibkar rəncbər kəndlilərinin bir qrupu adından yuxarı təşkilatlara ünvanlanmış şikayət məktublarının birində yazılmışdı ki, onların vəziyyəti olduqca dözülməzdir və sahibkarlarımız, hətta bizə o qədər əlavə iş gördürürlər ki, bizim öz şəxsi təsərrüfatlarımızla, ev-ailə işləri ilə məşğul olmağa heç bir boş vaxtımız qalmır. İş o yerə gəlib çatıb ki, bizim, hətta öz ailəmizi yedizdirməyə, geyindirməyə gücümüz qalmayıb (3, 6).

Rəncbər kəndlilərin bu cür istismar dərəcələrinin dözülməz şəraitində, cəmiyyəti bir neçə il vaxt tələb olunurdu ki, əvvəlki rəncbər kəndlilərin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyəti tamamilə pisləşib az qala dilənçi-səfil həyat tərzini sürmələri ilə nəticələnir (2, 8). Bu vəziyyəti, demək olar, kənddə baş verən bütün hadisələrdən vaxtı vaxtında xəbər tutan, yalnız narazılıq çıxışlarının rejimi əleyhinə ümumi axarda birləşməsinə yol verməməyi qarşılarına məqsəd qoymuş çar məmurları və bəzən açıq etiraf etməyə məcbur olurdular. Yerli əyalət komendantlarının birinin Qafqazın baş hərbi rəisinə ünvanladığı məlumatda əyalətdə baş verən bütün hadisələrdən müxtəlif bölmələr üzrə bəhs edilməklə yanaşı bir qədər də rəncbər kəndlilərin ağır təsərrüfat mövqelərindən və gün-güzəranından danışılır. Lakin məktub müəllifi hakimiyyət qarşısında yerli yoxsul əhaliyə rəğbət bəsləmək mövqeyində qalmasına görə təqsirləndirilən qorxusu qarşısında bu vəziyyətin diyar üçün adi hal olduğunu və yeni rejimin möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün buradakı feodal sahibkar kəndli münasibətlərinin toxunulmaz qalmasının zəruriliyini də göstərirdi (8, 328).

Rəncbərlərin adi məişət şəraiti, həyat tərzini onların ağır iqtisadi təsərrüfat vəziyyətdə olmalarından xəbər verirdi. Çox zaman qazmalarda yaşamaqları, primitiv tikilmiş palçıq evlərinin belə olmaması, ailə daxilində adi məişət əşyalarının çoxunun çatmaması axırda onların ailə üzvlərinin acından ölməməsi

üçün ən dözülməz işlərin görülməsinə razılaşmaları ilə nəticələnirdi.

Doğrudur, rəiyyət kəndliləri bir qayda olaraq pay torpaqları, əmək alətləri, iş heyvanları ilə təminat baxımından fərqli vəziyyətdə idilər. Eyni zamanda məskunlaşma yerindən fərqli olaraq da dövlətə, ya da sahibkara vergilər verir, onun xeyrinə mükəlləfiyyətlər icra edirlər. Lakin artıq biz bəhs etmişik ki, rəncbər kəndlilər arasında bəzi qəzalarda əvvəlki pay torpaqlarının ən azı bir hissəsi qalanlara, təsərrüfat vəziyyəti o qədər də pis olmayanlara da rast gəlinir. Hətta bu növdən olan rəncbərlərin öz təsərrüfatları ilə qismən məşğul olmağa vaxtları qalmamasından çoxlu şikayət ərizələri göndərilməsindən də danışmışdıq. Əslində məsələyə biz bir qədər fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşmalıyıq. Yəqin ki, bu iki kateqoriya arasında sosial ya da hüquqi vəziyyət baxımından müəyyən müqayisələrin aparılması bəlkə də yerinə düşər.

Rəncbərlərin belə ağır və iqtisadi-təsərrüfat vəziyyəti həm sahibkarlarına, həm də xəzinəyə ödəniləcək pul rüsumunun ödənilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmələrinə də rast gəlinirdi. Neft Bakısına, Rusiya və Osmanlı imperiyalarının sərhədlərinə yaxın qəzalardan rəncbər kəndlilərin şəhərə günəmuzdçu, əsrin 60-70-cı illərində kəsbkar kimi iş dalınca getməsi bəlkə də vəziyyətdən yeganə səmərəli çıxış yolu idi. Doğrudur, bu hallara, imperiyanın xüsusilə mərkəzi quberniyalarının bir sıra kəndlərindən kəndlilərin şəhərə iş dalınca getmələri formasına hələ əsrin əvvəllərində də rast gəlinirdi. Hətta bu yəni kənddən gedənlərin böyük kütləsi böyük şəhərlərdə müzdlu işçi qüvvəsinin və fəhlələrin yaranmasının əsas bazasını təşkil edirdi. Gedənlər içərisindən, hətta sonralar varlanıb imkanlı və nüfuzlu iş adamlarına çevrilənlər olurdu. Azərbaycan kəndindən rəncbərlərin şəhərlərə məşğuliyyət dalınca gedənləri içərisində belələri olmadı və həm də bu proses özü kəndli islahatının elanından sonrakı illərdə yenidən sürət götürürdü.

Rəncbərlərlə rəiyyətin vəziyyətlərində başqa fərqli cəhətlər də tapmaq mümkün idi. Məsələn, rəncbərlər yalnız məxsus olduğu mülkədarların müəyyən etdiyi yerlərdə yaşayaraq təyin edilmiş müxtəlif işlərin və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə borclu idilər. Eyni zamanda sahibkar öz rəncbərlərini istədiyi vaxt istədiyi yerə köçürüb orada yaşamağa məcbur edə bilərdi. Lakin rəiyyət kəndlilərin ənənəvi yaşayış tərzini və təsərrüfat fəaliyyəti bu halı istisna edirdi. Rəncbərlərin hansı fəaliyyət sahələri ilə məşğul olacağı rəiyyətlərdən fərqli olaraq mülkədarların istək və niyyətlərindən asılı olurdu.

Rəncbərlərin sosial statusu qanunlar tərəfindən qəti şəkildə müəyyən edilməyə də lakin ənənələrə və yerli şəraitə əsaslanaraq rəncbər ailəsində və təsərrüfat fəaliyyətində baş vermiş hər bir dəyişiklik elə yerindəcə, dərhal və şifahi şəkildə həll olunurdu. Belə hallar isə olduqca çox idi.

Deyək ki, ailə başçısı rəncbər vəfat etdikdə ənənəyə görə onun bütün əmlakı varis sayılan ailə üzvləri arasında bölünməli idi. Lakin onlar, hətta bundan sonra da mənsub olduqları mülkədarların malikanəsi və təsərrüfatları daxilində əvvəlki işlərini davam etdirməli idilər.

Bu vəziyyət müəyyən ziddiyyətli fikirlər də yarada bilər. Bəzi müəlliflə-

rin, o cümlədən Azərbaycan tarixini dərindən bilməyən, tarixi ənənələrə və milli xüsusiyyətlərə bələd olmayan, bəzən isə bilərəkdən tariximizə və ənənələrimizə düşmən kəsilən müxtəlif milliyyətdən olan ayrı-ayrı müəlliflər Azərbaycan kəndində təhkimçilik münasibətlərinin olduğu haqqında müxtəlif cəfəngiyyatlar yazsalar da bu münasibətlərin Azərbaycan kəndindən kənar hal olmasını böyük əksəriyyət tarixçilər faktlarla sübut edirlər.

Hətta bütün asılılıq dərəcəsinə, ağır istismar formalarına baxmayaraq rəncbər kəndlilərin özlərini belə Rusiyada, qonşu Gürcüstanda mövcud olmuş təhkimçilik münasibətləri ilə eyniləşdirməyə heç yer də qalmır. Məlumdur ki, təhkimli kəndlilərin nəinki heç bir hüququ olmamış, hətta onlara ağaları tərəfindən öldürülməkdən başqa müxtəlif bədən cəzaları verilmək halları mövcud olmuşdur. Bundan başqa Azərbaycan kəndində kəndlilərin mütləq əksəriyyəti, hətta hüquqi cəhətdən öz yaşayış yerlərini tərk edib başqa yerə köçmək hüququna malik idilər. Əmlaksız, torpaqsız rəncbərlərin özlərinin də təhkimli kəndli adlandırılmasına bir iki müəllifdən başqa heç yerdə rast gəlinmir. Əslində rəncbərlər sovet tarixşünaslığında kənd əhalisindən danışarkən özünə vətəndaşlıq hüquqi ifadəsi almış terminlərdən birinə uyğun gəlir. Belə ki, rəncbərlər kənd yoxsulları, bəzən, hətta kənd proletariatu adı ilə də hallandırılırdı. Onlar gələcək muzdlu işlər üçün, yeni fəhlə sinifinin formalaşması üçün perspektiv münbit sosial baza demək idi.

Ola bilsin ki, kəndlilərin cüzi bir hissəsini təşkil edən rəncbərlərdən bəhs edən müxtəlif səpkili materiallarda işlənmiş ifadələr və ya yanaşma tərziləri bəlkə də dolaşılıq yaradır. Bəzi müəlliflərin protokol və hesabatlardakı belə bir məsələni qabartdıqları kimi bəy və ağaların təsərrüfatının və əmlakının tam təsvir edilməsi, siyahıyaalmalar zamanı onların mülklərində yaşayan rəiyyət və elat kəndlilərdən danışdıqdan sonra, rəncbərlərin adının və sayının sahibkarların malik olduğu torpaq, əmlak, kənd təsərrüfatı inventarı ilə bir sırada çəkilməsi faktı da (8,102) hələ heç də təsdiq etmir ki, Azərbaycanda qonşu əyalət və quberniyadakı təhkimlilik münasibətlərinə bənzər münasibətlər olmuşdur. Əslində belə tərtib olunma forması rəiyyət və elatların istehsalda iştirakı, ola bilsin, onların sosial statusu ilə bağlı qanunvericilik sənədlərində möhkəmlənmiş prinsiplərin olması, nəhayət sayca əksəriyyət təşkil etmələri ilə bağlı olmuşdur.

Fikrimizi tamamlamaq üçün mərkəzi quberniyalarda təhkimli kəndlilərin mövcudluğunun atributlarından biri sayılan kəndlilərin alınıb satılması, bəzən bunun sahibkarların öz aralarında baş verməsi faktlarıdır.

Rusiya işğalından sonra, hətta əsrin sonlarına qədər belə (həlbuki kəndli islahatı belə hallar üçün bəlkə də eyham belə olacaq bütün halları artıq istisna etmiş, Azərbaycan sahibkar kəndlisi şəxsən azadlıq hüququ əldə etmişdi) bu cür faktların mövcudluğunu təsdiq edən çoxsaylı faktlar aşkar edilməmişdir. Cəmi 1-2 halda, onlar da əsrin 30-cu illərinə aid olmuşdur, yerli mülkədar sinfinin nümayəndəsinin öz rəncbərlərini məmurlara və ya başqa şəxslərə verməsi haqqında məmurlarının hesabatında cəmi 2 misal gətirilir (1, 34; 4,10).

Canışınliyin yaranmasına qədər baş hərbi rəisin ünvanına göndərilən bütün hesabatlarda yerlərdə kəndlilərin alınıb-satılması halları haqqında ayrıca sual soruşulsa da, bütün hesabatlarda bu sual cavabsız qalmışdı (4,11).

Yerlərdən gələn hesabatlarda bu məsələnin mahiyyəti ilə qətiyyətli hökm çıxarmağa imkan verir. Sahibkar kəndindən yuxarılara göndərilən şikayət məktublarının heç birində bu barədə bircə fakt da mümkün olmamışdır. Məsələnin kökündə məhz qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin dayanması şəksizdir.

Beləliklə, biz Azərbaycan sahibkar kəndinin deyil, eləcə də bütövlükdə kəndin sosial cəhətdən ən müdafiəsiz, əmlak, torpaq sahəsi, əmək alətləri və s. baxımdan, demək olar, tam təminatlı vəziyyətdə olan kəndli kateqoriyasının kəndin və ümumilikdə əhalinin sosial strukturunda qaldığı yerin əsas cəhətlərini təhlil edərək öz qənaətlərimizi ümumiləşdirməyə çalışaq.

Müxtəlif səviyyələrdə rəncbər kəndlilərin bu cür diqqətsiz vəziyyətdə olmaları onların bir növ üçüncü növ kəndlilər kimi qəbul edilməsinə, bu səbəbdən də sahibkarlarının onlar üzərində nəzarətsiz və özbaşınalıq şəraitinə, son dərəcə ağır istismar formalarına məruz qalmalarına gətirib çıxarırdı.

Bəzən aqrar xarakterli ədəbiyyatlarda rəiyyət və rəncbər kəndlilərdən ayrıca bəhs edilərkən əsas diqqəti sonuncuların aztorpaqlı və ya torpaqsız olmasına, əsasən ən müxtəlif formalarda, bəzən, hətta həm sahibkarların, həm də xəzinənin xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmək məcburiyyətində qalmalarına yönəldirlər. Lakin əslində təkcə bunlar rəiyyət və rəncbər kəndlilər arasında konkret fərqlərin müəyyən olunması üçün yetkin səbəblər ola bilməz.

Gəldiyimiz qənaətlər içərisində yəqin ki, daha az mübahisə doğuranlardan biri bu oldu ki, Azərbaycan kəndindəki kəndli kateqoriyaları içərisində ən ağır istismara məruz qalanlar məhz elə rəncbərlər olmuşdular. Pay torpağı, əmək alətləri olmayan, nadir hallarda öz təminatını cüzi formada təmin edə bilən bu insanların, özləri də düşükləri əlverişsiz vəziyyətlə heç cür barışa bilmirdilər.

Beləliklə, biz bir məqalənin imkanları daxilində aktual olan bu mövzuya qısa nəzər salaraq bəzi qənaətlərimizi söylədik. Eyni zamanda indiyədək elmi dövriyədə rast gəlinməmiş bəzi məqamlar üzərində dayandıq. Bu mövzu ilə əlaqədar hər şeyin deyildiyini də demək tezdir. Yəqin ki, tarixçilərimiz hələ dəfələrlə bu mövzuya qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi., f.32, siy.1, iş 150
2. ADTA., f.32, siy.1, iş 239
3. ADTA., f.74, siy.1, iş 3
4. ADTA., f.75, siy.1, iş 9
5. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq münasibətləri. Bakı: ADU, 1985, 68 s.
6. Государственный Исторический Архив Грузии., ф.416, оп.1, д.329
7. ГИА ГР., ф.416, оп.1, д.392
8. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX века. Т.І. Издательство АН СССР., М.–Л., 1936, 480 с.

**ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО - ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРЕСТЬЯН РАНДЖ-
БАРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ
ПОСЛЕ РУССКОГО ЗАВОЕВАНИЯ**

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что одна из категорий крестьян в Северном Азербайджане составляли ранджбары, т.е. безземельные крестьяне. Излагается процесс формирования этой категории после ряд изменений внутри хойства, увеличения их числа. Уделяется особое внимание на изучение хойственной деятельности. В статье указываются правила и формы управления этих крестьян.

Ключевые слова: реформа, деревня, право, категория, деньги

**THE QUESTION OF SOCIAL-LEGAL STATUS OF PEASANTS IN POSSESSORY
VILLAGES OF AZERBAIJAN AFTER THE RUSSIAN INVASION**

F.E.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The paper notes that one of categories of peasants in North Azerbaijan was made of rangbars, i.e. landless peasants. The process of formation of this category expounded after a row of changes in the domestic economy. The special attention is spared on the study of economic activity. Rules and forms of management of these peasants are specified in the article.

Key words: reform, village, right, category, money

UOT 94 (479.24)

ZƏNGİLƏN QIZ QALALARININ TARİXİNƏ DAİR

A.Ə.MEHDİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ayten-69@mail.ru

Azərbaycan ərazisində yerləşən abidələr inşa olunduğu dövrün ideologiyası, tikinti texnologiyası və ənənələrini əks etdirir. İnşa olunduğu ərazi, mədəni mərkəzlərlə əlaqə, bu abidələrin inşa olunduğu dövrün siyasi-iqtisadi hadisələri, müxtəlif memarlıq məktəblərinin formalaşması və dini inanclar bu tarixi abidələr, o cümlədən Qız qalalarının tikintisində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan ərazisində yerləşən Qız qalalarının əksəriyyəti, o cümlədən Zəngilan Qız qalaları dağlıq ərazilərdə inşa olunmuşdur. Bu baxımdan Bartaz, Əmirxanlı və Vejnəli Qız qalaları, həmçinin zirvəsində Qız qalası yerləşən Qızqaya dağı böyük maraq doğurur. Zəngilan Qız qalalarının hər birinin öz tarixi vardır. Bu Qız qalaları Azərbaycan Qız qalaları arasında özünəməxsus yer tutmuş və səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digər tarixi abidələrdən fərqlənmişdir.

Açar sözlər: Qız qalası, tarixi abidələr, Zəngilan, Bartaz, Vejnəli

Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən müxtəlif tarixi abidələr inşa olunmuş və onların bir qismi müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır. İnşa olunduğu dövrün ideologiyası, tikinti texnikası və adət-ənənələrini özündə əks etdirən bu abidələr tarixçi, arxeoloq, memar və başqa sənət sahiblərinin diqqət mərkəzində olmuş və zaman-zaman onlar haqqında fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda onların yerləşdiyi ərazi, mədəniyyət mərkəzləri ilə yaxınlığı, müasiri olduğu dövrün siyasi-iqtisadi hadisələri, müxtəlif memarlıq məktəblərinin formalaşması, dini inanclar və s.-nin tarixi abidələrin inşası, inkişaf mərhələləri və funksiyalarının dəyişilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Qız qalalarının tarixinin tədqiq olunması böyük maraq doğurur.

Azərbaycan ərazisində inşa olunan müxtəlif tarixi abidələr arasında Qız qalaları özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Qəbələ, Şəki və başqa ərazilərdə inşa olunan Qız qalalarının yerləşdiyi regionun iqtisadi və mədəni inkişafının göstəricisi kimi qiymətləndirilməsi doğru olardı.

Azərbaycan, o cümlədən Qarabağın Qərblə Şərq arasında coğrafi mövqeyi, ölkənin relyefi və rəngarəng təbii şəraiti hələ qədim dövrlərdən burada möhkəm etnik özülün yaranması, regiondan keçən miqrasiyalar zamanı yerli etnik mədəniyyətin əsaslarının qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsinə imkan vermişdir (8, 37). Məhz iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı müxtəlif tarixi abidələrin yaranması və inkişafı üçün vacibdir. Belə abidələrdən biri Zəngilan Qız qalasıdır.

Zəngilan toponimi tarixən Azərbaycan torpaqlarında yaşayan zəngi türk tayfa-

sının adından alınmışdır. Həmin toponim sanqi şəklində də qeyd olunmuşdur (1, 110-115). F.Sumerin Əlcəzair və Suriyanın hakimləri hesab edilən zəngilərin məmlük türk ailəsindən olması (2, 123), ərəb ölkələrində hakimiyyətdə olan məmlük türklərinin qıpçaq tayfalarına aid edilməsi (17, 26) haqqında fikirlərinə əsasən zəngilərin türk olduqlarını söyləmək mümkündür (5, 12). Zəngilərin yalnız Ağrı vadisində deyil, Zəngəzur bölgəsində də yaşaması, sonradan daha geniş ərazilərə yayılmasını Zəngilan və Sanqaçal toponimlərinin arealını izləməklə söyləmək mümkündür (2, 72). Zəngi etnonimi XVI əsrdə qızılbaşlara qoşulmuş tayfanın adı (6, 262), ərəbcə “sur” daş-divar, qala, bürc (10, 30), həmçinin dərə, vadi, qapı (4, 3-4) kimi mənalarda izah olunur. Zəngi tayfalarının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Cənubi Azərbaycanda Zəncan şəhəridir. Bu tayfaların vətəni Mərkəzi Asiya, indiki Özbəkistan ərazisidir. Zəngi tirəsi müasir dövrdə Özbəkistanda yaşayır, onların adı ilə bağlı burada müxtəlif toponimlər vardır. Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycanın Qobustan, Ağdam, Yardımlı, Sabirabad, İsmayılı və keçmiş İrəvan mahalında zəngi komponenti ilə bağlı adların mövcudluğu bu toponimin geniş bir ərazidə yayılması ilə bağlıdır (10, 31-32). Zəngilan və ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisinin dağlıq, qayalıq, təbii qala və divarı xatırladan silsilə daşlardan ibarət landşaftı ərəb səyyah və alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Demək olar bütün yaşayış məntəqələri hamısı qalalar şəklində inşa edildiyindən bu region “Zəngisur-zəngilərin qalası” adlandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngilan da daxil olmaqla Zəngəzur ərazisində elə bir hündür dağ yoxdur ki, müqəddəs sayılmasın, orada pır, ocaq və müqəddəs ziyarətqah (Qala piri və s.) olmasın (10, 73).

Azərbaycan torpağı olan Zəngilan haqqında əldə olunan tarixi faktlar bu ərazinin hələ qədim və orta əsrlərdən məlum olduğunu göstərir. Zəngəzurla sərhədlənən Zəngilan adına ilk dəfə XIV əsr coğrafiyaşünas alimi Həmdullah Mustovfi Qəzvininin “Nüzhət əl-qulub” (“Könül nəşəsi”) əsərində “Zəngiyan” kimi rast gəlinir. Müəllif göstərir ki, Zəngiyan bir neçə kənddən ibarətdir və hal-hazırda Mərdan Quma (Mərdan Nəqim) daxildir... Mərdan Nəqim vilayətdir. Onun (Kəvani, Kəlalə və Cirm bu vilayətin böyük kəndləridir) bəzi əraziləri Araz çayının sahillərindədir (7, 18).

Qədim tarixə malik Zəngilan ərazisi çoxsaylı kəndləri ilə tanınmışdır. Bunlardan Aladin, Ağkənd, Alıbəyli, Bartaz, Dərəli, Havalı, Əmirxanlı, Kolluqışlaq, Qaradərə, Vejnəli, Yusiflər, Şamlı və s. göstərmək mümkündür. Qeyd etmək istərdik ki, Bartaz, Vejnəli və Əmirxanlı kəndlərinin ərazisində Qız qalaları yerləşir.

Qarabağ bölgəsində Qız qalası adını daşıyan abidələr geniş yayılmışdır. Lakin məhz Zəngilan ərazisində bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən kəndlərin Qız qalası ilə əlaqələndirilməsi maraq doğurur. Bu baxımdan Zəngilan Qız qalalarının tarixinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan ərazidə yerləşən Bartaz, Vejnəli və Əmirxanlı kəndləri özünün təkrarolunmaz abidəsi – Qız qalası ilə bağlı olmuşdur.

Zəngilan rayonunun Bartaz kəndi rayon mərkəzindən 34 km cənub-qərbdə, dağ ətəyində yerləşmişdir (7, 22). Bartaz (bar-uca, hündür, taz isə yalın zirvə, qaya mənasını bildirir) yaşayış məntəqəsi vaxtilə Ordubad və Samux rayonlarından köçüb gəlmiş ailələrin Pəri Bartaz adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (11,16). Burada Qız qalasının inşa tarixi və məqsədi məsələsinə tam aydınlıq gətirilməmişdir. Lakin yerli əhali arasında bu Qız qalasının daha çox müşahidə məntəqəsi kimi tanınması barədə məlumatlara da rast gəlmək mümkündür. Bartaz Qız qalasının müşahidə məntəqəsi kimi tanınması onun əsas yoldan çox uzaqda yerləşməsi və

yüksək zirvədə inşa edilməsi ilə izah olunur. Belə bir mövqeyə malik qalanın sığınacaq və ya müdafiə istehkamı rolunu oynaması inandırıcı görünür (19). Fikrimizcə, bu doğru mövqe hesab edilə bilməz. Qalaların böyük əksəriyyəti dini və ya müdafiə məqsədi ilə inşa edilməsindən asılı olmayaraq, həmişə əlçatmaz, qorunması daha az güc tələb edən, təbii-coğrafi baxımdan əlverişli, təbii sığınacaqları çox olan, bu və ya başqa səviyyədə təbii ehtiyacları ödəyən və əsas yollardan uzaq olan ərazilərdə inşa edilirdi. Məhz qeyd olunan tələbləri ödəyən ərazilərdə qalalar, xüsusilə də Qız qalaları kimi mühüm abidələrin inşasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində inşa olunan Qız qalalarının əksəriyyəti diqqəti cəlb edir. Zəngilan ilə həmsərhəd olan Cənubi Azərbaycan və İran dövlətinin digər ərazilərində inşa edilmiş Qız qalaları da oxşar nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilə bilər. Dağlıq ərazilərdə inşa olunan Qız qalalarının əksəriyyətinin əsas yollardan uzaq olması və əlçatmaz yerlərdə inşa tikilməsini bu qalaların xarakterik xüsusiyyətləri kimi qəbul etmək mümkündür.

Orta əsr müdafiə qalalarının hündür və geniş bir ərazidə inşa edilməsi, onların ətrafının ya təbii şərait, ya da qala divarlarının çəkilməsi ilə qorunması məsələsinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, Orta əsrlərdə inşa olunan bütün qalalar müdafiə divarları ilə əhatə edilməmişdir. Bartaz Qız qalasının müəyyən бүрclərlə əlaqələnməməsi isə həmin qalanın Orta əsrlərdə inşa edilməməsi və ya onun sakinlərinin belə tip tikililərə ehtiyac duymaması ilə izah olunmalıdır. Güman ki, qalanın müəyyən vaxtlarda müşahidə məntəqəsinə çevrilməsi və ya onun təbii-coğrafi mövqeyinin belə bir funksiyaya ehtiyac yaratmaması ətraf ərazilərin qala divarları ilə əhatələnməsini şərtləndirməmişdir. Digər bir tərəfdən, Zəngilanın daxil olduğu regionda Qız qalaları müdafiə qalası kimi meydana gəlməmişdir. Onların ilkin yarandığı dövrdə Od məbədi və ya Od qalası funksiyası daşması qalaların ətrafında müdafiə qurğularının inşasını zəruri etmişdir. Bu qala Orta əsrlərdə ilkin mövqeyini itirmişdir. Ona görə də Bartaz Qız qalası “Göz qalası” kimi tanınmışdır (10, 69-70).

Əmirxanlı kəndi rayon mərkəzindən 35 km cənub-qərbdə, dağ ətəyində yerləşmişdir (11, 32-33). Yerli sakinlərin məlumatına görə, vaxtilə bu kəndin sakinləri, güman ki, Qafanın Puşan kəndindən gəldiklərinə görə puşanlı adlandırılmışlar. Bəzi tədqiqatçılara görə, kəndin adı Şahsevənlərin əmirxanlı tirəsi ilə bağlı olmuşdur (10, 121-122). Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri arasında qeyd olunan Zəngilan rayonu Əmirxanlı kəndinin memarlıq abidəsi sayılan Qız qalasının inşa tarixi XII əsrə aid edilir (9, 368).

Vejnəli kəndi Zəngilanın rayon mərkəzindən 42 km cənub-qərbdə, dağ döşündə yerləşmişdir (7, 31). Kəndin adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, Vejnəli toponimi inqilabaqədərki ədəbiyyatda Vejnəri kimi qeyd olunmuşdur. Puşanlı tayfasına məxsus qışlaq yerində vejnəli tirəsi məskunlaşdıqdan sonra həmin yaşayış məntəqəsinə sonuncuların adı verilmişdir (11, 23). Digər bir mülahizəyə görə güman edilir ki, ərəblər Azərbaycana işğal edəndə Vecn ibn Əli adlı sərkərdə burada məskən salmış və kənd məhz bu cür adlandırılmışdır. Kənd haqqında danışarkən H.Vəli “Babək Xürrəmidinin son taleyi” əsərində kəndin Vəcnə ibn Ər-Rəvvadın adını daşdığını göstərmişdir. Müəllif Vejnəli kəndində Qız qalası adını daşıyan bir qalanın qalıqlarının qaldığını xüsusi vurğulamışdır (14).

Babək haqqında məlumat verən Vəgid ibn Əmr Təniminin “Babəkin tarixi” adlı əsərində Babəkin anası Vəcnə ibn Ər-Rəvvadın ya Şahı qalası, ya da Zəngilan

rayonunun Vejnəli kəndində yerləşən Qız qalasında “qulluqçu” olduğu bildirilmişdir (20). Nəzərə almaq lazımdır ki, Qız qalaları yarandığı ilk dövrdə məhz Od qalası, Oda sitayiş edənlərin qalası kimi tanınmışdır. Babək üsyanı milli-azadlıq hərəkatı olmaqla yanaşı, qədim dinə qayıdış şüarı altında baş vermişdir. Belə bir hərəkatın başçısının anasının Od məbəbində xidmət edən kahinə olması və müasir dövr yazarlarının onu qulluqçu kimi təqdim etməsi adi bir hal sayıla bilər.

Vejnəli kəndi cənubda Mollu, şimalda Bürünc, şərqdə Qala daşı, qərbdə Yaranmış, şimal-qərbdə isə Üç qardaş dağları ilə əhatə olunmuşdur. Kəndin şərq tərəfində 3 km məsafədə Qala daşın üzərində Qız qalası vardır. Yerli əhəlinin məlumatına görə, bu Qız qalası Babək dövründə inşa olunmuşdur (10, 343-344). Vejnəli Qız qalasının inşa tarixi eramızın VII-IX əsrlərinə aid edilmişdir (16).

Qız qalası sahəsi təxm. 5-6 m²-dən ibarət olan qaya üzərində yerləşərək sal daşlardan inşa olunmuşdur. Qalanın hündürlüyü 5-6 m-ə qədər olub, silindrik formadadır. Onun diametri 3-4 metrdir. Qala tam silindrik olmayıb şimal tərəfdən açıqdır və meşəliklə əhatələnmişdir. Qalaya giriş məhz şimal tərəfdən pillə şəklində inşa olunmuşdur. Onun ətrafında tikilmiş hasarların qalıqları müasir dövrə qədər saxlanmışdır.

Qız qalasının yerləşdiyi təbii-coğrafi şərait Orta əsrlərdə onun müdafiə xarakterli istinadgah kimi istifadə edilməsinə imkan yaratmışdır. Qalanın ətrafı sal boz qayalarla hörülmüşdür. Buraya qalxmaq çox böyük cəsarət və hazırlıq tələb etmişdir. Qız qalasının “hөрük”ləri böyük sənətkarlıqla bir-birinə bənd olmuşdur. Qala divarlarının üzərində yazını xatırladan müəyyən işarələrin saxlanılmasına baxmayaraq, onların yazı olması sona qədər dəqiqləşdirilməmişdir (3, 176-177). Qalanın yaxınlığında bulaqdan çəkilən və müasir dövrdə dağıdılmış vəziyyətdə olan yeraltı saxsı su kəməri mövcud olmuş, ətrafında çox sayda qədim abidə, səngər və hovuz yeri mövcuddur. Onlar əhəli arasında kiçik kilsələr adlandırılmışdır (3, 178). Onun hökmdar qızlarının qorunması üçün istinadgah kimi inşa olunması haqqında əfsanə də mövcuddur.

Bütün deyilənlərlə yanaşı təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər Qız qalası, onun daxilində və ətrafında yerləşən abidələr və möhkəm hasarların inşa tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Zəngilan rayonunun cənub-qərbində, Araz çayının yaxınlığında yerləşən dağın zirvəsində Qız qalası adlı qala olduğuna görə dağ Qızqaya və ya Qız qayası dağı adlandırılmışdır. Burada dağ termini müsbət relyef ifadə edən komponentdir (11, 36). Eyni zamanda burada Qızılqaya, Dərə Gilətağ kəndində Qırmızı qaya, Qırmızıgüney və s. dağlar yerləşir. Rəng bildirən sözlər və relyef formaları ifadə edən terminlərdən yaranmış oronimlər Azərbaycan toponimiyası üçün xarakterik xüsusiyyət hesab olunur. Xocalı və Laçın rayonlarının sərhədində - Qarabağ silsiləsində Qızqala adlanan digər bir dağ yerləşir. Bu dağ da öz adını yaxınlıqda yerləşən Qız qalasının adından götürmüşdür (10, 211).

Türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə yayılan Qız qalaları bəzən Qırqala/Qorqala kimi də tanınmışdır. Lakin Zəngilan ərazisində bu tip qalalara rast gəlinməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Babəkin Xilafətə qarşı mübarizəsinin son dövrü Zəngəzurla bağlı olmuşdur. Ona görə də bu regiona daxil olan rayonların ərazisinə aid toponimlər nəzərdən keçirilmiş və Qorqalasına Fəzlullah Rəşidəddinin “Ahsar və əhya” (“Təsir və dirçəliş”) əsərində “Naxçıvan vilayətinə aid olan Qafanda” (13, 67) rast gəlinmişdir. Qala bölgənin ən qədim məskənlərindən biri sayılan Şəhərcik kəndinin bilavasitə

yaxınlığında yerləşmişdir. Belə ki, son zamanlara qədər saxlanılan Oxçu qalası, Qırqalası, Babək qalası və s. qədim istehkamların mövcudluğu həmin rayonun atəşpərəstlərin məskəni olduğunu təsdiq edir.

Bu Qız qalası Zəngəzurda mövcud olan beş Babək qalasından biridir. Müasir dövrə yalnız su anbarı və müdafiə səddinin qalıqları qalmışdır. Rəvayətə görə, tatar təqibləri zamanı bir qız özünü bu dağdan atsa da, sağ qalmış və Bağabertin yanında Buğakar qalasında sığınacaq tapmış və buna görə həmin qala Qız qalası adlanmışdır. Xalq arasında isə Qız qalası (və ya Qızqala) kimi tanınmışdır (10, 211).

Tarix kiminsə istək və arzusuna görə deyil, gerçək həqiqətlərə söykəndiyi zaman tarix olur. Belə olmadıqda, o, uydurmadan başqa bir şey deyildir. Hər bir ölkənin mədəni irs nümunələri onun gerçək tarixi və hansı xalqa məxsus olduğunu bilavasitə göstərən danılmaz faktlar məcmusudur. Bu baxımdan Zəngilan rayonu ərazisində rast gəlinən tarixi abidələr, o cümlədən Qız qalalarının tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən, Qarabağın qədim abidələrinin öyrənilməsi vacibdir. Bu fikir Zəngilan ərazisində yerləşən Qız qalalarına da aiddir və onların tarixinin araşdırılması işğal altında olan torpaqlarımızın tarixinin araşdırılması deməkdir. Digər tərəfdən, türk dünyasının mühüm abidələrindən biri olan Qız qalasının burada inşa olunması və bir neçə Qız qalasının Zəngilan torpağında yerləşməsi onu göstərir ki, Qız qalalarının bu torpaqda inşası təsadüfi xarakter daşmamışdır.

Qədim Zəngilan Azərbaycan torpağıdır. Zəngilan ərazisində yerləşən abidələr, o cümlədən Qız qalası qədim Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu gün qaçqın həyatı yaşayan Qarabağ sakinlərinin bir qismi, xüsusilə də Qarabağ tarixi haqqında əsaslı təəvvürü olmayan yeni bir nəsil formalaşmışdır. Həmin nəsli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək üçün mütləq onun işğala məruz qalmış torpaqlarımız, o cümlədən Zəngilanın ərazisi və mədəniyyət abidələri ilə tanış edilməsi və onların kimə məxsus olmasını dərk etməsinə çalışmalıyıq. “Zəngilan rayonunun əsir abidələri” gənc nəsillə olduğu kimi çatdırılmalı (18), Zəngilanın Xanəzur, Sultan Heydər, Ağkənd, Abu Səid və Qız qalası kimi abidələrinin üzərində ov səhnələri olan qoç heykəllərinin (12, 58) mahiyyəti açılmalı və regionda mövcud olan beş Babək qalasından birinin məhz Zəngilan Qız qalası olduğu yaddaşlarda həkk edilməlidir. Qarabağ tarixi, onun abidələri, o cümlədən Qız qalalarının tarixinin öyrənilməsi Qarabağın türk yurdu, hər daşı və torpağında türkün izi olduğunu daha əsaslı şəkildə göstərmiş olar.

Beləliklə, tarixin canlı şahidi olan mədəniyyət abidələri, o cümlədən Qız qalaları zaman keçdikcə öz dövrünün tarixi hadisələrini gələcək nəsillərə ötürür. Bu baxımdan onların tarixinin öyrənilməsi, Azərbaycan Qız qalalarının ayrıca bir mədəniyyət nümunəsi olmasının əsaslandırılması, eyniadlı qalaların geniş bir regiona yayılma səbəblərinin açılması məhz Azərbaycan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş qədim bir sivilizasiyanın varlığından xəbər verir. Məhz Qız qalalarının tarixinin araşdırılması həmin mədəniyyətin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi/ Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU nəşri, 1998, s. 110-115
2. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU nəşriyyatı,

- 2014, 234 s.
4. Azərbaycan folkloru ontologiyası. XIX kitab (Zəngəzur folkloru). II cild. Bakı: Nurlan, 2009, 416 s.
 5. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: Çıraq, 2012, 288 s.
 6. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
 7. Əsədov İ. Zəngilan. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 124 s.
 8. Xəlilli X.D. Qarabağ: etno-mənəvi inkişaf tarixi. Bakı: Günəş, 2006, 80 s.
 9. Qarabağ – irsimizin əbədi yaddaşı. Bakı: Digital Age, 2008, 281 s.
 10. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: NURLAR NPM, 2005, 400 s.
 11. Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov). Zəngilanın toponimləri. Bakı: 2002, 140 s.
 12. Nəbibəyli Z., Zəngilanlı M. Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı: Qanun, 2000, 72 s.
 13. Рашид-Ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. М.-Л.: АН СССР, 1952, 221 с.
 14. Rzaquliyev Ə. Azəri. Şah bərəsi. Bakı: 2009, 259 s.
 15. Sümer Fəruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
 16. Vejnəli Qız qalası // <http://www.zengilan-ih.gov.az/page/16.html>
 17. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 s.
 18. Zəngilan rayonunun əsir abidələri // <http://www.scwra.gov.az/structure/171>
 19. <http://yknews.az/page.asp?id=33.html>
 20. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10153811111111111&__fbs_n=Zengilanim%20-%20Yurdum%20menim.

ОБ ИСТОРИИ ДЕВИЧЬИХ БАШЕН ЗАНГИЛАНА

А.А.МЕХТИЕВА

РЕЗЮМЕ

Памятники, находящиеся на территории Азербайджана, отражают идеологию своего времени, технологию строительства и традиции. Территория сооружения, связь с культурными центрами, политико-экономические события периода строительства этих памятников, формирование различных архитектурных школ и религиозные верования сыграли существенную роль в возникновении этих памятников, в т.ч. и Девичьих башен. Большинство Девичьих башен, находящихся на территории Азербайджана, в т.ч. Зенги-ланские Девичьи башни, были сооружены в горной местности. С этой точки зрения, Девичьи башни Бартаз, Амирханлы и Вежналы, также гора Кыз-кая, на вершине которой сооружена Девичья башня, вызывает большой интерес. Каждая из Зенги-ланских Девичьих башен имеет свою историю. Эти Девичьи башни занимали своеобразное место среди Девичьих башен Азербайджана и отличались от других исторических памятников своими характерными особенностями.

Ключевые слова: Девичья башня, исторические памятники, Занги-лан, Бартаз, Вежналы

ABOUT THE HISTORY OF MAIDEN TOWERS OF ZANGILAN

A.A.MEHDIYEVA

SUMMARY

The monuments situated on the territory of Azerbaijan reflect the ideology of the period of their construction, the construction technology and the traditions. The construction territory, the connection with the cultural centers, the political-economical events of the construction period of these monuments, the formation of different architectural schools and the religious beliefs took an important part in the construction of these historical monuments, including the construction of Maiden Towers. The majority of the Maiden Towers on the territory of Azerbaijan, including Zangilan Maiden Towers were constructed on the mountainous territories. From this point of view, Bartaz, Amirkhanli and Vejnali Maiden Towers, as well as the Maiden Tower on Gizgaya Mountain excite great interest. Each of the Maiden Towers of Zangilan had its own history. These Maiden Towers had peculiar places among All-Azerbaijan Maiden Towers and differed from other historical monuments for their characteristic features.

Key words: Maiden Tower, historical monuments, Zangilan, Bartaz, Vejnaly

УДК 94” 19/...”

РОЛЬ ИЗРАИЛЯ В СИРИЙСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ

Т.Н.АББАСОВ

Бакинский Государственный Университет

tariel.abbasov@rabler.ru

Место и роль Израиля в ближневосточном регионе определяется «особым характером» его взаимоотношений с официальным Вашингтоном. В основу американо-израильского военного альянса были заложены обязательства США о гарантировании безопасности Израиля. В сирийском внутривнутриполитическом противостоянии Израиль изначально занял позицию «наблюдателя», заявляя о своей равноудаленности от участников данного конфликта и приводя в качестве доводов традиционную враждебность «исламских фундаменталистов» к израильтянам. Вместе с тем, по мнению большинства экспертов, чем длительнее по времени будет идти гражданская война на территории Сирии, тем меньше сил останется у региональных противников Израиля.

К тому же, существует еще один фактор заинтересованности Израиля в пребывании Сирии в условиях гражданской войны. Это фактор аннексированных Израилем в ходе «Шестидневной» войны 1967 года у Сирии Голанских высот, имеющих, помимо прочего, ключевое значение в вопросах водных ресурсов. Если в предыдущие годы Израиль учитывал опасность возможного военного конфликта с Сирией и ее союзниками, а также не исключал давление международной общественности, что могло бы, в конечном счете, привести к реанимированию процесса частичного возвращения Сирии Голанских высот, то с началом гражданской войны тональность израильтян по этой проблеме стала более резкой и безальтернативной. Понимая тот факт, что центральная власть в Дамаске слишком слаба, чтобы реально угрожать, Израиль перестал скрывать свои планы навсегда закрепить за собой данные территории.

Ключевые слова: «Арабская весна», вооруженный конфликт, политический кризис, военный союз, внешнеполитическая позиция, беженцы.

Переворот в Тунисе (отстранение от власти Президента страны Зин эль-Абидина бен Али), (6, 29) состоявшийся в декабре 2010 года (беспорядки начались сразу же после акта самосожжения Мохаммеда Буазизи в знак протеста против полицейской коррупции и жестокого обращения) ознаменовал собой новую веху в истории всего ближневосточного региона. Как показал дальнейший ход исторических событий, опыт низложения руководителя государства, бессменно занимавшего эту должность на протяжении длительного времени, был взят на вооружение аналогичными протестными силами и в соседним с Тунисом арабских государствах. Примером тому свержение режима Хосни Мубарака в Египте (3, 9), Али

Абдалла Салеха в Йемене (5, 25), и Муаммара Каддафи в Ливии (4, 12). Вместе с тем, охватившие, практически, весь арабский мир, массовые протесты мирных граждан инициировали принятие руководством одних арабских государств (Кувейт (7), Иордания (9), Оман (10), Алжир (8), Катар (15) незамедлительных мер по осуществлению кардинальных реформ, призванных существенно облегчить экономическое положение собственных граждан, а другими (Бахрейн, (12) Саудовская Аравия (11)) – оказание силового давления на массовое протестное движение, с целью локализации внутривластной ситуации и недопущения перерастания этого процесса в нечто более серьезное.

Что же касается Йемена и Сирии, то и здесь ситуация практически остается нестабильной. Если Президент Йемена Али Абдалла Салех первоначально все же дал согласие уступить власть в стране в обмен на личную неприкосновенность (хотя в настоящее время на территории Йемена продолжается гражданская война, в которой участвуют, с одной стороны, повстанцы-хуситы из шиитского движения «Ансар Аллах» и часть йеменской армии во главе с бывшим Президентом Салехом, а с другой – войска правительства и ополчение, лояльные действующему Президенту Йемена Абд Раббу Мансуру Хади) (5, 25), то сирийский Президент Башар Асад отдал ее категорически отказавшись (14), и не для кого не секрет, что побудительным мотивом для этого послужило неистовое желание политического руководства Российской Федерации «закрепиться на сирийской земле», пусть даже под предлогом борьбы с международным терроризмом в лице Исламского государства ((как известно, 30 сентября 2016 года со стороны Военно-Космических сил (ВКС) России на территории Сирии были начаты контртеррористическая операция по уничтожению объектов террористической инфраструктуры организации «ИГИЛ» («ДАИШ» - арабское название группировки)). (21)

Следует заметить, что научно-историческому исследованию основных причин, повлекших за собой события «Арабской весны» посвящено немало публикаций как в отечественной, так и зарубежной историографии. Вызывает интерес как раз таки совсем другое: в череде событий «Арабской весны», а также выдвигая в политологическом сообществе различные версии предпосылок политического кризиса в арабских странах Ближнего Востока (кроме насущных социальных, к примеру, стремление официального Вашингтона создать в арабских странах систему «управляемого хаоса», или же проблема вечного противостояния (в том числе суннитско-шиитского) между Саудовской Аравией и Ираном, конечной целью которой для официального Эр-Рияда является раздробление территории последнего на независимые субъекты и т.д.), никем не упоминается позиция другого государства ближневосточного региона, а именно - Израиля, национальные интересы которого для официального Вашингтона превыше всего.

Место и роль государства Израиль в регионе Ближнего Востока определяется «особым характером» его взаимоотношений с официальным Вашингтоном. Нужно особо подчеркнуть, что в основу американо-израильского военного альянса были заложены обязательства США о гарантировании безопасности Израиля. У него утвердилась репутация постоянного партнера США на Ближнем Востоке. В течение последних нескольких десятилетий Тель-Авив рассматривает Вашингтон в качестве самого главного союзника и гаранта безопасности. «Меморандум о стратегическом сотрудничестве между США и Израилем» определил рамки военного сотрудничества, предоставив Израилю статус постоянного американского союзника и право участия израильской промышленности в осуществлении ряда проектов по заданию Пентагона, в экспорте в США военной продукции (следует заметить, что начиная с 1985 года ежегодная американская помощь Израилю составляет 3 млрд. долларов) (2, 40). В большинстве случаев Белый Дом поддерживал начинания Израиля на международной арене. Пример Израиля подтверждает, что даже небольшое по территории и численности населения государство может быть «центром силы». Превращение Израиля в «центр силы» Ближнего Востока произошло не только как результат амбициозного стремления израильских лидеров к гегемонии в регионе, но и как следствие изначально враждебного отношения арабского окружения к Израилю, что требовало особого внимания к обороноспособности страны.

Сегодня, ретроспективно оглядываясь назад, в начальный период событий «Арабской весны» и, в частности, подвергая историческому анализу сложившуюся на сегодняшний день внутривосточную ситуацию в Сирии, мы задаемся вопросом: Как так возможно, что государство (Израиль – А.Т.), без которого фактически не обходилось ни одно серьезное региональное событие, сегодня формально сохраняет нейтралитет, притом, что обладает, пожалуй, самой сильной армией (ЦАХАЛ) и спецслужбами (Моссад, Шабак, АМАН и др.) на Ближнем Востоке? На примере исторического исследования внутрисирийской проблемы, мы попытаемся раскрыть этот вопрос.

Вступив в 2011 году в открытое гражданское противостояние, Сирия столкнулась с волной террористических актов (14). Из всех стран Ближнего Востока, пожалуй, только Израиль не одно десятилетие испытывает на себе масштабы террористических угроз, в связи с чем, спецслужбы этой страны имеют в своем арсенале достаточно большой профессионально наработанный опыт борьбы с этим злом. Поэтому, как казалось тогда, была создана необходимая общественно-идеологическая (вкуче с правовой) основа для координации израильско-сирийских усилий для борьбы со всеми проявлениями международного терроризма. Однако, этого не произошло: Израиль спокойно наблюдал, как соседнее сирийское государство «погружается в хаос». На протяжении всего сирийского кон-

фликта Израиль постоянно заявлял о своей равноудаленности от участников конфликта, объясняя такую позицию традиционной враждебностью исламских фундаменталистов к израильтянам. Это с одной стороны.

При детальном рассмотрении политического курса Израия нужно признать, что поводов для обвинений еврейского государства, если не в пособничестве террористам, то, по крайней мере, в связях с ними предостаточно. Вызвано это, прежде всего, отношением Израия к Сирии как к государству-сопернику. Так, в одном из интервью по этому поводу Президент Сирии Башар Асад отметил: «Не только «ИГИЛ», не только «Джабхат ан-Нусра», но любой террорист с автоматом в руках, который убивает и разрушает Сирию, поддерживается Израилем. Иногда Израиль делает это косвенно, передавая секретную информацию террористам, а иногда прямой интервенцией, когда он наносит удары по позициям сирийской армии» (16). Позицию сирийского политического руководства можно принять во внимание, особенно если учесть тот факт, что антиизраильская риторика сирийской оппозиции (как умеренной, так и радикальной) не является традиционно жесткой и тем более, не идет ни в какое сравнение, к примеру, с имевшими место ранее палестинскими лозунгами периода Ясира Арафата, когда как Израиль, так и весь Запад считали Организацию Освобождения Палестины (ООП) террористической организацией (19) (вкуче с этим, не раз в выступлениях палестинского лидера Ясира Арафата делался акцент на осуществление «джихада») (1, 88). С другой стороны, в западных средствах массовой информации довольно часто появлялись сообщения о поддержке Израилем сирийской радикальной оппозиции, а также контактах военнослужащих армии Израия с представителями радикальных группировок. В частности, миссия ООН по наблюдению за разъединением неоднократно представляла факты, свидетельствующие о контактах израильских военных с представителями террористической организации «Джабхат ан-Нусра». В социальных сетях же сообщалось о наличии в районе Голан военного лагеря сторонников террористической организации «Аль-Каида», в непосредственной близости от израильской военной базы (16).

Характерной чертой израильской политики в отношении противоборствующих сторон в Сирии являлась также несвойственная ранее реакция на нарушения существующей сирийско-израильской границы. Израиль, известный достаточно жестким пограничным контролем с соседними государствами, систематически оказывал медицинскую помощь раненым в ходе боев в Сирии бойцам, ссылаясь на гуманизм по отношению к людям, обратившимся за помощью к израильским пограничникам. Гуманность действительно удивительная, причем на фоне официального отказа принимать сирийских беженцев (т.е. лечить боевиков Тель-Авив считает возможным, а приютить женщин, стариков и детей отказывается!) Представляет интерес также другой факт: израильская армия наносила «ответ-

ные» удары в большей степени (если не исключительно) по позициям правительственных (т.е. находящихся в подчинении Президента Б.Асада) войск, допускающих обстрелы приграничной израильской зоны. О нанесении израильских ударов по позициям «умеренной» сирийской оппозиции средства массовой информации не сообщали, т.е. либо оппозиция в ходе боев никогда, даже случайно, не открывала огонь в направлении позиций израильской армии, либо израильтяне по какой-то причине не считали эти случаи заслуживающими ответного огня (16). Не правда ли удивительно?

Но если лояльность официального Тель-Авива по отношению к «умеренной» сирийской оппозиции, Сирийской свободной армии (ССА) или даже все к той же «Джабхат ан-Нусре» может быть хоть как-то оправдана (!) израильтянами, то террористическая организация «Исламское государство» («ИГ»), в борьбе против которого скоординированы усилия всего мирового сообщества, однозначно должно была попасть в разряд «заклятых врагов» Израиля. Однако этого в израильской политике пока не наблюдается. «ИГ» не рассматривается израильской стороной как враг ровно по тем же причинам, что и другие суннитские группировки, осуществляющие деятельность на территории Сирии. В подтверждении данного факта и в целях раскрытия отношения Израиля к определению образа «врага» хотелось бы привести слова Временного поверенного в делах Израиля в Москве Алекса Гольдман-Шаймана: «ИГ», разумеется, тоже нам не друг, и тоже нам угрожает. Я не могу сказать, кто опаснее для Израиля – Иран или «ИГ». Но то, что у Тегерана больше возможностей причинить нам вред, - это точно». (16) Поистине, как говорится в известной русской поговорке – «Враг моего врага – мой друг».

Следует отметить, что «Исламское государство» («ИГ») отвечает Израилю «той же монетой». Несмотря на уже ставшее традицией среди членов арабских радикальных группировок суждение относительно необходимости, в первую очередь, уничтожения «гнезда сионизма», лидеры «ИГ» заявляли о том, что «палестинский вопрос» ключевым для них не является, так как Палестина лишь одна из многих территорий, где позволено вести «джихад» (кстати, в исламской доктрине международных отношений «джихад» определяется как «приложение максимальных усилий ... ведение войны против неверных путем нанесения им ударов, изъятия их собственности, разрушения их святынь, уничтожения их идеалов и тому подобное») (1, 79). Однако, по мнению рядовых членов «ИГ», их первоочередная задача – бороться не с неверными, а с вероотступниками (имеется ввиду явный намек на шиитов). Что касается Израиля, то фактически, единственным удачным примером его целенаправленной борьбы с «Исламским Государством» можно назвать боевые операции на Синайском полуострове. Но и здесь удары по признавшей «Исламский халифат» террористической группировке «Вилаят Синай» нельзя отнести к борьбе Израиля с «ИГ». Данная террористическая организация стала

осуществлять свою деятельность еще задолго до появления «ИГ», и поэтому ее формальное присоединение к «Исламскому Государству» можно считать скорее «пиар-ходом» (16).

И еще одно. В одном из интервью средствам массовой информации директор Института стран Ближнего Востока Евгений Сатановский, разъясняя позицию Израиля по Сирии отметил: «Несмотря на понимание того, что Сирия, если сохранится, то только как светское государство, что вроде как объективно выгодней Израилю, чем иметь под боком исламизированных фанатиков, грозящих «стереть с лица земли» Израиль как таковой, существуют некоторые препятствия, не позволяющие Израилю особо радоваться нынешним победам Асада». «Исламское Государство при всей своей антиизраильской риторике не имеет потенциала для разрушения Израиля, во всяком случае, пока, а союзник Асада Иран уже сейчас имеет такой потенциал», заявил эксперт (20) (неоспорим также тот факт, что события «Арабской весны» объективно послужили больше всего интересам Ирана, создав благоприятные условия для появления «шиитского полумесяца», который вполне может стать «инструментом» укрепления шиитского влияния на Ближнем и Среднем Востоке и в зоне Персидского залива). С этой точки зрения главную опасность для национальных интересов Израиля сегодня представляет сформировавшаяся так называемая «шиитская ось»: «Иран – Сирия – «Хезболла»». Именно этот союзный «треугольник» рассматривается в Израиле как основная угроза еврейскому государству. Резюмируя вышеизложенное, напрашивается вывод: чем длительнее по времени будет идти гражданская война на территории Сирии, тем меньше сил останется у региональных противников Израиля.

Теперь к вопросу о территориальных спорах. До сих пор Израиль и Сирия в районе Голанских высот разделены миротворческим контингентом ООН. Данная территория имеет стратегическое значение для обеих сторон. С военной точки зрения, господствующие над близлежащими территориями Голаны обеспечивают военное преимущество тому государству, которое им владеет (а ими, как известно, владеет Израиль). Захватив эти территории еще в 1967 году (13), Израиль обеспечил безопасность собственных северо-восточных территорий. Другим аспектом (пожалуй, чрезвычайно важным) территориального спора двух государств является борьба за водные ресурсы. Как известно, одним из главных источников воды в регионе является река Иордан. Изначально, три основных истока этой реки располагались в Ливане, Израиле и Сирии. Однако с оккупацией Израилем Голанских высот, израильтяне установили свой контроль над сирийским источником Баниасом и таким образом изменили стратегический расклад сил в регионе, страдающем от нехватки воды. В то же время, отодвинув границу Сирии с Голанских высот, Израиль закрыл доступ сирийцев к Тивериадскому озеру (следует заметить, что до 1967 года сирийско-израильская граница проходила как раз по его северо-

восточному берегу) (19). Если раньше, в 90-х гг. XX века и начале 2000-х годов Израиль учитывал опасность возможного военного конфликта с Сирией и ее союзниками, а также не исключал давление международной общественности, что могло бы, в конечном счете, привести к реанимированию процесса частичного возвращения Сирии Голанских высот, то с началом гражданской войны тональность израильтян по этой проблеме стала более резкой и безальтернативной. Понимая тот факт, что центральная власть в Дамаске слишком слаба, чтобы реально угрожать Израилю, последний перестал скрывать свои планы (как в отдельных высказываниях официальных лиц, так и на международных площадках) навсегда закрепить за собой спорные территории.

Очередным демонстративным шагом в этом направлении явилось, так называемое, «выездное» заседание правительства Израиля на Голанских высотах в апреле 2016 года, накануне официального визита в Москву премьер-министра Израиля Б.Нетаньяху (18). Свою позицию израильский премьер тогда прокомментировал следующим образом: «Израиль никогда не отступит с Голанских высот, и граница не будет передвинута, как бы ни развивались события по ту ее сторону. Я решил провести заседание кабинета здесь, чтобы подать ясный сигнал: Голанские высоты навсегда останутся в израильских руках» (19). Нужно сказать, что израильтянам нельзя отказывать в умении и здесь пользоваться ситуацией. Предваряя официальный визит в Москву подобными высказываниями, премьер Б.Нетаньяху вынудил политическое руководство России дипломатично промолчать, что в иных обстоятельствах выглядело бы для РФ как не совсем корректная позиция в отношении своего давнего союзника – Сирии. С другой стороны, и Запад не готов оказывать давление на Израиль, опасаясь его политического ослабления перед лицом арабов или персов, или еще хуже, сближения на этой почве с Россией. В итоге Запад ограничился лишь осуждением факта произошедшего и фактически согласился с нынешним положением дел. Заслуживает политической оценки позиция пресс-секретаря МИД ФРГ Мартина Шефера, открыто заявившего, что «ни у одного государства нет права аннексировать территорию другого государства, как это произошло в данном случае. Это основополагающий принцип международного права и Хартии Организации Объединенных Наций» (17). Одним словом, пребывание Сирии в таком подвешенном состоянии, в условиях отсутствия по всей стране единых конституционных органов власти, продолжающейся гражданской войны и трагическими ее результатами со всеми вытекающими последствиями, однозначно выгодно находящемуся рядом с ней соседу – государству Израиль.

Хотелось бы надеяться, что произошедшей в арабских странах череде серьезных политических потрясений, являющихся следствием углубившейся пропасти в ближневосточном регионе между действующей властью и обществом, все-таки придет конец. И проживающие здесь много-

численные мусульманские этнические группы, а также народы, независимо от «окраски» религиозных течений, сумеют протянуть друг другу руки дружбы и взаимопонимания, что послужит для мира надежным примером мусульманского единения и мусульманской солидарности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М., 2003, 568 с.
2. Койбаев Б.Г. Международные организации: информация и безопасность на Ближнем Востоке. СПб., 2006, 240 с.
3. Назимоглу Н. Белая революция» на «черном континенте». Мубарак ушел. Кто следующий?. «Регион плюс», Баку, № 4 (120), 15 февраля 2011 г., с.6-11
4. Назимоглу Н. Драма в Ливии. «Регион плюс», Баку, № 5 (121), 1 марта 2011, с. 12-17
5. Назимоглу Н. Жаркое лето «Арабской весны. Властям арабских стран все сложнее погасить революционную волну, «Регион плюс», Баку, № 12 (128), 15 июня 2011, с.24-29
6. Назимоглу Н. Мультипликативный эффект. Дыхание тунисской революции охватило и соседние страны. «Регион плюс», Баку, № 3 (119), 1 февраля 2011, с. 28-33
7. В Кувейте не все спокойно. poistine.org/v-kuveyte-ne-vcuo-sпокойно (Дата обращения: 11.01.2017)
8. Волнения в Алжире (2010-2011). <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453933> (Дата обращения: 17.01.2017)
9. Волнения в Иордании (2011). [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Волнения_в_Иордании](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Иордании) (2011) (Дата обращения: 12.01.2017)
10. Волнения в Омане (2011). <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453945> (Дата обращения: 14.01.2017)
11. Волнения в Саудовской Аравии (2011-2012). [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_\(2011-2012\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_(2011-2012)) (Дата обращения: 20.01.2017)
12. «Восстание в Бахрейне (2011)», <https://po-arabski.ru/arabskiy-yazik/perevody-tekstov/84-doklad-na-temu-vosstanie-v-bakhrejne-2011-na-arabskom-i-russkom-yazykakh/> (Дата обращения: 19.01.2017)
13. «Голанские высоты», https://ru.wikipedia.org/wiki/Голанские_высоты (Дата обращения: 12.07.2017)
14. Гражданская война в Сирии. [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Гражданская_война_в_Сирии](https://ru.wikipedia.org/wiki/Гражданская_война_в_Сирии) (Дата обращения: 28.01.2017)
15. Маленький гигант большой геополитики. <http://www.asiakz.com/malenkiy-gigant-bolshoy-geopolitiki> (Дата обращения: 18.01.2017)
16. Мнимый нейтралитет Израиля в сирийском конфликте. politrussia.com (Дата обращения: 28.01.2017)
17. Нет больше такого государства, как Сирия. <https://vz.ru/politics/2016/4/21/806728.html> (Дата обращения: 09.07.2017)
18. Премьер-министр Израиля прибыл с визитом в Москву. http://www.newsru.co.il/world/09mar2017net_115.html (Дата обращения: 09.07.2017)
19. Проект Великий Израиль – закулисный мотив войны в Сирии. <http://www.kramola.info/vesti/novosti/proekt-velikiy-izrail-zakulisnyy-motiv-voyny-v-sirii> (Дата обращения: 10.07.2017)
20. Сатановский разъясняет позицию Израиля по Сирии. <https://cont.ws/post/142303> (Дата обращения: 24.06.2017)
21. Сирийский конфликт: позиция России и стран ССАГПЗ. russiancouncil.ru/inner/?id_4=6866 (Дата обращения: 24.02.2017)

SURIYA QARŞIDURMASINDA İSRAİLİN ROLU

T.N.ABBASOV

XÜLASƏ

İsrailin Yaxın Şərq regionundakı yeri və rolu onun rəsmi Vaşinqtonla olan qarşılıqlı əlaqələrinin "xüsusi xarakteri" ilə şərtləndirilir. İsrail təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair Amerika Birləşmiş Ştatlarının öhdəlikləri Amerika-İsrail hərbi ittifaqının əsası kimi qəbul edilir. İsrail Suriyanın siyasidaxili qarşdurmasında bu münaqişənin iştirakçılarından uzaq olmasını bəyan edərək və "islam fundamentalistlərinin" israililərə qarşı ədavəti dəlil kimi göstərərək ilk əvvəl "müşahidəçi" mövqesini tutmuşdur. Bununla belə bir çox ekspertlərin fikrincə Suriya ərazisində vətəndaş müharibəsi nə qədər çox sürərsə bir o qədər də İsrailin regional rəqibləri zəifləyəcək.

Bundan əlavə Suriyanın vətəndaş müharibəsi şəraitində qalması İsrailin maraqlılığının bir faktoru da mövcuddur. Bu 1967-ci ildə "6 günlük" müharibə zamanı İsrail tərəfindən digər məsələlərdən savayı su mənbələri məsələsində də böyük əhəmiyyəti olan Suriyanın Colan yüksəkliklərinin işğal olunması faktorudur. Əgər ötən illər ərzində İsrail Suriya və onun tərəfdarları ilə mümkün ola bilən hərbi münaqişə təhlükəsini nəzərə almışdır, həmçinin Colan yüksəkliklərinin Suriyaya qismən geri qaytarılması ilə bağlı prosesinin başlanması ilə nəticələnə biləcək beynəlxalq ictimaiyyətinin təsirini istisna etməmişdir, vətəndaş müharibəsinin başlanması ilə israililərin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi daha sərt oldu. Dəməşq şəhərində hədə-qorxu etmək üçün mərkəz hakimiyyətinin olduqca zəif olduğunu anlayan İsrail həmin əraziləri özünükiləşdirilməsi ilə bağlı planlarını artıq gizli saxlamır.

Açar sözlər: «Ərəb baharı», silahlı münaqişə, siyasi böhran, hərbi ittifaq, xarici siyasət mövqeyi, qaçqınlar.

THE ROLE OF ISRAEL IN SYRIAN OPPOSITION

T.N.ABBASOV

SUMMARY

The place and role of Israel in the Middle East region are stipulated by « the particular character» of its mutual relations with the official Washington. The USA commitments on Israeli security were the basis of the American-Israeli military alliance. Firstly Israel took a position of an «observer» in Syrian internal political opposition announcing its remoteness from conflict participators and forwarding traditional hostility of «Islam fundamentalists» towards Israel as arguments. At the same time, the majority of experts consider that the prolonged civil war in the territory of Syria lead to the weakening of Israel's regional opponents.

Moreover, there is another factor of Israeli interest in Syria's being in the state of civil war. This is the factor of Syrian Holan heights, that are of great importance in general and particularly in the issues of water resources seized by Israel during «6 days» war in 1967. If previously Israel considered the danger of possible military conflict with Syria and its allies not excepting the world community pressure that finally could lead to the renewal of the process of partial return of Holan heights, with the outbreak of civil war the position of Israel concerning this problem has become more severe. Israel, realizing the fact that central authority in Damascus is too weak to threaten, stopped concealing its plans over owning these territories.

Key words: «The Arab Spring», armed conflict, political crisis, military alliance, foreign-policy, refugees.

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANIN BEYLƏQAN RAYONUNDA ERMƏNİ
VANDALİZMİ (XX əsrin 90-cı illəri)****N.R.MƏMMƏDOV****AMEA, A.A.Bakixanov ad. Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsi
Memmedov-n@yahoo.com**

Məqalənin başlıca məqsədini Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərinin araşdırılması, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb olunması və Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatların ağır nəticələrinin öyrənilməsi, həmçinin Ermənistanın hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş və sərhəd ərazilərində, o cümlədən Beyləqan rayonunda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimlənməsi faktları, hərbi müdaxilə nəticəsində Beyləqan rayonunun təbiətinə, onun ekologiyasına, iqtisadiyyatına vurulmuş ziyanın hərtərəfli və konkret tədqiqi təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Beyləqan, Qarabağ, münaqişə, aqressiv siyasət, erməni terroru, soyqırım

Qeyd edək ki, SSRİ-nin dağılması prosesində sovet rəhbərliyinin milli münasibətlər sahəsində tutduğu yanlış mövqe imperiya daxilində müəyyən millətçi qüvvələrin ərazi iddiaları ilə bağlı cəhdlərinin yenidən baş qaldırılmasına şərait yaratdı. Rəsmi Moskva tərəfindən dəstəklənən Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Dağlıq bölgəsini ələ keçirmək üçün öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər.

Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilər yalançı “sosial-iqtisadi gerilik” konsepsiyasını və «millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ»nu bəhanə edərək, Azərbaycan dövlətinə tabe olmaqdan imtina etdilər və SSRİ-nin dağılması ərəfəsində müasir dövrün ən kəskin milli münaqişələrindən biri olan «Dağlıq Qarabağ problemi» yarandı [1].

Qarabağ və onun ətrafında yerləşən rayonların işğalı, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi hərbi təcavüzünün nəticələri, işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması, məhv edilməsi və mənimlənməsi faktları Azərbaycanın görkəmli alimləri, tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, bir sıra fundamental elmi əsərlər yazılmışdır. Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycana təcavüzü və onun törətdiyi ağır nəticələr akademik Y.Mahmudovun, akademik R.Mehdiyevin, professor Ə.Həsənovun, t.ü.e.d. Q.Ha-

cıyevin, akademik T.Köçərlinin, t.ü.e.d.E.Əhmədovun, t.ü.e.d. N.Məmmədovun, professor M.Qasımlının, Ə.Əroğlunun, F.Aslanovun, G.Fətəliyevanın və digər tədqiqatçı alimlərimizin əsərlərində öz əksini tapmışdır [2].

Xarici ölkə müəlliflərindən Y.Pompeyev, R.Arakelov, B.Gürçam, Tomas de Vaal və digərlərinin bu mövzuda yazdıqları əsərlərində ermənilərin Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq siyasəti, onların qondarma «soyqırımı» iddiaları ifşa edilmiş, baş verən proseslər obyektiv şəkildə təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası torpaqlarının hələ də işğal altında qalması, onun maddi-mənəvi sərvətlərinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimsənilməsi baxımından təqdim olunan məqalənin elmi və əməli əhəmiyyəti böyükdür. Məqalədə verilən ümumiləşdirmələr və çıxarılan nəticələr gələcəkdə bu problemlə bağlı aparılan yeni tədqiqatlar üçün əsas ola bilər. Azərbaycan xalqının zəngin milli-mədəni irsinin məhvinə yönəldilən erməni vandalizmi, eyni zamanda bəşəriyyətin mədəni irsinə qarşı istiqamətləndirilən təcavüz olduğundan təqdim edilən mövzu bu gün, həm də bütün bəşəriyyət üçün erməni vəhşiliyi təhlükəsinin mövcudluğundan xəbər verən həyəcan təbii ola bilər.

1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də gedən «yenidənqurma» prosesindən istifadə edən erməni millətçiləri terrora əsaslanan mənfur siyasətlərini - «Böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq kimi sərəsəm xülyanı reallaşdırmaq üçün Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsinə dair ərazi iddialarına və hərəkətlərə başladılar [3]. 1987-ci il oktyabr ayından DQMV-nin sosial və iqtisadi vəziyyətinin «ağırlığı», vilayətdə yaşayan ermənilərin milli maraqları və ehtiyaclarının ödənilməməsi kimi bəhanələrlə başlayan kütləvi çıxışlar, sonradan Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi uğrunda açıq-aşkar işğalçılıq müharibəsi ilə əvəz olundu [4].

Dövlət müstəqilliyini mürəkkəb bir şəraitdə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası qısa bir müddətdə dünya dövlətlərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən tanınsa da, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün dünya dövlətlərinin təsirli dəstəyini qazanmaq, müharibəni dayandırmaq mümkün olmadı. Əvvəllər Sovet, sonra isə Rusiya Federasiyası hərbi qüvvələrinin köməyi ilə erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirərək bir sıra əlverişli strateji mövqelərə yiyələnmiş, azərbaycanlı əhalini buradan qovub çıxarmağa başlamışdılar [6]. 1991-ci il sentyabrın əvvəllərində isə burada qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» elan edilmişdi. 1991-ci il sentyabrın ortalarından fəallaşan erməni silahlı dəstələri Dağlıq Qarabağda yerləşən sovet ordu hissələri şəxsi heyətinin və döyüş texnikasının köməyi ilə qısa müddətdə bir sıra yaşayış məntəqələrini ələ keçirdi. Kərkicahan, Qaybalı, Malibəyli, Aşağı və Yuxarı Quşçular, Qaradağlı kəndlərinin işğalı ilə Xocalı və Şuşa şəhərləri mühasirə altına düşdü. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə isə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı Xocalıda misli görünməmiş soyqırımı cinayəti törədildi [8]. Şəhər işğal olunaraq yandırılmaqla birlikdə 613 nəfər dinc sakin amansızlıqla qətlə yetirildi, 1000-dən çox adam

yaralandı, 1275 nəfər əsir alındı, 150 nəfər itkin düşdü [9].

Ölkədə gedən siyasi çəkişmə, hərc-mərclik, ordudakı özbaşınalıq, müdafiə işinin lazımı səviyyədə qurulmaması və s. nəticəsində qısa müddət ərzində Azərbaycanın alınmaz qalası sayılan Şuşa şəhəri və bütöv Yuxarı Qarabağ erməni işğalçılarının nəzarəti altına keçdi. 1993-cü ilin sonuna yaxın isə ermənilər tərəfindən Yuxarı Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu [11].

Qeyd edək ki, erməni işğalçılarına qarşı altı ilə qədər davam edən qanlı savaşlarda beyləqanlılar 137 şəhid vermişlər. Rayonun 36 nəfər yetirməsi isə itkin düşmüşdür. İndiyə qədər onlardan heç bir səs-soraq yoxdur. Düşmənlə mübarizədə igidlik və fədakarlıq nümunəsi göstərdiklərinə görə 3 nəfər beyləqanlıya Vətənin ən yüksək adı-Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş, bir neçə döyüşçü isə «Azərbaycan bayrağı» ordeni və medallarla təltif edilmişdir [12]. Bir sözlə, hələ sona çatmamış bu savaşa Azərbaycanın digər bölgələrinin nümayəndələri kimi beyləqanlılar da öz sözlərini demiş, vətənə məhəbbəti və düşmənin nifrəti həyatları bahasına, canları və qanları ilə sübuta yetirmişlər [14].

Beyləqan rayonu erməni separatçılarının fitnəkarlıqları ilə hələ 40-cı illərin sonlarından tanış idi. İkinci Dünya müharibəsinin qurtarmasından az sonra guya erməni separatçıların tarixi vətənlərinə qayıtması adı ilə yüz minlərlə azərbaycanlı özlərinin indiki Ermənistan ərazisini təşkil edən ata-baba yurdlarından didərgin salınmışdılar [16]. O zaman həmin qaçqınların böyük bir hissəsi Beyləqan rayonunun ərazisində məskunlaşmış, tezliklə yerli camaatla qaynayıb – qarışmışdılar. 1988-ci ildə də, qırx il əvvəl olduğu kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni fitnəkarlıqlarının ağır-acıları və çətinlikləri birincilər sırasında, bu rayonda duyuldu. Ermənistandan zorla didərgin salınan yüzlərlə ailə Beyləqana sığındı. Yurddaşlarımızın acınacaqlı vəziyyəti, onların mənfur erməni xisləti haqqında danışdıqları biri-birindən dəhşətli hadisələr beyləqanlı gənclərin gözlərini açdı, onları düşmənlə qarşıda gözlənilən mübarizəyə, mənəvi cəhətdən hazırladı [17].

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında beyləqanlılar bu ağır dərddə dözməyən ilk şəhidin sorağını aldılar. Yeniyetməlik illəri Beyləqanda keçən görkəmli yazıçı, qeyrətli ziyalı Fərman Kərimzadə Ermənistandan didərgin düşüb Beyləqana pənah gətirən həmyerlilərinin acınacaqlı vəziyyətini, o zamankı respublika rəhbərliyinin fərsizliyini və yaramazlığını, imperiyanın Azərbaycan xalqına münasibətdə yol verdiyi dəhşətli ədalətsizlikləri görəndən sonra dözə bilmədi. Onun nəhəng bədənindəki həssas ürək bu çəkilməz dərdlərə tab gətirmədi... [18].

Qarabağın dağlıq hissəsində erməni separatçıların qızıışdırdıqları müharibə tonqalının alovu da birincilər sırasında Beyləqanı qarşıladı. Ermənistandan gələn soydaşlarımıza Füzulinin, Cəbrayılın, Ağdamın, Zəngilanın və s. cəbhə rayonlarının ermənilərlə sərhəd kəndlərindən qaçqın düşən, didərgin

həmvətənlərimiz əlavə olundu. 1989-cu ildən başlayaraq respublikanın hər yerində olduğu kimi Beyləqanda da Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyinə, onun torpağın və xalqın qorunmasında kifayət qədər təpər və əzmkarlıq göstərməməsinə qarşı etiraz mitinqləri və digər siyasi aksiyalar bir-birini əvəz edirdi [19].

Azərbaycanın digər bölgələrinin sakinləri kimi beyləqanlılar da doğma torpaqlarını qorumağa hazır idilər, onlar bunun üçün minimumda olsa şərait yaradılmasını, özünümüdafiə batalyonlarının təşkilini, hərbi təlim görmüş, Əfqanıstan məktəbi keçmiş döyüşçülərin tədrisən silahlanmasını tələb edirdilər. Rayonun münaqişə ocağı ilə həmsərhəd olması bunu qaçılmaz bir zərurətə çevirirdi [20].

1991-ci ilin noyabrında Müdafiə Nazirliyi Beyləqan yerli özünümüdafiə batalyonunun yaradılmasına icazə verdi və 1992-ci il fevralın 1-də isə bu hərbi birləşmə rəsmi qeydiyyatdan keçdi [21]. Bu zaman Ermənistan artıq öz nizami ordularını formalaşdırmış və Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəyə başlamışdılar. Bizdə isə Müdafiə Nazirliyi uzun müddət Beyləqanın guya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olmadığını əsas tutaraq burada, hətta könüllülərdən ibarət batalyonun yaradılmasına da icazə vermək istəmirdilər. Yalnız hərbi topoqrafları Xocavənd rayonunun Əmrallar, Kuropatkino və Muğanlı kəndlərinin Beyləqan ərazisinə daxil olan Haramı düzü ilə sərhəddə yerləşdiyinə inandırdıqdan sonra müvafiq icazə alındı. İndi bütün bunlar son dərəcə qəribə və acınacaqlı görünür. O zaman isə qeyrətli vətənpərvərlərə Vətəni qorumağı, torpaq uğrunda vuruşmağı belə qadağan etmək istəyirdilər. Guya Dağlıq Qarabağda Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının müdafiəsi yalnız bu muxtar qurumla qonşuluqda yerləşən rayon, kənd və qəsəbə sakinlərinin borcu imiş. Əslində məğlubiyyətimizin kökündə dayanan səbəblərdən biri də Vətəni belə rayon-rayon, bölgə-bölgə ayırmağımız və sonra da onu eyni qayda ilə müdafiəsiz, başçısı, taleyin ümidinə buraxmağımız idi [22].

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Beyləqan Özünümüdafiə batalyonu Əmrallar, Kuropatkin və Muğanlı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisini erməni hücumlarından və fitnəkarlıqlarından qoruyurdu. Həmin ilin mart ayında Beyləqan Özünümüdafiə batalyonu düşmənlə ilk açıq döyüşə girdi. Kapitan E.Hüseynovun komandir olduğu bölük Əmrallar ətrafındakı erməni mövqelərini dağıtdı [24].

1992-ci il aprelin 23-25-də Əmrallar kəndi yaxınlığında gedən döyüşlərdə də beyləqanlı əsgərlər düşmən hücumlarına mərdliklə sinə gərdilər. Onlar Ağcabədi Özünümüdafiə batalyonunun köməyi ilə ermənilərin bədnam «genosid gününü» qələbə ilə keçirməsinə imkan vermədilər. Beləcə, beyləqanlı gənclər qanlı döyüşlərdə sınaqdan çıxdılar, müharibənin nə demək olduğunu öz gözləri ilə gördülər, onun dəhşətlərini öz həyatlarında yaşadılar. Ancaq bu onları qorxutmadı, əksinə, Vətən torpaqlarını qorumaq, itirilmiş ərazilərimizin son qarışına kimi düşməndən geri almaq, amansız intiqam gününü yaxınlaşdırmaq əzmlərini daha da artırdı [26].

Lakin təəssüf ki, 1992-ci ilin oktyabrında beyləqanlı döyüşçülərin on ay ərzində gecəli-gündüzlü qoruduqları Əmrallar, Kuropatkino və Muğanlı kəndləri ermənilərin əlinə keçdi. Düşmənin Beyləqan üzərinə birbaşa hücumu üçün əlverişli şərait yarandı [27].

1993-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının işğalından sonra Beyləqanda vəziyyət daha da gərginləşdi. Rayonun bu gün-sabah düşməyə təhvil veriləcəyi barəsində şaiyələr baş alıb gedirdi. Sabitliyi pozmaq istəyən ünsürlər əhali arasında kütləvi qorxu və psixoz əhvali-ruhiyyəsi yaradır, qaçqınların yeni dalğasının meydana gəlməsi üçün zəmin hazırlayırdılar. Yaranmış gərgin vəziyyətdən növbəti iqtidar dəyişikliyi üçün istifadə etməyə çalışanlar, hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışanlar xüsusi cəfəşanlıq göstərirdilər [28]. Mübaliğəsiz, demək olar ki, 1993-cü ilin sonunda yalnız siyasi iqtidarın deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi Beyləqan cəbhəsində həll olunurdu [30].

Həmin çətin, həyəcanlı günlərdə beyləqanlılar əsl siyasi sayıqlıq və vətənpərvərlik nümunəsi göstərdilər. Vəziyyətin bütün ağırlığına baxmayaraq heç kəs doğma yurd-yuvasını tərk etmək haqqında düşünmürdü. Rayonun müxtəlif yaşayış məntəqələrində yerli əhali arasında qarmaqarışıqlıq salmaq üçün törədilən fitnəkarlıq aksiyaları da heç bir nəticə vermədi [34].

Qonşu rayonların düşməyə təhvil verilmə ssenarisindən və soydaşlarının faciələrindən xəbərdar olan beyləqanlılar sona qədər dayanmaq, mümkün olan hər yolla orduya kömək etmək və təhlükəni sovuşdurmaq əzmində idilər. Bu səksəkəli, həyəcanlı günlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı qeyrətli Vətən övladı Heydər Əliyevin Beyləqana gəlməsi, yerli əhali və döyüşən ordunun əsgərləri ilə görüşməsi həm əsgərlərin, həm də mülki şəxslərin mübarizə əhvali-ruhiyyəsini birə on qat artırdı. 1993-cü il dekabrın 11-də Beyləqan cəbhəsini gəzib-dolaşan, səngərlərdə komandirlər və sırayı döyüşçülərlə söhbət edən Heydər Əliyev azğınlaşmış düşmənin irəliləyişini durdurmaq və nəyin bahasına olursa-olsun onu ələ keçirdiyi mövqelərdən geri oturtmaq əmrini verdi. Ali Baş Komandanın bu əmri tezliklə yerinə yetirildi [35].

Təhlükə sovuşana qədər rayonun bir sıra kəndləri, xüsusən də Beyləqan şəhəri ağır günlər yaşadı. Şirə zavodunun partladılması, şəhər mərkəzinin «Qrad» qurğularından atəşə tutulması, 10-dan çox dinc sakinin öz evlərində məhv edilməsi, gecə-gündüz arası kəsilməyən top atəşləri düşmənin arzusunda olduğu qorxu və xof əhvali-ruhiyyəsi yarada bilmədi. Əksinə, bu dəhşətli hadisələr döyüşən hissələrdə mübarizə əzmini və nahaq qurbanlar üçün intiqam niyyətini daha da alovlandırırdı [37].

1993-cü ilin sonu, 1994-cü ilin əvvəlində altı ildən bəri davam edən Ermənistan-Azərbaycan hərbi qarşıdurmasının ən dramatik anları Beyləqan rayonunun ərazisində cərəyan edirdi. Həmin günlərdə Beyləqanı tez-tez «Azərbaycanın Stalingradı» adlandırırdılar və bu bənzətmədə müəyyən həqiqət var idi. Bu qanlı-qadalı günlərdə Azərbaycan ordusu bir illik acı

məğlubiyyətlər silsiləsindən sonra ilk dəfə idi ki, düşmənin qabağında mərdliklə duruş gətirirdi. Həm də, təkcə duruş gətirmirdi, ona layiqli zərbələr endirirdi. Həmin günlər bütün respublikanın nəzərləri Beyləqana zillənmişdi. Xalq artıq torpaqların etibarlı müdafiə olunacağına, yeni ərazilərin düşməne verilməyəcəyinə inanırdı [38].

Azərbaycan ordusu Beyləqan istiqamətində gedən döyüşlərdə dekabrın 17-nə qədər əsasən müdafiə mövqeyi tuturdu. Dekabrın 17-dən etibarən isə əsgərlərimiz son il yarımında ilk dəfə hücumə atıldılar. Düşmən Beyləqan ərazisindən tamamilə qovulub çıxarıldı. Füzuli rayonunun bir sıra kəndləri, habelə respublikanın iri dəmiryol qovşaqlarından sayılan Horadiz qəsəbəsi, strateji əhəmiyyətə malik yüksəkliklər düşməndən təmizləndi. Qısa müddət ərzində işğalçılar bütün cəbhə boyu (25-30 km.) geri oturduldular. Beyləqanın üzərindən təhlükə sovuşdu [39].

Beyləqanlılar, eləcə də qonşu Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının, işğal olunmuş bütün bölgələrin sakinləri indiyə qədər həmin uğurlu savaş günlərini qürurla xatırlayırlar. Xalqımız inanır ki, 1993-cü ilin sonu - 1994-cü ilin əvvəllərində Beyləqan-Füzuli bölgəsində yaşanmış şanlı tarix, gec-tez özünü təkrar edəcək, ordumuz düşmənlə mübarizədə qəti və həlledici sözünü deyəcək [40]. Son vaxtlar baş vermiş aprel döyüşləri bir daha deyilənlərə əyani sübutdur.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə 3 nəfər Beyləqanlı igid Vətən övladı – Əkbərov Akif Abbas oğlu, Quliyev Nazim Qabil oğlu və Allahverdiyev Namiq Müslüm oğlu Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunmasında dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində şəxsi igidlik və şücaət göstərdiklərinə görə ən yüksək ada «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» adına layiq görülmüşlər [41].

Bütün bunlarla yanaşı birinci Qarabağ müharibəsi dövründə 15 nəfər Beyləqan vətəndaşı ağır döyüşlər zamanı, itkin və əsir düşmüş və onların əksəriyyəti haqqında bu gün də məlumat yoxdur [43]. Qeyd edək ki, erməni daşnak terror qruplaşması 1988-1994-cü illər ərzində Beyləqan ərazisində qanlı terror cinayətləri törətmiş və dinc-günahsız insanların ölümünə səbəb olmuşdur.

1993-cü il dekabrın 16-da Ermənistan Silahlı birləşmələrinin Beyləqan rayonunu «Qrad» qurğusundan və uzaqvuran toplarından atəşə tutmuş və nəticədə 14 nəfər beyləqanlı dinc sakin həlak olmuş, yüzlərlə insan şikəst edilmişdir. Təəssüflər ki, burada azyaşlı körpə də, yaşlı insanlar da var idi. 1994-cü il yanvarın 19-da erməni daşnak terrorçularının Beyləqandakı Şirə zavodunu partlatmış və nəticədə 3 nəfər beyləqanlı vətəndaş həlak olmuşdur [44].

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin başladığı separatçı hərəkət bu regionda normal həyatın pozulmasının əsas faktoru və Azərbaycanın əzəli torpağı olan Dağlıq Qarabağın işğalı məqsədilə həyata keçirilmiş xarici təcavüzə səbəb oldu. Altı il davam edən müharibə nəticəsində Azərbaycanın 10 inzibati rayonu Ermənistan Silahlı birləşmələri tərəfindən tamamilə və 4 inzibati rayonunun bir hissəsi işğal olundu. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağ və

Ermənistana bitişik bütün inzibati rayonlar hücumlara, artilleriya atəşlərinə və hava bombardmanlarına məruz qaldı. Ölkənin 20% ərazisi işğal olunaraq dövlət nəzarətindən çıxdı, iri rayonların fiziki və sosial infrastrukturları, ekologiyası böyük dağıntılara məruz qaldı [45].

Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərdən əlavə 15 inzibati rayonunun 5589,6 kv.km-lik ərazilərinin müxtəlif infrastrukturlarına birbaşa zərər dəymişdir [46]. Azad olunmuş və zərər çəkmiş ərazilərin əsas həyat təminədiçi infrastrukturlarına birbaşa dəymiş ziyan 924,5 milyon ABŞ dolları, vətəndaşların şəxsi mülkiyyətlərinə dəymiş zərər isə 356 milyon ABŞ dollar təşkil etmişdir. Texniki infraqstruktura dəymiş zərər isə təxminən 568 milyon ABŞ dolları olmuşdur [51].

Ermənistan Silahlı birləşmələrinin hücumu nəticəsində Beyləqan rayonunun mərkəzi olan Beyləqan şəhəri və Xaçınabad kəndi dəfələrlə artilleriya atəşlərinə məruz qalmışdır. Rayona dəymiş ümumi zərər 12 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Təcavüz nəticəsində birbaşa Beyləqan şəhərinə və Xaçınabad kəndinə zərər dəymişdir [53].

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində Beyləqan rayonunun 112 kv.km ərazisində yerləşmiş həyat təminədiçi infraqstrukturlar zərər çəkmişdir. Müharibə nəticəsində Beyləqan şəhərində 4 ədəd 10/0,4 kV transformator yarımstansiyaları zədələnməmişdir. Sektora dəymiş zərər 48 min ABŞ dolları təşkil etmişdir [54].

Gənc lider, Ali Baş Komandan İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə qeyd edib ki, biz hansı yolla olursa olsun Azərbaycan ərazisində ikinci bir «Ermənistan dövləti»nin yaradılmasına imkan verməyəcəyik... Azərbaycan dövləti və xalqı buna qadirdir... Bizim birliyimiz ərazi bütövlüyümüzün bərpasına şərait yaradacaqdır... Qarabağsız Azərbaycan yoxdur !! [56]. Fikrimizcə, Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanının bu təntənəli çıxışı qələbə marşı olmaqla əsərin əhəmiyyətli yekunudur və tezliklə Müqəddəs Qarabağımızın işğaldan azad olacağına inanıram.

ƏDƏBİYYAT

1. Fətəliyeva G. Beyləqan bəhədiqləri. Bakı: Ozan, 1997.
2. ARPIİSSA, f. 1, siy.84, iş 170, v.3.
3. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.100.
4. ARMMA, f. 2941, s.1, i.233, v.475.
5. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2007.
6. ARMMA, f. 2941, s.1, i.263, v.153.
7. Мехтиев Р. Нагорный Карабах: история, прочитанная по историкам. М.: Аквариус, 2014.
8. ARMMA, f. 2941, s.1, i.254, v.10.
9. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.105.
10. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001, s.65.
11. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.108, 109.
12. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.111.
13. Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər), Bakı: Gənclik, 1996.

14. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.115.
15. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: Turan, 1998.
16. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.117-118.
17. ARMMA, f. 2941, s.l, i.264, v.37; «Həyat» qəzeti, 19 dekabr 1991-ci il.
18. ARMMA, f. 2941, s.l, i.264, v.31, 33, 36; i.268, v.12-14.
19. ARMMA, f. 2941, s.l, i.269, v.30.
20. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.157.
21. ARXİNA, 2 aprel 1993-cü il tarixli 216/13 sayılı məktub.
22. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.129.
23. Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998, s.320-330.
24. ARMMA, f. 2941, s.l, i.274, v.52.
25. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.113.
26. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.23.
27. ARMMA, f. 2941, s.l, i.263, v.78.
28. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.130.
29. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı: Təhsil, 2011.
30. TİEA, f.1, s. 19, i. 8961, v. 127.
31. Mehdiyev R.Ə. Gorus-2010: Absurd teatrı mövsümü. «Respublika» qəz. Bakı, 2010, 4 noyabr.
32. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.
33. Ermənistan Respublikası: terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi, Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2001, s.4.
34. ARMMA, f. 2941, s.l, i.120, v.26.
35. ARMMA, f. 2941, s.l, i.285, v.7.
36. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.131.
37. ARMMA, f. 2941, s.l, i.287, v.34-35.
38. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 126.
39. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.130.
40. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 135.
41. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 136.
42. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 135-137.
43. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 138-139.
44. ARMMA, f. 2941, s.l, i.295, v.22.
45. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v. 140.
46. ARMMA, f. 2941, s.l, i.48, v.44-45.
47. Məmmədli A.A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı: Elm, 2005, 436 s.
48. Исмаилов А. А. Тайны и явь армянства. Баку: Мүәллим nəşriyyat, 2006, 266 s.
49. Салех бей. Армянство. Баку: Элм, 1994, 440 с.
50. Paşayev A. Ə. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 536 s.
51. TİEA, f.1, s.l, i.8953, v.149.
52. TİEA, f.1, s.l, i.8961, v.28.
53. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.157.
54. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.29.
55. TİEA, f.1, s. 19, i.8953, v. 158.
56. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.30.

**АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЙЛАГАНСКОГО РАЙОНА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (90-е годы XX века)**

Н.Р.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Возможности, предоставленные «перестройкой» и «гласностью», дала толчок к развитию демократического движения в Азербайджане. Остерегаясь грядущего усиления мощи Азербайджана и тюркского мира в целом, руководство Советской империи разожгло очаг конфликта в НКАО. Для проведения в жизнь планов по созданию «Великой Армении» за счет азербайджанских земель, все националистические армянские организации и комитеты во главе с партией дашнакцтун расширили свою деятельность.

Ключевая слова: Азербайджан, Бейлаган, Карабах, конфликт, агрессивная политика, армянский терроризм, геноцид

**ARMENIAN VANDALISM ON THE TERRITORY OF THE BEYLAQAN REGION
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

N.R.MAMMADOV

SUMMARY

The opportunity for «reestablishment» and «publicity» gave impetus for the development of the democratic movement in Azerbaijan. Guarding against the forthcoming strength of Turkic World, the Soviet government flamed a conflict in Nagorny Karabakh Autonomous Region of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Beylaqan, Karabakh, conflict, aggressive policy, Armenian terrorism, genocide

UOT 94”19/...”

**ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО США
С АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ЭПОХУ ПОСТМОДЕРН****Г.АЛИЕВА-МАМЕДОВА***Бакинский Государственный Университет*
gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

После восстановления государственной независимости Азербайджан начал проводить многовекторную внешнюю политику и соизмерять свои будущие шаги не в соответствии с исключительными интересами какой-то силы, а именно со своими национальными интересами. Анализ современной внешней политики Азербайджана позволяет сказать, что страна заинтересована в построении и развитии отношений со всеми сторонами международной системы, в основном, в двустороннем формате, а также предпочитает сбалансированную политику, соответствующую собственным национальным интересам.

Ключевые слова: Азербайджан, независимость, США, Нагорный Карабах

Поскольку Азербайджан, как уже было сказано выше исходит из интересов независимости и национальной безопасности, он:

- а) не присоединился к введенным в отношении Ирана санкциям,
- б) в отличие от Украины, не сделал членство в НАТО приоритетом внешней политики
- в) не принимает участия в кампаниях против легитимного правительства Сирии (2).

Позиция США к Азербайджану неоднозначна. Среди руководящих кругов есть политики, которые поддерживают развитие всесторонних политических отношений с Азербайджаном. Но с другой стороны находятся и те, кто поддавшись грязным делам армянского лобби не хотят урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы и всячески пытаются подорвать отношения между США и Азербайджаном (авт.).

Хотя, после обретения независимости Азербайджан выбрал интеграцию в НАТО. С азербайджанской точки зрения отношения с НАТО являются очень важным. Правительство Азербайджана рассматривает НАТО как инструмент безопасности не только в Азербайджане, но и во всем регионе (3).

После распада СССР и установления дипломатических отношений

со странами Южного Кавказа внешняя политика США оказалась перед лицом значительных сложностей. Налицо двойные стандарты. На словах говорят о соблюдении норм международного права, объективности, демократии и справедливости, а на деле вот уже долгие годы не обуздывают небольшую страну-агрессор – Армению. Причем следует учесть, что геополитически Армения зависит от внешних сил. У нее нет сил на то, чтобы принимать самостоятельные решения. Неужели у Запада нет сил, чтобы справиться с этой страной?

При желании Америка в кратчайшие сроки может ее обезвредить. Вместо этого по отношению к Армении проявляется лояльность. Сепаратистам в Нагорном Карабахе ежегодно оказывается помощь на миллионы долларов. Неудовлетворительна деятельность этого государства и как сопредседателя Минской группы ОБСЕ. Вашингтон ни разу не потребовал от оккупанта уйти из азербайджанских земель (4).

Замдиректора Управления Европейского командования вооруженных сил США по стратегии, планированию и политике, бригадный генерал Уильям Мейвел отметил, что Нагорно-Карабахская проблема находится в центре внимания США. По его словам, Вашингтон заинтересован в развитии азербайджано-американского сотрудничества (5).

В 1994 году была создана программа военного сотрудничества НАТО с 23 европейскими государствами и бывшими советскими республиками Южного Кавказа и Центральной Азии, которые не являются членами организации (Partnership for Peace - PfP) (6).

Цели и содержание ПРМ.

1. достижение прозрачности процесса военного планирования и формирования оборонных бюджетов государств;

2. внедрение демократического контроля над Вооруженными силами;

обеспечение проведения международных операций;

3. достижение уровня подготовки сил и средств, необходимого для помощи операциям, осуществляемым под эгидой ООН или с санкции ОБСЕ;

4. повышение уровня знаний и умений, необходимых государствам-партнерам для участия в миротворческих, спасательных и гуманитарных операциях. Для этого в программу включены разделы о развитии военного сотрудничества с НАТО, подразумевающие осуществление совместного планирования; подготовку личного состава и проведение учений;

5. расширение и активизация политического и военного сотрудничества в масштабе Европы, повышение стабильности, снижение угрозы миру, а также укрепление отношений путем создания духа приверженности практическому сотрудничеству и демократическим принципам Североатлантического альянса (8).

4 мая 1994 года АР присоединилась к программе Партнёрство во имя

мира (ПРМ) - (авт.).

Начиная с этого периода, успешно развиваются отношения Азербайджана с НАТО, которая является основным его безопасностью на Евроатлантическом пространстве (1, 412, 413).

Реальное претворение в жизнь программы "Партнерство во имя мира" началось с 1996 года. С того времени сотрудники Министерства обороны Азербайджанской Республики принимали участие в семинарных и учебных занятиях, организованных в рамках "Партнерства во имя мира". Весной 1998 года в Баку представители НАТО вместе с делегациями Министерствами обороны, национальной безопасности. Внутренних дел и Государственной нефтяной компании Азербайджанской Республики провели конференцию по вопросам безопасности трубопроводов.

В 1995 году Азербайджан посетили представители различных структур НАТО во главе с председателем верификационного комитета организации от Турции Неджилем Недимоглу. На переговорах с делегацией была подчеркнута необходимость освобождения азербайджанских земель от оккупации, установления мира в регионе.

В июне 1995 года Азербайджан посетил заместитель командира вооруженных сил НАТО по Европе генерал Ч.Маккензи. На встрече с Президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым он сказал, что Североатлантический союз может сыграть существенную роль в совершенствовании Вооруженных сил Азербайджана. Впервые на этой встрече представитель НАТО объявил о необходимости освобождения от оккупации азербайджанских земель и установления мира в регионе (7).

В январе 1997 года были созданы азербайджанские миротворческие силы. В том же году в штаб-квартире НАТО в Брюсселе было открыто представительство Азербайджана, и Баку присоединился к натовской программе Процесс планирования и анализа (ППА).

Уже с 1999 года азербайджанские воинские подразделения участвуют в миротворческих операциях НАТО в Косово, а с 2002 года - в Афганистане. 19 ноября 2002 года Азербайджанская Республика была принята в ассоциативные члены Парламентской Ассамблеи НАТО.

В 2002 году Азербайджан принимает решение о направлении миротворческого контингента (в составе 33-х человек) в Афганистан, а в марте 2003 года (в количестве 150 военнослужащих) - в Ирак. В 2005 году Азербайджан подписывает с НАТО «Индивидуальный план действий партнерства» (ИПАП), рассчитанный на двухлетний период. В 2007 году, в рамках этой программы, был заключен второй документ, который действовал до 2010 года (8).

Для нас представляет интерес также позиция НАТО к Нагорно-Карабахской проблеме. Специальный представитель генерального секретаря НАТО по Южному Кавказу и Центральной Азии Джеймс Аппатурай заявил, что «Азербайджан помогает НАТО в миротворческих программах.

Продолжается программа по разминированию. Как вы знаете, НАТО не является стороной в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта, и альянс поддерживает его решение в формате Минской группы» (9).

3 августа 2005 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев утвердил программу Плана Операций Индивидуального Партнерства Азербайджанской Республики (ПОИП). С тех пор сотрудничество с НАТО осуществляется и развивается в следующих направлениях: Азербайджанская Республика присоединилась к программе НАТО Военного Обучения и Системы Образования по усовершенствованию школы сержантов в Вооруженных Силах, программы квалификации для младших офицеров и включению предмета «Стратегия и Планирование Обороны» в учебную программу Военной Академии Вооружённых Сил как новый модуль, подготовка миротворческих и специальных воинских подразделений (подразделений, отвечающих за медицинское, инженерное и материально-техническое обеспечение) для привлечения к участию в операциях многонационального и гуманитарного характера ведётся успешно, также на территории Азербайджанской Республики создаются базы обучения для планирования и проведения многонациональных обучений (10).

19 декабря 2011 года стороны согласовали третий этап IPAR (Оперативный план индивидуального партнерства), который охватывает сотрудничество в 2012-2013 годах в таких сферах, как политика и безопасность, оборона и военный сектор, общественное информирование, наука и охрана окружающей среды, и др (11).

АР в свою очередь, будучи государством, стремящимся к обеспечению мира и безопасности в регионе и во всем мире, Азербайджан выделил 3 миллиона евро на развитие человеческого потенциала в Афганистане. Выражая свою приверженность сохранению безопасности, Азербайджан предоставил возможность представителям правоохранительных органов и внешнего ведомства Афганистана получить образование в Полицейской академии и военных школах Азербайджана. Это является самой позитивной инвестицией в потенциал Афганистана. Особый вклад был внесен Азербайджаном также и в области борьбы с терроризмом. Сотрудничество между американскими и азербайджанскими правоохранительными органами предотвращает распространение и контрабанду ядерных материалов в регионе (12).

Для обеспечения перевозки нефти из Центральной Азии в районы Каспия, Чёрного и Средиземного морей необходимо урегулировать ряд региональных конфликтов, основным из которых является азербайджано-армянский конфликт по поводу Нагорного Карабаха. Для обеспечения нейтралитета США в вопросе урегулирования этого конфликта необходимо снять 907-ю поправку по отношению к Азербайджану. При этом, отметим, что Россия и Франция (также страны – сопредседатели Минской группы ОБСЕ) санкции к Азербайджану не применяют (13).

Ещё в 1997 году с 27 июля по 6 августа состоялся первый официальный визит в США президента Азербайджана Гейдара Алиева. Визит стал важным этапом двусторонних отношений. В числе встреч, проведенных президентом Г.Алиевым в США, не последнее место заняли встречи с рядом конгрессменов и сенаторов. 1 августа 1997 года президенты США и Азербайджана подписали в Белом Доме весьма важный документ – Совместное заявление об американо-азербайджанских отношениях, особое место в котором было отведено проблеме 907-ой поправки: "Они (президенты) пришли к согласию о том, что раздел 907 "Акта о поддержке свободы" ограничивает возможности сотрудничества между США и Азербайджаном. Президент Б.Клинтон еще раз подтвердил решительную поддержку со стороны администрации отмены раздела 907"(14).

Превратившийся в активного члена антитеррористической коалиции Азербайджан оказал военно-политическую и моральную поддержку военным операциям, осуществленным США в Афганистане и Ираке. Участие азербайджанских солдат в составе миротворческих войск НАТО удовлетворило официальный Вашингтон (15).

О стратегическом значении Азербайджана для США бывший президент Барак Обама, выступая на пресс-конференции по итогам Саммита по ядерной безопасности сказал: «У некоторых стран есть большие запасы обогащенного урана, и они решили сократить их. Есть страны, где имеются гражданские ядерные объекты, но при этом отсутствует опыт в сфере безопасности, и они стараются перенимать более улучшенную практику. Есть также страны, которые могут являться потенциальными транзитными пунктами для контрабанды ядерных материалов. Мы работаем вместе с целью выявления ядерных материалов и в пограничных пунктах. Из-за своего расположения Азербайджан является критически важным партнером в этом процессе», — добавил Обама. Он добавил, что все страны вносят посильный вклад в отражение общей угрозы.

Обама также указал, что «Мы создаем новую контактную группу по ядерной безопасности в составе экспертов высокого уровня из более чем 30 стран, которые будут проводить регулярные встречи, чтобы сохранить установленные нами связи с обеспечить реализацию наших решений» (16). Вот уже в течение 25 лет Азербайджан и США тесно сотрудничают в сферах энергетической безопасности, борьбы с международным терроризмом, незаконным оборотом наркотиков, торговлей людьми и распространением оружия массового поражения (17).

В 2015 году наметился холодок в отношениях двух государств (Азербайджан и США), но визит президента Азербайджана Ильхама Алиева в Вашингтон в начале апреля 2016 года вновь вернул эти отношения на прежний уровень стратегического партнерства. После чего в Баку прибыл представитель Европейского командования США генерал Бен Ходжес. В ходе своего визита Б.Ходжес провёл ряд встреч с официальными лицами

Азербайджана, на которых были обсуждены перспективы развития сотрудничества между Азербайджаном и США (18).

Во время встречи с госсекретарем Джоном Керри Президент Ильхам Алиев выразил благодарность правительству США «за усилия, направленные на поиск путей решения продолжающегося долгое время конфликта между Арменией и Азербайджаном». Он отметил, что «конфликт должен быть решен на основе принятых Советом Безопасности ООН резолюций, требующих незамедлительного и безоговорочного вывода вооруженных сил Армении с оккупированных территорий». Ильхам Алиев сказал, что конфликт должен найти решение «на основе территориальной целостности стран». Высокопоставленные представители правительства США подтвердили решительную поддержку территориальной целостности Азербайджана и приверженность США всеобъемлющему урегулированию на основе международного права, Устава ООН и Хельсинкского Заключительного акта (12).

Таким образом, военно-политическое сотрудничество Азербайджана с США развивается сегодня в динамичном русле и имеет важное значение для урегулирования армяно-азербайджанской Нагорно-Карабахской проблемы. В целом, сотрудничество Азербайджана с США имеет важное значение, как с одной из стран-сопредседателей Минской группы ОБСЕ, также как с суперсилой мира. Для США же, в свою очередь, географическое расположение Азербайджана и геостратегическое значение велико, поэтому в современных политических условиях мира не в малой степени заинтересованы в сотрудничестве с Азербайджаном, главной страной Южно-Кавказского региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Национальная энциклопедия. Спецтом. Баку, «Азербайджанская Национальная энциклопедия», 2012, 996 с.
2. <http://www.vesti.az/news/233195>-Масимоглу В. Отношения между США и Азербайджаном: Напряженность после возвращения к биполярному мировому устройству
3. http://is.muni.cz/th/213595/fss_m/diploma_sharifov.pdf Sharifov J. «Integration of Azerbaijan into North Atlantic Alliance Treaty and European Union»
4. <http://newtimes.az/ru/relations/3296>- Отношения США-Азербайджан: кто провоцирует проблемы?
5. <http://russian.people.com.cn/31519/6263474.html> - Азербайджан и США подписали план военного сотрудничества
6. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/227473>
6. http://xn--80azep.xn--p1ai/ru/partnership_for_peace.html - «Партнерство ради мира» (Partnership for Peace — PfP)
7. <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7198785.html>
8. <http://xn--80azep.xn--p1ai/ru/azerbaijan.html> - НАТО и Азербайджан
9. <http://www.echo.az/article.php?aid=96582> - Азербайджан – надёжный партнёр НАТО.
10. <http://mod.gov.az/ru/sotrudnichestvo-s-nato-028/>
11. <http://www.1news.az/politics/20121009125850856.html>- Оперативный план индивидуального партнерства). НАТО и Азербайджан провели в Брюсселе консультации в

- формате «28+1»
12. <http://www.1news.az/authors/oped/20160405031942797.html> - Бабанлы Ю. Азербайджан — надежный стратегический партнер США
 13. <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/05.kohen.shtml> – Коэн.А. США, страны Центральной Азии и Кавказа: проблемы и перспективы взаимоотношений
 14. http://www.ca-c.org/journal/cac-04-1999/st_21_rzayev.shtml - Рзаев Ф. 907-я поправка: история и перспективы.
 15. <http://knowledge.allbest.ru/international> - Азербайджана и США
 16. <http://eurasnews.ru/azerbaydzhan-> Обама: «Азербайджан важный партнер в отражении угроз ядерной контрабанды и терроризма»
 17. <http://eurasnews.ru/azerbaydzhan-> Азербайджан — крупнейший торговый партнер США на Южном Кавказе
 18. <http://www.novoye-vremya.com/w60525/.../#.WJwuDm-LSpo> Белиев Р. США и Азербайджан решили углубить военное сотрудничество

AZƏRBAYCAN VƏ ABŞ-IN POSTMODERN DÖVRÜNDƏ HƏRBİ-TEXNİKİ ƏMƏKDAŞLIĞI

G.ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycan bir çox vektorlu xarici siyasət aparmağa və gələcək addımlarını hansısa müəyyən gücün deyil, yalnız milli maraqlarına uyğun olaraq ölməyə başladı. Azərbaycanın müasir xarici siyasətini təhlil edərkən ölkəmizin beynəlxalq sistemin bütün tərəfləri ilə, əsasən ikitərəfli formatda münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsində maraqlı olduğunu və öz milli maraqlarına cavab verən balanslı bir siyasətə üstünlük verdiyini söyləmək imkanı verir.

Açar sözlər: Azərbaycan, müstəqillik, ABŞ, Dağlıq Qarabağ

MILITARY-TECHNICAL COLLOBARATION BETWEEN AZERBAIJAN AND THE USA IN POSTMODERN PERIOD

G.ALIYEVA-MAMMADOVA

SUMMARY

After the restoration of state independence, Azerbaijan began to pursue a multi-vector foreign policy and to measure its future steps not in accordance with the exclusive interests of some force, but namely, with its national interests. The analysis of Azerbaijan's modern foreign policy allows us to say that the country is interested in building and developing relations with all parties of the international system, mainly in a bilateral format, and prefers a balanced policy that meets its own national interests.

Key words: Azerbaijan, independence, USA, Upper-Karabakh

УДК 94(429:24)

**ОКТЯБРЬСКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 ГОДА В РОССИИ И
СЕВЕРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН****К.Т.НАДЖАФОВА***Бакинский Государственный Университет*
knajafova69@mail.ru

В статье на основе новых архивных документов и научных материалов рассматриваются основные течения азербайджанского национального движения после Октябрьского переворота 1917 года в России. В статье также рассматривается ведущая роль партии «Мусават» во внутривнутриполитической жизни Северного Азербайджана, процесс сплочения национально-революционных сил на очень важном этапе борьбы – в период выборов в Учредительное Собрание.

Ключевые слова: Октябрьский переворот, национальное движение, партия «Мусават», большевики, Учредительное Собрание

С получением известия о взятии большевиками власти в Петрограде 27 октября 1917 года состоялось чрезвычайное собрание расширенного Бакинского Совета рабочих и военных депутатов. Заседание дало перевес блоку эсеров, меньшевиков и дашнаков большинством голосов в 246 против 166 (6, № 172 за 28.10.1917). Совет от имени трех политических партий - эсеров, меньшевиков и дашнаков, - заявил, что вся власть в стране должна быть передана Учредительному Собранию, а до этого, при наличии недостаточной революционной силы у существующей власти, следует передать всю власть коалиции внутри демократии. Они категорически отвергали привлечение мусульманской демократии в состав предполагаемой коалиции (9, 110).

В ответ на это большевики взяли за консолидацию своих сил. Было принято «Воззвание к рабочим и остальным гражданам города Баку», где «временная передача власти Советам...считалась основой для победы контрреволюции и гибели свободы», говорилось о том, что «защита революции требует ликвидации восстания начатого большевиками в Петрограде, наиболее безболезненным и мирным образом», и «вся власть в стране может быть передана лишь Учредительному Собранию» (2, лл. 1).

31 октября 1917 года большевики вновь прибегли к уже испытанной тактике созыва расширенного заседания Совета, где, по сути дела, членов

самого Совета было в несколько раз меньше, чем привлеченных со стороны представителей промыслово-заводских, полковых и флотских комитетов (5, 183-184; 6, № 177 за 3.11.1917). Из голосовавших лишь небольшая их часть обладала правом голоса, но большевикам необходимо было набрать достаточное количество голосов для принятия своей резолюции.

Что касается позиции национально-политических сил Азербайджана и их лидера партии «Мусават», то здесь необходимо учитывать, что, после Октябрьского переворота мусульмане России заняли в отношении большевиков позицию не враждебную, а местами даже дружественную. Лозунги о самоопределении народов, о мире без аннексий и контрибуций, о борьбе с милитаризмом европейских держав были встречены мусульманами с полным сочувствием. Учитывая серьезное положение расстановки политических сил в Баку, мусаватисты решили лавировать между враждующими группировками социалистического лагеря, и представили ряд предложений и заявлений, целью которых было усиление участия представителей коренного населения в структурах новой власти. Они считали, что правительство должно быть чисто демократическим и состоять из представителей народа вне зависимости от национальной или партийной принадлежности, в соответствии с реальной силой каждой партии (3, № 606 за 15.11.1917).

Конференция партии от 7 ноября 1917 года вынесла следующую резолюцию: «Намерение разрешить, создавшийся среди местной демократии конфликт путем изолирования большевиков от остальной части революционной демократии, считаем крайне вредным для общих целей всей демократии, ибо ослабление левого крыла революции есть в то же время усиление контрреволюционного правого крыла». Считая необходимым разрешение назревшего политического кризиса мирным путем, партия «Мусават» признавала действия Революционного комитета общественной безопасности вредными для политики примирения и соглашения. В связи с этим мусаватисты заявили о невозможности своего участия в работе данного комитета, что и предопределило ее судьбу (3, № 606 за 15.11.1917).

Заручившись поддержкой «Мусавата», большевики 12 ноября 1917 года на заседании Бакинского Совета добились принятия решения о роспуске Комитета общественной безопасности, и последнему ничего не оставалось, как подчиниться этому решению. Таким образом, поддержка, оказанная мусаватистами большевикам в их соперничестве с Комитетом общественной безопасности за власть в городе, отнюдь не являлась свидетельством близости политических курсов двух партий, а была лишь тактическим ходом «Мусавата», направленным на получение временной передышки для укрепления своих позиций. Такое соотношение вооруженных сил в Баку в тот момент было явно не в пользу национальных сил Азербайджана (4, 110).

Несомненно, временная передышка, полученная «Мусаватом», не могла быть длительной. Партия «Мусават» и большевики как в идеологиче-

ском, так и в политическом плане представляли собой две противоположные политические силы. «Мусават» объявлял своей стратегической целью создание национального государства, в то время как, по мнению стратегов большевистской партии, национальное государство «было уже пройденным этапом мировой истории». Еще на первом съезде партии последние слова выступления Насиб бека Усуббекова «рано или поздно в здании Исмаилие будет созван азербайджанский парламент», вызвали продолжительные аплодисменты (3, № 600 за 29.10.1917). Армянские партии «Дашнакцутюн» и специфика отходя от дашнакских позиций, всячески доказывали, что мусаватисты поддерживали большевиков, а последние мусаватистов в этот период. Вождь спецификов Бахшо Ишханян посвятил этому вопросу целую книгу «Тенденция мусульманского движения в Баку» (Баку, 1913 год) (13, 130-131).

В этом контексте поддержка, оказанная «Мусаватом» большевикам в ликвидации Комитета общественной безопасности, имела эпизодический характер и была обусловлена ситуативными факторами.

Так, уже 18 ноября 1917 года большевики на заседании Бакинского Совета аннулировали результаты октябрьских выборов в эту структуру. Это был шаг, направленный непосредственно против «Мусавата», так как на этих выборах мусаватисты одержали убедительную победу. 22 ноября 1917 года произошла ликвидация Комитета общественных организаций, и единственным потенциальным соперником большевистского Совета теперь оставалась Городская Дума, продолжавшая функционировать под председательством Ф. Хойского. Иными словами, началась борьба за гегемонию большевиков в Совете и утверждение однопартийной системы. В обстановке обострившихся отношений между большевиками и мусаватистами 12-13 декабря 1917 года состоялись выборы в Бакинский Совет - на этот раз на основе измененной избирательной процедуры. Результаты были далеко неутешительными для мусаватистов. В новом Исполкоме были представлены 6 большевиков, 5 дашнаков, 4 левых эсера, 3 правых эсера, 2 мусаватиста.

Что касается партии «Гуммет», как и в целом большевики, будучи безоговорочно убежденными в неизбежном триумфе классового сознания над национальным, она явно недооценивала национальный момент в политической борьбе. Неслучайно, в передовой статье первого номера газеты «Гуммет», написанной Н. Наримановым, и посвященной целям и задачам организации говорилось: «Если вы хотите счастья своему народу и призываете его к достижению своих возвышенных целей, становитесь под знамена социал-демократической партии «Гуммет». Тем самым, вы покончите с вопросом о мусульмано – армяно - русских отношениях, который теперь, затуманивая разум людей, наносит большой ущерб делу свободы» (4, 90).

Таким образом, зимой 1917-1918 годов Баку постепенно превратился в форпост российского большевизма на Южном Кавказе, а отношения между мусаватистами и большевиками имели устойчивую тенденцию ухудшения, что в конечном итоге привело к мартовской трагедии 1918 года. Существенное значение для характеристики взаимоотношений между мусавати-

стами и большевиками в этот период имеет позиция «Мусавата» по вопросу центральной власти в стране, и партия выступала за передачу всей полноты власти Всероссийскому Учредительному собранию, приняла активное участие на выборах. Выборы во Всероссийское Учредительное собрание были проведены в Закавказье 26-28 ноября 1917 года. Впервые после свержения царизма выборы, проводимые в общегосударственном масштабе, позволяли выявить как степень поддержки азербайджанскими тюрками целей и задач национального движения, так и раскрыть реальное соотношение сил между различными политическими группировками Азербайджана.

М.Э.Расулзаде предложил всем азербайджанским политическим партиям и организациям выступить единым списком на предстоящих выборах в Учредительное собрание, и в ходе предвыборной кампании во Всероссийское Учредительное собрание оформился блок «Мусавата» с «независимой демократической группой» во главе с видными деятелями национального движения азербайджанских тюрков А.М.Топчибашевым и Ф.Хойским. Создание данного блока стало очередным проявлением дальнейшей консолидации основных национально-демократических сил Азербайджана вокруг партии «Мусават» (12).

Это положение вынудило большевиков перейти к решительным действиям. 18 декабря 1917 года В. Ленин назначил С.Шаумяна особым комиссаром по делам Закавказья, а П.Джапаридзе заменил его на посту председателя Бакинского Совета. К этому времени мусаватисты, в особенности гянджинские, начали переносить центр своей деятельности из Баку в Южнокавказский регион в целом, поскольку последний начал отходить от России. Не желая подчиняться СНК РСФСР и стремясь уберечь край от анархии, представители Грузинской социал-демократической партии (меньшевиков), "Мусавата", "Дашнакцютуна" и правых эсеров 11 ноября провели в Тифлисе совещание, которое отказалось признать власть большевистского правительства России и вынесло решение о создании «Независимого правительства Закавказья». А 15 ноября был образован Закавказский комиссариат. В его состав вошли: от Грузии - Е.Гегечкори (председатель) и А.Чхенкели, от Азербайджана - Ф.Хойский, М.Ю.Джафаров, Х.Мелик-Асланов, от армян - Т.Тер-Газарян, Х.Карчигян, А.Агаджан, от правых эсеров - Д.Донский и др. Учитывая опасность со стороны РСФСР, Закавказский комиссариат устанавливал контакт с руководителями белогвардейского движения на Дону и Северном Кавказе - Калединым, Карауловым, Филимоновым и другими с целью заключения с ними союза. По оценке С.Е.Сефа «если на Северном Кавказе шло собирание казачьих и офицерских отрядов под руководством Калединых и Карауловых и под лозунгами защиты «Единой и неделимой России», то в Закавказье процессы происходили под руководством вождей социал-демократии - Жордания, Рамишвили, и под лозунгом защиты «демократических принципов от «анархического большевизма» (13, 67).

28 ноября в Тифлисе состоялось совещание по вопросу установления единства действий антибольшевистских сил Кавказа, юга России и Украины. А 6 декабря, на заседании Закавказского комиссариата при обсуждении вопроса о положении в Баку и Дагестане высказывалось мнение о принятии решительных мер против большевиков. Национальные Советы спланировали вокруг себя все патриотические силы и сосредотачивали в своих руках местную власть, занимались формированием национальных воинских частей. Среди них одним из первых был азербайджанский конный полк ("Татарский конный полк"), входивший ранее в одно из соединений царской армии - "Кавказскую туземную кавалерийскую дивизию" (8, 128-129). После распада царской армии этот полк вернулся в Азербайджан и стал основой создававшихся национальных вооруженных сил. Для создания новых вооруженных формирований не хватало оружия. Под давлением Мусульманского Национального Совета, 14 декабря 1917 года из Главкома Кавказского фронта 219-му полку, дислоцировавшемуся в Елизаветполе передается распоряжение за подписью ген. Левандовского о сдаче оружия и всего военного имущества формируемому тогда т.-н. Татарскому конному полку (азербайджанский конный полк). Однако приказ этот был вскоре отменен Начальником военного округа ген. Мдивани (12, 71). Поэтому Гянджинскому мусульманскому совету пришлось прибегнуть к разоружению находившегося в городе 219-го полка старой армии, а также ряда воинских эшелонов, уходивших с Кавказского фронта в Россию. Это дало 15 тысяч винтовок, около 70 пулеметов и 20 орудий (10, 92). В проведении этой операции Гянджинскому национальному совету оказал помощь броневик, присланный Закавказским комиссариатом.

В области внутренней политики Закавказский комиссариат пытался решить аграрный вопрос, и 16 декабря 1917 года был издан закон "О передаче земельным комитетам земель казенных, бывших удельных, церковных, монастырских, юридических лиц и частновладельческих". Согласно этому закону, земли, которые должны были получить крестьяне, передавались в распоряжение земельных комитетов, а крестьяне должны были арендовать их у последних. Однако в Азербайджане комитеты созданы не были.

В конце 1917 года одним из значительных событий в политической жизни Азербайджана и всего Южнокавказского региона стали выборы во Всероссийское Учредительное собрание. В Азербайджане комиссию по выборам в Учредительное собрание возглавлял Ф.Хойский. На выборах во Всероссийское Учредительное собрание в качестве самостоятельной политической силы принимали участие в основном четыре азербайджанские организации — «Мусават», «Мусульманский социалистический блок», меньшевистский «Гуммет» и исламистский «Иттихад». Из них только «Мусават» принципиально выступал за создание азербайджанской государственности в форме национально-территориальной автономии, а остальные три партии предлагали ограничиться национально-культурной автономией. На

этой почве в ходе предвыборной кампании «Мусават» подвергался жесткой критике, как со стороны партий социалистического направления, так и со стороны исламистов (11, 25). Юсиф Везиров в статье «Очнитесь и соединяйтесь» из Киева обращаясь ко всем слоям и политическим силам мусульманского общества, в целях оказания поддержку «Мусавату» призывал их всех к объединению ради национального блага: «Вы! Религиозные партии! Мусульманство вы берете, прежде всего! Наши идеалы противоречат вашим идеям. Если у нас будет собственное национальное управление, улучшится и религиозное положение в стране. Вспомните, в каком религиозном притеснении находилось население и духовенство при царском режиме!» (14).

Но, не смотря на необоснованные нападки большевиков и исламистов в начале XX века в Азербайджане на политической арене доминировала целая плеяда выдающихся деятелей — М.Э.Расулзаде, Н.Усуббеков, А.М.Топчибашев, Ф.Хойский и др., для которых демократические принципы являлись способом модернизации азербайджанского общества и достижения национального прогресса и блок «Мусавата» с независимой демократической группой, намного опередив другие азербайджанские партии, вышел на общее второе место в Закавказье.

В плане подготовки и проведения выборов существовало множество сложностей как политического характера (разногласия между политическими партиями по различным вопросам, обнаружившиеся в ходе предвыборной кампании), так и чисто технического. Из Тифлиса все еще не поступало ни денег, ни материалов, ни инструкций. В статье Халил Ибрагима, автора серийных статей на тему трех выборов подряд говорится о том, что «правительство Керенского, когда на военные расходы израсходовало в день 50 млн. рублей, почему, то из выделенных 300 тыс. рублей на проведение выборов на Кавказе участковые комиссии получили лишь мизерную сумму». До последнего дня бюллетени, конверты, списки избирателей и кандидатов, даже состав участковых комиссии не были готовы. Большие сложности возникали и в отношении переписи населения (15). Выявился высокий процент неграмотности местного населения. К концу сентября налаживалась работа в уездах. Сложным было положение промыслово-заводских районов г. Баку. Проведение этого мероприятия дало бы жителям право на участие в выборах. Активными сторонниками этого выступали мусаватисты. По особой инструкции ОЗАКОМ-а 13 селений Баку - Зых, Биби-Эйбат, Сабунчу, Бинегади, Сураханы, Биледжери, Амиргаджиян, Дигях, Бюль-бюле, Ахмедлы, Кешле и Балаханы вместе с промыслами были присоединены к городу. М.Э.Расулзаде в статье «Еще один урок» на страницах «Ачыг соз» с гордостью отмечает этот случай как «уступок властей перед натиском мусульманской демократии» и называет «настоящим уроком для сплочения сил. Еще больше сплочения и союза» (3, № 564 за 10.09.1917).

Выборы показали, что партия «Мусават» обладает наибольшим рейтингом среди азербайджанских масс. Об этом свидетельствовал, в частности, тот факт, что 66,5% голосов, поданных за азербайджанские национальные партии, приходились на долю «Мусавата». Поддержка, оказанная «Мусавату» во время этих выборов, означала, что подавляющее большинство азербайджанского общества выступало за предоставление национально-территориальной автономии Азербайджану и за осуществление кардинальных демократических преобразований. М.Э.Расулзаде в статье «Выборы в Учредительное Собрание» говоря о предвыборной платформе исламистов и левых партии, на примере соседних восточных стран предупреждает соотечественников: «Есть люди, которые во имя религии хотят отнять ваших голосов. Не забудьте, что в мировой практике, особенно на практике Ирана и Турции есть немало примеров, как вышедшие на арену борьбы политики с такими идеями после прихода к власти не стали друзьями народа. А что касается левых партии, правда у них весьма привлекательные лозунги, но силы их выполнения вызывают сомнения, их союз не крепкий и рассчитан на короткий срок предвыборной кампании» (12). Эти партии имели твердую опору лишь в отдельных регионах.

Итоги выборов в Учредительное собрание как в закавказском, так и в общероссийском масштабе оказались весьма удручающими для большевиков, которые получили лишь 23,9% голосов, а большинство в Учредительном собрании досталось блоку эсеров и меньшевиков. Данное обстоятельство лишило большевиков возможности превратить Учредительное собрание в послушный придаток советской власти.

Первое же заседание Учредительного собрания, открывшееся 5 января 1918 года в Петрограде, продемонстрировало нежелание этого органа следовать большевистским пожеланиям, и вечером 6 января 1918 года Всероссийский ЦИК принял декрет о роспуске Учредительного собрания (1, 4). Разгон Учредительного собрания, на которое возлагались особые надежды в решении национального вопроса в России, лишь усилил процесс отпадения национальных окраин, в том числе Закавказья, от центра. 22-23 января 1918 года в Тифлисе состоялось заседание избранных от Закавказья членов уже бывшего Учредительного собрания. Охарактеризовав обстановку в центре России как анархию и хаос, политические представители трех закавказских народов приняли решение организовать на местах путем созыва регионального законодательного органа - Закавказского сейма.

С целью увеличения количества членов Закавказского сейма было решено снизить избирательный метр для одного депутата с 62 044 до 20 681 голоса. Это позволило путем кооптации увеличить численный состав Сейма в три раза. Таким образом, азербайджанские политические партии получили в общей сложности 44 места, а «Мусават» обладал второй по численности фракцией в Закавказском сейме. Из всех приглашенных партий только большевики отказались участвовать в деятельности Сейма, первое засе-

дание которого состоялось 23 февраля 1918 года в Тифлисе.

Подводя итог вышеуказанному, можно сказать, что события конца 1917-начала 1918 года показали несовместимость стратегических целей национально-революционных сил Азербайджана с большевиками. Последующие события привели к качественным изменениям не только в целях, но и в формах и средствах борьбы национального движения. В этот период в представлениях лидеров Азербайджанского национального движения относительно трактовки понятия самоопределение произошла значительная эволюция. Если сразу после февральской революции основной целью национального движения являлось достижение национально-территориальной автономии в составе Российской федеративно-демократической республики, то после мартовской резни 1918 года оно было готово взять твердый курс на провозглашение полной государственной независимости Азербайджана.

Третий этап национального движения (март 1917 года – май 1918 года) также характеризуется большим разнообразием форм и методов национальной борьбы. В этот период в борьбе за достижение целей движения наряду с мирными средствами начинает применяться и методы вооруженной борьбы. Политические партии становятся основными центрами национального движения. Основными политическими течениями этого этапа являются: 1) Национально-демократическое течение, возглавляемое партией «Мусават»; 2) Социалистическое течение, куда входили различные партии и группировки эсеро-меньшевистского толка; 3) Исламистское течение, представленное, главным образом, партией «Иттихад». Главная борьба национальными силами на этом этапе ведется против дашнакско-большевистского тандема.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственное издательство «Азербайджан, 1920, ч. I, с. 101.
2. АПДУДППАР (Архив Политических Документов Управления Делами При Президенте Азербайджанской Республики) фонд 276, опись 7, дело 5, лл.1-5.
3. «Açıq söz» qəzeti, 1915-1918-ci illər.
4. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918гг. Баку: Элм, 1993, 288 с.
5. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане. Хроника событий. Баку: Истпарт, 1927, 253 с.
6. газета «Каспий», 1892-1918-е гг.
7. Гасанлы Дж. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: ФЛИНТА, 2011, 672с.
8. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т.I, в. II. Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь, 1917. М., 1991, 520 с.
9. İbrahimova A.Z. Azərbaycanca ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: Elm, 2010, 208 s.
10. История Азербайджана. Том 3. ч. 1. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1963, 538 с.
11. Наджафова К.Т. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движе-

- нии (1905-1918-е гг.). АДДФПИ, Баку, 2015, 30 с.
12. Rəsul-zadə M.Ə. Məclisi-müəssisən seçkiləri //«Açıq söz» qəzeti, 26 noyabr 1917, № 613.
13. Сеф С.Е. Борьба за октябрь в Закавказье. Тифлис: Закнига, 1932, 163 с.
14. Vəzirov Yusif. Ayılın və toplaşın /«Açıq söz» qəzeti, 20 noyabr 1917, № 610.
15. Xəlil İbrahim. Seçkilər I - VI //«Açıq söz» qəzeti, 19 okyabr, 22 oktyabr, 24 oktyabr, 1 noyabr, 15 noyabr, 17 noyabr 1917, № 592, 594, 596, 603, 606, 608.

RUSIYADA 1917-Cİ İL OKTYABR ÇEVRİLİŞİ VƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Məqalədə yeni arxiv sənədləri və elmi materiallar əsasında Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycan milli hərəkatının əsas cərəyanları nəzərdən keçirilir. Məqalədə, həmçinin öyrənilən dövrdə Azərbaycanın daxili siyasi həyatında «Müsavət» partiyasının aparıcı rolu və onu şərtləndirən amillər gözdən keçirilir, Müəssislər Məclisinə seçkilərdə milli siyasi qüvvələrin vahid platformasının yaranmasının əhəmiyyəti önə çəkilir.

Açar sözlər: Oktyabr çevrilişi, milli hərəkat, «Müsavət» partiyası, bolşeviklər, Müəssislər Məclisinə seçkilər

RUSSIAN OCTOBER REVOLUTION OF 1917 AND NORTHERN AZERBAIJAN

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

Based on new archival documents and scientific materials, the paper studies the primary currents of Azerbaijan national movement, after the Russian Revolution of 1917. The article also reviews the leading role of the political party of "Musavat" in the life of Northern Azerbaijan and the importance of the establishment of a uniform platform of national-political forces in the elections for the Constituent Assembly.

Key word: Russian revolution, national movement, party "Musavat", Bolshevik, Constituent Assembly

UOT 94 (479.24)

**TÜRK DÜNYASINDAKI PARÇALANMANIN DİNİ VƏ
SİYASİ ASPEKTLƏRİNİN BƏZİ MƏQAMLARI HAQQINDA****S.F.BAXŞƏLİYEV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
bfazil4444@mail.ru

Məqalədə bildirilir ki, tarix boyu böyük türk fəthləri, demək olar ki, bütün dövrlərdə dünya hakimiyyətinə sahib olmaq üçün bir-biriləri ilə düşmənçilik etmişlər. I Şah İsmayıl ilə Yavuz Sultan Səlimin simasında Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının düşmənçiliyi də belə olmuşdur. Tədqiqatda bu qarşıdurmanın sosial, siyasi və dini köklərini araşdıraraq belə nəticəyə gəlinmişdir ki, mübarizədə qalib gələn tərəf xristian dünyası, məğlub isə türk dünyası idi. Fəciənin ağırlığı ilə yanaşı hər iki fəth məqalədə çox hörmət və səmimiyyətlə təsvir olunurlar.

Açar sözlər: İslam, türk, tarix, din, sultan, hakimiyyət

Türk xalqları və dünyası mövcud olduğundan bəri qeyri-türk və qeyri-müsəlman ölkələri ən müxtəlif vasitələrə və yollara əl ataraq iki qardaş ölkə və xalqları üz-üzə qoymağa çalışmış, əksər hallarda məqsədlərinə nail ola bilməmişlər.

Türk tarixinin ən böyük faciələrindən biri iki böyük türk hökmdar fəthlərinin - I Şah İsmayıl ilə Yavuz Sultan Səlimin Səfəvi imperiyası ilə Osmanlı İmperiyasının düşmənçiliyi olmuşdur. Bu şərəfli millətin tarixinə nəzər salsaq aydın görürük ki, böyük türk fəthləri tarixlərinin, demək olar ki, hər dövründə dünya hakimiyyətinə sahib olmaq üçün bir-biriləri ilə düşmənçilik etmişlər. Əmir Teymurla İldırım Bəyazid və Fəth Sultan II Məhmətlə Uzun Həsənin düşmənçiliyi və s. İki güclü türk dövlətləri olan Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı düşmənçiliyin Şiələrlə [IV Rəşidi Xəlifəsi Əli ibn Əbu Talibin ardıcılları] Sünnülərin [İslam Peyğəmbəri Məhəmmədin yoluna sadıq olanlar] düşmənçiliyi kimi təqdim olunması, ya da ki, belə bir təsurat yaradılmağa çalışılması bu qüdrətli millətin tarixində çox acınacaqlı iz buraxmışdır.

İslam tarixinin Məhəmməd Peyqəmbərdən sonrakı dövrünə nəzər salmadan Səfəvilər imperiyası ilə Osmanlı imperiyası arasındakı düşmənçiliyin dini və yaxud siyasi düşmənçilik olduğuna aydınlıq gətirmək mümkün deyil. Belə ki, İslam Peyqəmbəri Məhəmmədin ölümündən sonra xilafətdə başlayan hakimiyyət mübarizəsi IV Rəşidi [düzgün idarə edən] xəlifəsi Əli ibn Əbu Talibin dövründə məzhəb davası vəziyyətinə çatmışdır. Əlinin dövründə

Əməvi hakimiyyətini yaradan Üməyya oğullarından Müaviyyə tərəfdarları ilə birlikdə üsyan qaldırmışdılar və Həşimilərlə [Məhəmməd peyqəmbərin mənsub olduğu nəslin nümayəndələri] ənənəvi düşmənçiliklərini davam etdirmişdilər [1, 439-440]. Kərbəla faciəsindən sonra isə Əlinin övladlarının haqlarını müdafiə edənlər Məkkəli Əməvi oğullarının tərəfini tutanlar ilə qarşı-qarşıya gəldilər [2, 281].

Doğrudan da Ərəb Xilafətinə rəhbərliyin Həzrəti Əlinin övladlarınıamı, yoxsa Üməyya sülaləsinəmi aid olması düynünü çözmək böyük və vacib problem olaraq o dövrdəki İslam dünyasına çaxnaşma salmışdır. O zamandan başlayaraq IV Rəşidi Xəlifəsi Əli ibn Əbu Talibin tərəfdarlarına Şiə, Əlinin ölümündən sonra isə Əməvi Xanədanını əsas olaraq görməyi zərərli saymayanlar və İmamlıq quruluşuna qarşı Xələfət bayrağını tutanlar isə tarixə Sünnü adı ilə düşdülər [3, 760].

Sünnülər belə hesab edirlər ki, onlar Məhəmməd Peyqəmbərin Sünnəsini [İslam Peyqəmbərinin davamlı olaraq gördüyü işlər] eyni ilə yerinə yetirib tətbiq edirlər və özlərini həmişə şiələrdən və rafizilərdən [mötədil şiələr] ayrı tuturlar.

Müaviyyənin oğlu Yezidin hökmdarlığı dövründə Əlinin ən gənc oğlu olan Hüseynin Kərbəla döyüşündə öldürülməsi Əlinin tərəfdarlarını Ümayyə oğullarına əbədi düşmən etdi. Bu da öz növbəsində İslam cəmiyyəti içərisində əssalı məzhəb ayrılığın yaranmasına səbəb oldu [4, 235]. Şiələr Əli ibn Əbu Talibin 12 oğluna və nəvələrinə İmam [Rəhbər] adını verdilər [3, 760]. 12 İmam Əli tərəfdarları üçün həmişə müqəddəs olmuşdur. Bu 12 İmamdan ilk 7 İmam Əli xanədanının xəlifəliyini qurma yolunda həyatlarını itirmişdilər. Abbasilər Xilafətinin VII hökmdarı Əbu Cəfər Abdullaha əl-Məmun hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün VIII İmam Əli ibn Musanı [İmam Rza] öz varisi elan edərək qızı Ümmül Fəzləni onunla evləndirmişdir [5, 469-470]. Məmun, hətta Abbasilərin qara rəngli bayrağını dəyişdirərək Əli tərəfdarlarının seçdiyi yaşıl rəngli bayraqı Abbasi xilafətinin rəsmi bayraqı elan etmişdir [3, 761].

Abbasi xəlifəsi Məmunun bu davranışları qısa müddətdə şiələri gücləndirsə də Məmundan sonra xəlifə olan qardaşı Abbas Əli övladlarının mirasçılığını tanımayaraq Abbasi xanədanının ənənəvi qara rəngli bayrağını bərpa etmişdi. Lakin sünnüləri də özündən narazı salmayaraq İslam Peyqəmbəri Məhəmmədin Əli ibn Əbu Talibi dövrünün insanları arasında ən üstünü adlandırmışdır [5, 470].

Şiələr üçün çox ağır dövr hesab edilən Məmunun nəvəsi Cəfər əl-Mütəvvəkil xəlifə olduqdan sonra Əli övladlarına qarşı olduqca sərt davrandı. O, sələflərinin şiələrə olan yumşaq siyasətinə tam əks olaraq dini tədbirlərdə Əli ibn Əbu Talibi, oğlu Hüseyni söydürməkdən belə çəkinmədi və hətta bu mübarəklərin məzarlarını uçurtdu, qəbirlərini ziyarət edilməsini qadağan etdi [6, 54].

Mütəvvəkilin oğlu Müntəsir isə tam əksinə, xəlifə olduqdan sonra atasının yolu ilə getmədi. O, Əlinin nəvələrinə və tərəfdarlarına böyük hörmət göstərdi. Ondan sonra tam 1 əsr Əlinin nəvələri rahatlıqla imamlıq edə bildilər [3, 761].

İslam tarixində heç bir Müsəlman hökmdarı Buveyhilər sülaləsinin nümayəndəsi Müəzziddevlə qədər Əlinin soyundan gələnlərə yaxşı davranmamışdır. Lakin Müəzziddevlə də Abbasiləri hakimiyyətdən salmaq üçün Əlinin nəvələrindən öz xeyrinə istifadə etmək istəyirdi. Əlinin oğlu Hüseyin üçün ilk dəfə “Aşura Günü” mərasimini quran məhz Müəzziddevlə olmuşdur [7, 532]. Müəzziddevlənin əmri ilə 953-cü ildən başlayaraq hicri ilinin ilk ayı olan Məhərrəm ayının 10-cu günündə müsəlmanların yas tutmağı, göz yaşı tökməyi adət halına gətirildi [3, 761]. Onun hakimiyyət illərində Məhərrəm ayının 10-da bütün dükənlər, bazarlar və dövlət idarələri bağlanır, hər kəs matəm bürünürdü.

Məhz bu matəm günü, Sünnülərlə Şiələr arasında qarşıdurmalara səbəb olmuş, 300 il boyunca bütün İslam aləmi qanlı toqquşmalar üzündən rahatlıq tapa bilməmişdir. Hətta 1071-ci ildə Xəlifə Qədir Billahın hakimiyyət illərində sünnü və şiə toqquşmaları o qədər qanlı olmuşdur ki, Bağdadda Toyuq Bazarı adlanan bölgə tamamilə yandırılmış və çox sayda insan öldürülmüşdür [3, 762]. Xəlifə ancaq Sultan Mahmud Qəznəvinin köməyi ilə şəhərdə nizam yarada bilmişdir. Qəznəvi hökmdarı Mahmudun bu köməyi nəticəsində çoxlu sayda Şiə öldürülmüşdür və hesab edirəm ki, məhz elə bu hadisədən sonra İslam aləmində məzhəb düşmənçiliyinin əsası qoyulmuşdur [S.B].

İrəqda böyük zərbə alan Şiəlik müxtəlif ərazilərə yayılaraq tam fərqli hökmdarların dəstəyini almaq fürsətini axtarmağa başladılar və bu dəstəyi XI əsrdən etibarən özlərinin Həzrəti Əlinin soyundan gəldiyini iddia edən Fatimilər dövlətində tapdılar. Şimali Afrikada iqtidarda olan Fatimilər dövləti Abbasi Xilafəti üçün çox təhlükəli rəqib idi. Çünki Fatimilər Dövlətini idarə edən sülalə şiəliyin İsmaili məzhəbinə məxsus idi və onlar iddia edirdilər ki, daşdıqları Fatimi adı Mühəmməd Peyqəmbərin qızı, eyni zamanda Əli bin Əbu Talibin arvadı Fatiməyi Zəhradan gəlir.

Fatimilər Abbasi Xəlifəsi Kaim bin Əmrullahın səriştəsizliyindən istifadə edərək İraqda siyasi üstünlüyü ələ ala bilmişdilər. Bu dövrdə Abbasi Xilafətində Fatimi hökmdarı Müntəsinin adına xütbə oxunur və pul da kəsilirdi [3, 762]. 18 il sonra Sünnülər yenidən üstünlüyü ələ ala bildilər. Ardı kəsilməyən məzhəb çəkişməsi ölkəni yenidən qana boyayaraq Bağdaddan Suriyaya, oradan isə İrana yayıldı. Şamda və İsfahanda bir çox insan İsmaili məzhəbini qəbul etmiş olduqları şübhəsi ilə öldürüldülər. Abbasilərin XXXVII və sonuncu xəlifəsi Mütəsim Billah İslam tarixinə xain olaraq düşən vəziri Əlqəmənin bilavasitə təsiri ilə İmam Əli tərəfdarlarına qarşı qətliam törətdi bu da gələcəkdə çox ağır fəsadlar verdi [6, 91]. Hesab edirəm ki, məhz Mütəsim və ətrafının Şiələrə qarşı olan düşmənçiliyi gələcəkdə Abbasi Xilafətinin çökməsinin əsas səbəbi idi (S.B).

Qaynaqların verdiyi məlumata görə Abbasilərin sonuncu xəlifəsi liderlik keyfiyyətindən məhrum, uşaq xasiyyətli, vaxtının çoxunu ovda keçirən biri idi. Ona görə də ən böyük düşməni xain vəziri Əlqəmənin əməllərini görmürdü, ya da ki, görmək istəmirdi. Xain Əlqəmə yaxınlarının var-dövlətinin və həyatla-

rının təhlükədə olduğunu gördüyü zaman, fikrimcə, İslam tarixində baş verən ən böyük xəyanəti etdi. Xain vəzir dünya tarixində çox az rastlaşılan, qana doymayan Elxanilər dövlətinin qurucusu Hülakü xana müraciət edərək Abbasilər Xilafətinin indi çox zəif olduğunu və xanın Bağdadı çox asan ələ keçirəcəyini bildirdi. Nəticədə Hülakü xan Bağdadı işğal edərək şəhəri tatam yandırdı. Çox əsrlərin əməyi olan məscidlər, saraylar, kitabxanalar, tibb evləri dağıdıldı və Abbasi Xilafəti süqut etdi [3, 762]. Hesab edirəm ki, məhz sünnü-şii düşmənçiliyi 508 il mövcud olan Abbasi Xilafətinə son qoymuşdur (S.B).

Bu hadisədən ötən 2 əsr ərzində sünnülərlə şiələr arasında hər hansı bir gərginliyin olması haqqında qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur. Səfəvilərin dövründə şiə doktrinası yatdığı 200 illik yuxudan oyandı və I Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində yenidən güclənərək İslam aləmini bürüməyə başladı. Şiəlik liberal məzhəb olduğuna görə İslam cəmiyyətində hər tərəfə yayılırdı və bu da sünnüləri çox çətin vəziyyətə salırdı.

Əsası qoyulduğu ilk vaxtlardan ehtibarən Osmanlı imperiyası Sünnü məzhəbindən olanları həmişə müdafiə edir və qoruyurdu. Həm də sözü gedən dövrdə Osmanlılardan başqa sünnüləri qoruya biləcək ikinci bir dövlət də yox idi.

I Şah İsmayıl güclənmək üçün mənsub olduğu Şiəlik məzhəbini Anadolu və bütün İslam dünyasına yaymağa məcbur idi. Onun dərvişləri fəaliyyətə başlayıb Şiə məzhəbinin dairəsini genişləndirməyə çalışırdılar.

Şiəliyin yayılması və genişlənməsi isə Osmanlı imperiyası üçün fəlakət idi. Məhz bu dini amil başdan dırnağa qədər türk olan və sünnü-şii qarşıdurmasına yaxından - uzaqdan heç bir adıyyəti olmayan Səfəvilər imperiyası ilə Osmanlı imperiyasını düşmən edən başlıca səbəblərdən biri idi [S.B]. İslam tarixinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, sünnü - şiə düşmənçiliyi, ancaq bu iki türk dövlətinin başlıca problemi olmuşdur. Bu vəziyyət aradan əsrlər keçməsinə baxmayaraq türk cəmiyyətinə təsirini göstərmiş, tarix, sosiologiya, ədəbiyyat kimi fərqli elm sahələrində çoxsaylı əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Çox təəssüf ki, bu əsərlərin böyük əksəriyyətində müəlliflər bilərəkdən və ya bilməyərəkdən baş verən hadisələrin təsirinə düşərək bu iki böyük fatehi təhqir etməkdən belə çəkinməmişlər. Hesab edirəm ki, bu qətiyyətli yol verilməzdir.

Səfəvi - Osmanlı düşmənçiliyinin siyasi səbəbləri də var. Belə ki, böyük türk axınları nəticəsində yaranan dövlətlərdən ən qüdrətli 1299-cu ildə Osman Qazinin əsasını qoyduğu Osmanlı imperiyası idi [8, 32]. Bu imperiya hələ I Səlimə qədər çox böyük hərbi və siyasi qüdrətə sahib idi. I Səlim sələflərindən ona əmanət qalmış Osmanlı dövlətinin dünyanın fəvqəl güclü dövlətə çevirmək və İslam dünyasında ağalığa yiyələnmək arzusunda idi. O, bu arzusunu qarşısında yegənə əngəl kimi 1501-ci ildə I Şah İsmayılın yaratdığı [9, 65] və 1510-cu ildə [Mərv döyüşündən sonra S.B] Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevirdiyi Səfəvilər imperiyasını görürdü. Bu səbəb dövrünün iki böyük türk imperiyasının toqquşmasını qacılmaz etdi.

Təəssüflər olsun ki, dini düşmənçiliyin yanına siyasi düşmənçilik də əlavə

edildi və dili, dini, mədəniyyəti, milləti bir olan qardaş dövlətlər qarşı-qarşıya gəldilər. Bir tərəfdə hələ 14 yaşında sadə təriqət ocağından dünyanın ən qüdrətli imperiyalarından biri quran Orta Asiya fatehi [S.B] I Şah İsmayıl, digər tərəf də isə Məkkə və Mədinə fatehi və eyni zamanda ilk türk-islam xəlifəsi Yavuz Sultan Səlim [I Səlim]. Bu iki böyük fatehin həyat yoluna nəzər salsaq aydınca görürük ki, qazandıqları böyük uğurlar onlar üçün heç də asan başa gəlməmişdir.

XV əsrin ikinci yarısı Yaxın Şərqi tarixində ən qarışıq və ziddiyyətli dövrlərdən biri idi. Bu dövrdə Teymurilər, Cəlairilər məğlub edən qüdrətli Qaraqoyunlu dövləti süqut etmiş, Osmanlı imperiyası ilə mübarizə nəticəsində isə Ağqoyunlu dövləti öz əvvəlki qüdrətini itirmişdi. Məhz elə bu ziddiyyətli dövrdə 17 iyul 1487-ci ildə Səfəvilər dövlətinin qurucusu və ilk şahı, özünü İslam Peyqəmbəri Məhəmmədin nəslinə aid edən Ərdəbil təkkəsinin şeyxi Heydərin və Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimlə izdivacından İsmayıl dünyaya gəlir [10, 78].

Lakin I Şah Abbasın Avropaya göndərdiyi elçisi Oruc bəy Bayat I Səfəvi şahının 1472-ci ildə anadan olduğunu bildirir [11, 84]. Şah İsmayıl Səfəvi gözəl görünüşlü, uca boylu, üzünün rəngi olduqca ağ, sağlam bədən qurluşlu və enli çiyinlərə sahib idi [12, 71].

Alman şərqşünası Valter Hinz özünün Uzun Həsən və Şeyx Cüneydə aid əsərində Qızılbaşların ilk şahının ağ sifət və arıq adam olduğunu, saqqalının rənginin qırmızılığını və böyük bığ saxladığını yazır [13, 138]. Şah İsmayıl çox yaraşqlı biri idi və bu səbəbdən də qaynaqlar ondan bəsh edəndə “Cəmal-i Yusuf misal” [Yusuf sifətli] olaraq bəhs edir. Şah İsmayıl bütün Qızılbaşlar kimi böyük bığ saxlayır, lakin saqqal uzatmazdı. Ov etməyi çox sevən I Şah İsmayılın 4 oğlu və 5 qızı vardır. Bunlar Səfəvilər imperiyasının II şahı Təhməsim Mirzə, Mosullu türkmənlərin əmirlərinin birinin qızından dünyaya gələn Bəhram Mirzə, Əlqas Mirzə və Sam Mirzədir [12, 71].

Səfəvilər imperiyasının V hökmdarı I Şah Abbasın rəsmi tarixçisi olan məşhur Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkmən I Şah İsmayılın oğulları haqda geniş məlumat versə də, I Şah İsmayılın qızlarının adlarını sadalamağı gərəksiz bildiyi üçün onlar haqqında heç bir məlumat verməmişdir.

İslam dünyasında böyük nüfuza malik Səfəvi dövlətinin I şahının uşaqlıq illəri çətinliklər içində keçmişdir. Belə ki, hələ Şah İsmayılın bir yaşı olanda atası Şeyx Heydərin Təbasaran döyüşündə Şirvanşahlar və Ağqoyunluların birləşmiş qoşunları tərəfindən öldürülməsindən sonra [14, 16] o, anası, qardaşları İbrahim və Əli ilə birlikdə İstəxr qalasında həbsxanaya atıldılar. İstəxr qalasında 4 il nəzarət altında saxlanıldılar [9, 17].

Lakin Ağqoyunlu sultanı Yaqubun ölümündən sonra taxta sahib çıxan Rüstəm bəy qardaşı Baysunqura qarşı Səfəvilərin dəstəyinə ehtiyac duyduğundan İsmayılı qardaşları ilə birlikdə Təbrizə gətirdi. O, Şeyx Heydərin oğlanlarından istifadə edərək Baysunquru zərərsizləşdirdi. Bundan sonra İsmayıl və qardaşlarını özü üçün təhlükə hesab edən Sultan Rüstəm yenicə

Səfəvi təriqətinin başına keçən Şeyx Əlini 1494-cü ildə öldürtdü [15, 142].

Bu hadisədən sonra Səfəvilər kiçik yaşda olan İsmayılı özlərinə şeyx olaraq qəbul edib onu Ərdəbilə qaçırdılar. Amma burada Ağqoyunlular onları təqib etdiyindən İsmayılı əvvəl Rəştə, daha sonra isə Gilan hakimi Karkiyə Mirzə Əlinin dəvəti ilə Lahicana gətirildilər. Lahicanda İsmayılı və onu müşayiət edənləri mehribanlıqla qarşılayıb və Key Əfridun mədrəsəsi ilə üzbəüz binada yerləşdirdilər. Karkiyə Mirzə Əli öz qonaqlarına hər cür diqqət göstərirdi. Tanınmış və nüfuzlu yerli alimlərdən biri olan Şəmsəddin Lahicani Qızılbaşların gələcək şahının müəllimi təyin olunur. Lahicanın ən nüfuzlu şəxslərindən sayılan Şəmsəddin Lahicani İsmayılı Farscanı, Ərəbcəni, təfsir elmini və İsnəşəriyyə üsulunu [Şiəlik əqidəsi] öyrədir.

Bu yerdə məni çoxdan narahat edən bir məsələyə münasibət bildirmək istərdim. Bəzi tarixdən məlumatı olmayan müəlliflər I İsmayılı tənqid və bəzən də təhqir edərək onun Azərbaycana Şiəliyi gətirdiyini və yaydığını yazırlar. Əvvəla o insanlara cavab olaraq bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycana şiəliyi Şah İsmayıl gətirməyib. Şiəlik məzhəbini Hələ Şah İsmayıldan düz 197 il VII Elxani hökmdarı Məhəmməd Olcaytu Xan ilahiyyatçı İbn-i Mütəhhərin təsiri ilə qəbul etmiş və onu Azərbaycanda yaymağa başlamışdır [16, 215].

Davam edərək bildirmək istəyirəm ki, Şah babamızın istər Səfəvilər dövlətinin ərazisində, istərsə də ondan kənarda [Osmanlı imperiyasında] Şiəlik məzhəbini yayması və onu İslam aləmində hakim məzhəb etmək siyasəti heç kimə sirr deyil. Bunu orta əsr qaynaqları da təsdiq edir. Məsələn, XVI əsr Azərbaycan tarixçisi Mir Yəhya Qəzvini yazır: “ Əlahəzrət [I İsmayıl] əzəmətlə səltənət mərkəzi Təbrizə gəldi və Azərbaycanın səltənət taxtı olan bu şəhər onun padşahlıq ehtişamı ilə süsləndi. O, 12 imamın və özünün adına xütbə oxutdurub, sikkə kəsdi” [9, 65].

Hesab edirəm ki, I İsmayılın dini görüşlərinə əsas təsir müəllimi Şəmsəddin Lahicani tərəfindən olub. Çünki İsmayıl 1494-cü ildə baş vermiş Şəməsi döyüşündə qardaşı Şeyx Əlinin ölümündən sonra Gilan hakimi Karkiyə Mirzə Əlinin dəvəti ilə Lahicana gəlmişdir [17, 34, 35]. Onda Şahımızın cəmi 7 yaşı var idi. 7 yaşlı bir uşağa isə istənilən əqidəni öyrədib, qəbul etdirmək mümkün idi. İsmayıl təqribən 6 il burada qalaraq Şəmsəddin Lahicanidən dini təlimlər almışdır. Şəmsəddin Lahicani dini təlimlərlə yanaşı hələ o vaxtı yaşı çox kiçik olan İsmayılı İsnəşəriyyə üsulunu öyrətmiş və onu şiəliyin müdafiəçisi kimi yetişdirmişdir. Məhz bu səbəbdən I İsmayıl Səfəvi özünü şah elan etdiyi ilk gündən başlayaraq on iki imam şiəliyini yeni imperiyanın rəsmi dövlət ideologiyası elan etdi. Hesab edirəm ki, I İsmayılın bu addımı həm də vahid ideologiya ətrafında birləşməsi yönündə düşünülmüş siyasi addım idi. Çünki iki qüdrətli Sünnü dövlətləri [Məmlük dövləti ilə Osmanlı imperiyası] ilə həm sərhəd olan Səfəvilər öz siyasi varlıqlarını vahid ideologiya olmadan qoruya bilməzdilər.

Sonda bildirmək istəyirəm ki, bir məqalədə bəhs edilən mövzunun bütün təfərrüatını söyləmək mümkün deyil. Sözsüz ki, belə mühüm və çox aktual bir

mövzunun tədqiqi həm bizim, həm də problemin araşdırılmasında zəhməti olmuş digər müəlliflər tərəfindən davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa Necati Bursalı. Peygamber Cocukları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin. İstanbul: Sultan Yayınevi, 2006-cı il. 346 s.
2. Namik Kemal, Osmanlı Tarihi. Ankara: Elips Kitap, 2013, 1156 s.
3. Prof. Dr. Ünal Kılıç. Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013, 367 s.
4. Eyüp Baş. İslam Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 728 s.
5. Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma. Abbasiler Dönemi. İstanbul: Beyan Yayıncılık, 1995, 109 s.
6. Abdülbaki Gölpınarlı. Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik. İstanbul: Der Yayıncılık 6, 1979, 733 s.
7. Nazım Tektaş. Osmanlı Tarihi-I Çadırdan Saraya. İstanbul: Hayat Yayınları, 2013, 408 s.
8. Bayramlı Z., Şabiyev B. Azərbaycan Səfəvi Dövləti. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 2017-ci il. 360 s.
9. İsgəndər Bəy Münşi. Tarixi Aləmara-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu. Farscadan tərcümə. Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009-cu il. 790 s.
10. Tufan Gündüz. İlişkiler. Yeditepe Yayınevi. İstanbul 2014-cü il. 272 s.
11. Muharreh Uçan. Kızılbaş Ordusu. Kalender Yayınevi. İstanbul 2013-cü il. 264 s.
12. Valter Hinz. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. Nadir Kitap ve Eserler Yayınları. İstanbul 1948-ci il. 180 s.
13. Məmmədov S., Mirzəyev E. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti (XVI-XVII). Bakı: ADPU, 2016, 199 s.
14. Mustafa Çetinoğlu. Safeviler ve Kızılbaş Türkler. İstanbul: Kamer Yayınları, 2016, 328 s.
15. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı. Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005, 298 s.
16. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. Bakı: Bakı Kitab Klubu MMC, 2016, 296 s.
17. Zeynel Coşar. Höbek Kurultayından Safevi Devletine Şah İsmail. İzmir: Sergi Yayınevi, 2013, 375 s.

О НЕКОТОРЫХ МОМЕНТАХ РЕЛИГИОЗНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ РАЗДЕЛА ТЮРКСКОГО МИРА

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье излагается политические и религиозные причины серьезного противостояния между двумя известными тюркскими полководцами – правителями того времени - Шах Исмаил Сефевидом и Султан Селимом. Комментируя и обобщая свои мнения по самым трагичным последствиям противостояния двух империй, Сефевидской и Османской, делается вывод, что в этой схватке победителем стал христианский мир. А проиграл в целом тюркский-мусульманский мир. В статье чувствуется особое положительное и уважительное отношение обоим личностям.

Ключевые слова: ислам, тюркский, история, религия, султан, власть

**ON SOME MOMENTS OF RELIGIOUS AND POLITICAL
ASPECTS OF THE SECTION OF THE TURKIC PEACE**

S.F.BAKHSHALIYEV

SUMMARY

It is stated in this article that the Great Turkish conquerors almost all the time were in hostility for domination. The enmity between Safavi and Ottoman empires began because of the hostility between Shah Ismayil Khatai and Yavuz Sultan Salim. After investigating the political and religious roots of this confrontation the author came to such a conclusion that in this fight the winner was the Christian world and the Turkish side was the loser. Both conquerors are glorified with great respect and sincerity in the article.

Key words: Islam, Turkish, history, religion, sultan, power

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI: «KÖNÜLLÜ»
KÖÇÜRÜLMƏ VƏ YA TARİXİ HƏQİQƏTLƏR
(1947-1953)**

Ə.C.QURBANLI
AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu
qurbanli.68@mail.ru

Bu məqalədə 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistan SSR ərazisindən, Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası tədqiq edilmiş, keçmiş SSRİ və Ermənistan rəhbərlərinin soydaşlarımızın başına gətirdiyi faciələr öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı əhalinin köçürülməyə qarşı etiraz formaları təhlil edilmiş, əhalinin könüllü deyil, məcburi qaydada köçürüldüyü məqalədə geniş yer almışdır. Məqalədə gətirilən faktlar Azərbaycan və erməni mənbələrinə istinad edilmiş, arxiv sənədlərinə dayanaraq yazılmışdır.

Açar sözlər: Arxiv, deportasiya, azərbaycanlı, erməni

Azərbaycan türklərinin 1948-1953-cü illərdə tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistan SSR-nin yerləşdiyi ərazidən kütləvi deportasiya probleminin tədqiqi istiqamətində bir çox işlər görülsə də, bir çox məqamlar hələ də aydınlaşdırılmamış, öz tədqiqini gözləməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycanlı köçkünlərin köçürülməyə olan münasibəti məsələsinin tədqiqi öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Məlum olduğu kimi, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinin imzası ilə «Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi» haqqında 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərara görə, 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin, 1950-ci ildə isə 50 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu [1, v.14]. Qərarla köçürülmənin «könüllü» olduğu göstərilirdi. Arxivdə saxlanılan rəsmi dövlət sənədlərində də köçürülmənin «könüllü» aparıldığı qeyd olunur.

Bəzi erməni müəllifləri də son zamanlar belə bir iddia ilə çıxış edirlər ki, köçürülmə könüllü olmuşdur. Guya onlar Azərbaycan SSR K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun SSRİ hökumətinə, azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında xahiş-müraciəti əsasında köçürülmüşdür [3, 58]. Əlbəttə ki, onların bununla bağlı gətirdiyi əsassız arqument tarixi gerçəkliyi əks etdirmir və növbəti erməni yalanından başqa bir

şey deyil. Apardığımız tədqiqat işləri göstərir ki, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından köçürülməsi iqtisadi səbəblə yox, sırf siyasi səbəblərlə bağlı olmuşdur.

Doğrudanmı köçürülmə könüllü idi? Bu «könüllü» köçürülmə zamanı 100 mindən artıq soydaşlarımız məcburi köçürülməyə məruz qalmışdı [4, 12]. Bəs, köçürüləcək azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə münasibəti necə idi və onlar bu siyasi tədbiri necə qarşılayırdılar?

Tədqiqat işimizlə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində işləyərkən rast gəldiyimiz bir arxiv sənədi bu məsələdə müəyyən tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, xüsusən də Azərbaycan türklərinin bu amansız və ağır bir siyasətə olan münasibətinə aydınlıq gətirmək baxımından qiymətli mənbədir. Bu mənbə həm də o vaxtkı, İ.V.Stalin başda olmaqla SSRİ rəhbərlərinin, Ermənistanın kommunist, əslində isə millətçi siyasi dairələrinin azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş və həyata keçirilmiş cinayətkar hərəkətlərini ifşa etmək üçün olduqca tutarlı sənəddir.

1948-ci ildən etibarən azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası prosesi həyata keçirilməyə başladı. Arxiv sənədindən aydın olur ki, köçürülmə haqqında SSRİ hökumətinin bu məlum qərarı soydaşlarımız üçün olduqca gözlənilməz olur. Əhalinin bir hissəsi bu qərarı SSRİ ilə Türkiyə arasında olacaq müharibə ehtimalı ilə, bir qismi isə, ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı olan tarixi-etnik düşmənçiliyi ilə əlaqələndirirdilər [2, v.20-30].

Köçürülməyə erməni əhalisinin münasibəti çox maraqlıdır. Azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında məlum qərar ermənilər üçün bir fürsət olur. Onlar bu qərarı tarixi, təbii hadisə kimi qəbul edir və sevinclə qarşılayırdılar. Ermənistan rəhbərlərinin birinin qeyd etdiyi kimi, köçürülmə ilə bağlı ermənilərin fikirlərində müxtəlif mülahizələr səslənir ki, bu da millətçi xarakter daşıyır [2, v.20].

1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V. Stalinin imzası ilə “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qəbul edildiyi ikinci qərarla isə göstərilirdi ki, bu qərar “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir” [1, v.21].

Fərmanda Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilirdi ki, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və başqa azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməyi müddətdə İrəvan şəhərində öz xüsusi nümayəndəliyini açsın. SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarından irəli gələn vəzifələri yerində tez və operativ həll etmək məqsədilə Azərbaycan SSR K(b) P MK-nın 13 mart 1948-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti İrəvanda xüsusi nümayəndəliyini açmış, həmin vəzifəyə M.Məmmədov təyin edilmişdi [1, v.17].

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında İrəvanda xüsusi nümayəndəsi M.Məmmədovun Azərbaycan SSR K (b) P MK-nın birinci katibi M.Ç.Bağirova və Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyevə göndərdiyi sənəd köçürmə ilə bağlı bir çox həqiqətlərin üzə çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Sənəddən aydın olur ki, Ermənistan SSR-in 1948-ci il üçün azərbaycanlılar yaşayan 53 yaşayış məntəqəsindən 11.244 nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulur, ermənilər ilkin olaraq azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşadıkları qarışıq kəndləri, əsasən də iri azərbaycanlı kəndlərini köçürmək istəyirdilər. Bunlardan biri 245 təsərrüfatı olan (1179 nəfər) Noyemberyan rayonunun Ləmbəli kəndi və 238 təsərrüfatı olan (1410 nəfər) Zəngibasar rayonunun Mehmandar kəndi idi. Aydın olur ki, belə bir böyük köçürülmə tədbirləri köçürüləcək azərbaycanlı əhali arasında həddən çox suallar doğurmuş, bu məqsədlə Ermənistanın müxtəlif rayon və kəndlərindən azərbaycanlı əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olan şəxslər İrəvana-Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəliyinə üz tutur, bir çox suallara cavab axtarırlar.

M.Məmmədovun Azərbaycan rəhbərliyinə ünvanlanmış ilkin köçürmə planından aydın olur ki, ona çoxlu azərbaycanlılar müraciət edərək bildirmişlər ki, onları mümkün qədər tez bir müddətdə Azərbaycana köçürsünlər. Aydın olur ki, nümayəndəliyə müraciət edənlərin əksəriyyəti işsiz insanlardır. Belə ki, Ermənistanın vəzifəli şəxsləri erməni-repatriantları yerləşdirmək adı altında azərbaycanlıları kütləvi surətdə işdən azad etmişlər [2, v.20].

Köçürüləcək əhali iqlim şəraiti ilə bağlı narahatlıqlarını gizlətmir, onların əsasən dağlıq və dağətəyi rayonlarda yerləşdirilməsini hökumətdən xahiş edirdilər. M.Məmmədovun məlumatında göstərilirdi ki, köçkünlər Kirovabad (indiki Gəncə) Şamaxor (indiki Şəmkir), Tovuz, Ağstafa, Qazax və Kirovabad (indiki Gəncə) ətrafında məskunlaşmaq istəyirlər [2, v. 20-27].

Sənəddən məlum olur kim, SSRİ Nazirlər Sovetinin müvafiq qərarında nəzərdə tutulduğu kimi, köçürülmə heç də xoşluqla olmayıb və məcburi xarakter daşıyıb. Köçürmə illərində Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri işləmiş Xoren Qriqoryanın Azərbaycan K(b) MK-nın I katibi M.C.Bağirova ünvanlanmış, üzərində «tamamilə məxfidir» qrifli «Ermənistan SSR-in azərbaycanlı əhalisi arasında köçürülməyə dair əhval-ruhiyyə haqqında» 3 may 1948-ci il tarixli arayışı diqqəti cəkəndir. X.Qriqoryan arayışda bildirdi: «Xarakterik haldır ki, gələcək köçürülmə ilə bağlı əhaliyə xəbər verilən kimi və bu tədbirin məqsədləri kolxozların ümumi yığıncağında açıqlandığı zaman iştirakçılar öz tərəfindən hökumətin bu qərarını yekdilliklə müsbət qarşılasalar da, öz aralarında olan təkbətək söhbətlərində əhalinin çoxu bu tədbirə qarşı öz etirazlarını bildirirlər» [2, v.9].

Köçürülmə ərəfəsində Ermənistan xüsusi xidmət orqanları və onların yerlərdəki çoxsaylı agentləri vasitəsilə azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə olan münasibəti öyrənilir və lazımı dövlət instansiyalarına çatdırılırdı. Azərbaycanlı əhali arasında dinləmələr və ictimai rəyin öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, azərbaycanlı əhali tərəfindən köçürməyə olan münasibət heç də rəsmi orqanların bildirdiyi kimi birmənalı deyildi. Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri X.Qriqoryan azərbaycanlı əhali arasında yaranmış mənfi əhval-ruhiyyəni onlar arasında aparılmış zəif izahat işləri ilə bağlasa da, əsl həqiqətdə Azərbaycan türkləri minillər boyu yaşadıkları, tarixi-etnik torpaqlarını heç də asanlıqla tərk

etmək istəmirdilər. Bu faktı təsdiq edən X.Qriqoryan Azərbaycan rəhbərinə ünvanladığı arayışda bildirirdi: «Bizim tərəfimizdən çoxlu faktlar əldə olunmuşdur ki, azərbaycanlılar yaşayış yerlərindən köçmək istəməirlər...» [2, v.9].

SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarına qarşı qeyri-leqal və yarımleqal formada, gizli olsa da, mənfi münasibət davam edir və bu cür münasibət Ermənistanın Azərbaycan türkləri yaşayan bütün şəhər və rayonlarını əhatə etmişdi. Bu cür münasibət Zəngibasar, Amasya, Noyemberyan, Basarkeçər, Sisyan, Vedi, Qəmərli, Qarabağlar, Oktamberyan, Meğri, Qafan və başqa rayonların azərbaycanlı əhalisi arasında kəskin şəkildə nəzərə çarpırdı [2, v.30].

Amasya rayonunun Çivinli, Basarkeçər rayonunun Şişqaya kəndlərinin böyük bir hissəsi qəti surətdə Azərbaycana köçməkdən imtina etmiş, Artasat rayonunun Axund Bozavənd, Dargalı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi isə bildirirdilər ki, bizimlə nə edirlər etsinlər, hec bir halda biz buradan köçən deyilik. Qoy bizi elə yerimizdəcə öldürsünlər. Qafan rayonunun Siznak kənd kolxozunun sədri Bəşir Tağıyev isə bütün həmkəndlilərinin köçürməyə olan münasibətini ifadə edərək deyirdi: «Doğma kənddə ölmək, təzə yerə köçməkdən yaxşıdır» [2, v.25].

Zəngibasar rayonunun Zəngilər, Xırda Dəmirçi, Oktamberyan rayonunun Baxçalar kəndlərinin bir qrup sakinləri isə köçürülmənin səbəbini erməni repatriantlarının gəlişi ilə əlaqələndirirdilər. Onlar bu qənaətdə idilər ki, onların təsərrüfatlarında erməni-repatriantlar yerləşdiriləcək. Amasya rayon MTS-nin bir qrup traktorçusu isə bu fikrə gəlmişdilər ki, bu il onlar yaz əkinini keyfiyyətsiz keçirəcəklər. Çünki bu məhsulu ermənilər yığacaq və bizə hec nə çatmayacaq.

Amasya rayonunun Çivinli, İbiş, Daşkörpü, Zəngibasar rayonunun Şurakənd, Zəngilər, Kolanlı, Ağahəməzəli, Vedi rayonunun Böyük Vedi, Taytan, Şirazlı kəndlərinin bir qrup sakinləri isə öz evlərini sökür, tikinti materiallarını satır və həyatı meyvə ağaclarını kəşib doğrayırdılar ki, onlara qismət olmayan fərdi təsərrüfatlar və tikililər ermənilərə qalmasın [2, v.14].

Kolxoz təsərrüfatlarında çalışan azərbaycanlı əhali köçürmə siyasətinə etiraz əlaməti olaraq tarlalara çıxmır, vergi ödəməkdən imtina edirdilər. Oktamberyan rayonunun Bağçalar kəndinin kolxozçuları Zəngibasar rayonunun Zəngilər, Kolanlı, Ağahəməzəli, Basarkeçər rayonunun Çaxırlı, Amasya rayonunun Çivinli kəndlərinin kolxozçuları kütləvi surətdə işə çıxmaqdan imtina etmişlər. Onlardan işə çıxmamalarının səbəbini soruşduqda onlar cavab verirdilər ki, bir halda ki, ermənilər bizi Ermənistandan köçürürlər, kim üçün və nə üçün biz işləməliyik [2, v.20].

Vergi ödəməkdən imtina edən Zəngibasar rayonunun Sarıcalar kəndinin kolxozçuları isə bunu onunla izah edirdilər ki, onsuz da hamımızı köçürəcəklər, nəhaq yerə bizim kolxozçular vergi ödəyirlər. Göygünbəz kəndinin kolxozçuları isə söhbətdə bildirirdilər ki, nəhaq yerə biz kolxozda işləyirik, bizim bütün əməyimiz ermənilərə qalacaq. Ümumiyyətlə, ermənilərlə yaşamaq çətinidir. Çünki onlar bizi sıxışdırırlar, hətta kolxozlarda belə bizə münasib iş

vermirlər [2, v.21].

Dinləmələrdən aydın olur ki, azərbaycanlı əhalinin əksər hissəsi köçürülmənin əsas səbəbini ermənilərin türklərə qarşı olan tarixi-etnik düşmənçiliklərində görürdülər. Bütün bunlar təsadüf deyildi. Azərbaycanlıların yaşlı və cavan nəsli bu ərəzidə ermənilərin zaman-zaman onların başına gətirdikləri qanlı faciələrin şahidi idilər. 1905-1907-ci illərin məşəqqətli hadisələrini, 1918-1920-ci illərin qaçqınlıq illərini yaşamış əhalinin qan yaddaşı ermənilərin törətdikləri dəhşətli faciələri hələ də unuda bilməmişdi.

Azərbaycan türklərinin köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarının kütləvi məlumat vasitələri ilə əhaliyə çatdırılmaması, qərarın onlardan gizli saxlanması azərbaycanlı əhalidə onların köçürüləcəyi ərəzi, onun istiqaməti ilə bağlı şübhələrin meydana çıxmasında və bəzən də şaiə xarakteri daşmasında həlledici sözünü deyirdi. Köçürüləcək azərbaycanlı əhali köçürülmənin nə dərəcədə dəhşətli olduğunu bilirdilər. Onlar Krimdən Krim türklərinin, Ahiskadan Ahıska türklərinin hansı şəraitdə köçürülmələrindən xəbərdar idilər. Köçkünlərin köçürüləcək ərəzi və onun istiqaməti ilə bağlı şübhələrin yaranması onlarda sovet dövlətinə olan inamsızlıqlarından irəli gəlirdi. Amasya rayonunun Quzukənd, Təpəköy, Zəngibasar rayonunun Sarıcalar kəndlərinin türk əhalisi isə belə hesab edirdilər ki, köçürülmə heç də könüllü olmayacaq və onlar Axalkələkdə olduğu kimi dəmiryol vaqonlarına doldurulub Qazaxıstana aparılacaqlar.

Ön cəsarətli etiraz forması isə Arpaçay (Axuryan) və Araz boyunca yaşayan azərbaycanlı əhalinin müəyyən qrupu tərəfindən irəli sürülürdü. Onlar köçürülmə tədbirlərinə qoşulmaqdan əvvəl Türkiyəyə və İrana keçmək haqqında götür-qoy edir, bəziləri isə vaxtında bu ölkədən çıxıb getməməkdə öz təəssüflərini gizlətmirdilər.

Azərbaycan türkləri köçürməyə olan münasibətlərini müxtəlif formalarda bildirməkdən çəkinmirdilər. Onlar SSRİ hökumətinə, Azərbaycan rəhbərliyinə teleqramlar vurur, öz narazılıqlarını açıq-aşkar ifadə edirdilər. Aydın olur ki, köçmək məcburiyyətində qalan azərbaycanlı kolxozçular tarlaya çıxmaqdan imtina edir, yetişdirdikləri meyvə ağaclarını qırır, öz evlərini və təsərrüfat tikililərini sökürdülər.

Köçürüləcək əhalinin köçürmə siyasətinə qarşı narazılıqlarının bir səbəbi də onların köçürüləcəyi Kür-Araz ovalığının isti iqlim şəraitilə bağlı idi. Köçürüləcək azərbaycanlı əhali arasında 1905-1907, 1918-1920-ci illər qaçqınlığının dəhşətlərini yaşamış insanlar az deyildi. Onlar Azərbaycanın Aran rayonlarının isti iqlimini görmüş və fəlakətlərini yaşamışdılar. Odur ki, onlar Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında məskunlaşmaq istəyirdilər.

Köçürülmə tədbirlərinə qoşulmayan və bütün əhalisi ilə birlikdə bu siyasi tədbirə etiraz edən Noyemberyan rayonunun Ləmbəli kəndinin əhalisi hələ 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulan kəndlərin siyahısında idi. Onlar Azərbaycanın Salyan rayonuna köçməkdən qəti imtina edir, açıqdan-açıq hökumətin qərarına itaətsizlik nümayiş etdirirdilər. Azərbaycan SSR Köçürmə

İdarəsinin rəisi A.Gözəlovun, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Q.Quliyevin adına göndərilmiş 26 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubunda bildirilirdi ki, 245 təsərrüfatdan (1192 nəfər) ibarət olan Ləmbəli kəndinin əhalisi Azərbaycana köçmək istəmir [4, 38].

Mingəçevirə köçürülməsi nəzərdə tutulan Meğri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi isə öz yerlərini tərk etmirdi. Vaxtı ilə Zəngilan rayonunun tərkibində olan, 1929-cu ildə Ermənistanə verilən bu kəndin əhalisi tərəfindən kolxozçuların ümumi yığıncağında qəbul edilmiş qərarla onların narazılığı ifadə olunurdu. İ.V.Stalinə göndərilmiş teleqramda deyilirdi ki, onları öz yerlərindən köçürməkdənsə, kəndin əvvəlki sərhədlərinin bərpa olunması və Zəngilan rayonunun inzibati bölgüsünə daxil edilməsi xahiş edilirdi [1, v.24].

Arxivdə qorunub saxlanılan sənədlərdən biri də Vədi rayonun İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə. Məmmədovun Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Çarqoqluyana məktublarıdır. Bu məktublar Vədidə, Qarabağlarda azərbaycanlı əhalinin necə və hansı şəraitdə köçürülməsinə aydınlıq gətirir.

Ermənistan rəhbərləri Vədi rayonundan türk əhalini köçürmək üçün daha sərt üsuldan istifadə edirdi. Köçürmənin ilk ilində planda nəzərdə tutulduğu kimi Vədi rayonundan 500 adamın köçürülməsi nəzərdə tutulsa da 1948-ci aprel 28-nə kimi 9. 915 min adamın köçmək üçün ərizəsi alınmışdı. Rayondan daha çox azərbaycanlı əhalini köçürmək məqsədilə Ermənistan K(b)P MK-nın xüsusi tapşırığı ilə rayonun əlaqədar təşkilatları bir neçə kəndlərdən 628 təsərrüfatın köçürülməsi haqqında ərizələri alınmışdı. Bu, həm də inzibati qaydada həyata keçirilirdi [2, v.296].

Vədi rayonu İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə.Məmmədov 1949-cu il noyabr ayının 3-də Çarqoqluyana vurduğu teleqramdan aydın olur ki, rayonun Kəlcik, Məngük, Ərmik, Qaraqoyun, Sünbül kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi evlərini, mal-qaralarını satmış və onlar arasında daha çox gündəlik ərzaq, çörək ehtiyatları tükənmiş adamlar var. RİK sədrinin "Bir azdan qar yolları örtəcək və onların köçürülməsi mümkün olmayacaq" barədə xəbərdarlığına baxmayaraq Ermənistan rəhbərləri bu vəziyyətdən faydalanmağa çalışır, zavallı insanların taleyinə qarşı biganəlik nümayiş etdirir. Ermənistan hökumətindən heç bir kömək görməyən və ac qalmaq vahiməsi həmin təsərrüfatların köçməsinə gətirib çıxartmışdı.

Göründüyü kimi, belə faktlar köçkünlər arasında narazılığa səbəb olur, minlərlə azərbaycanlı köçürmə qanunlarına məhəl qoymadan özbaşına öz yurdlarını tərk edirdilər. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin tam olmayan məlumatına görə, 1949-cu ildə özbaşına olaraq 4.396 nəfəri özündə birləşdirən 856 ailə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçüb gəlmişdi [2. v.22].

Köçürülmə tədbirlərinə qarşı etiraz edən azərbaycanlı əhali onların köçürülməsi ilə bağlı Sovet hökumətinə, Azərbaycan rəhbərliyinə teleqramlar vurur, teleqramlarda onların narazılığı açıq-aşkar ifadə olunurdu. Mərkəzi hökumətə vurulan teleqramlar Ermənistanın poçt idarələrində ciddi nəzarətə götürülür,

onun mətni yoxlandıqdan sonra teleqramların vurulmasına icazə verilirdi. Bəzi hallarda isə onlara göndərilmiş cavab teleqramları sahiblərinə bilərəkdən çatdırılmırdı.

Köçürülmə siyasətinə tək cə sadə əhali etiraz etmir, bu siyasi tədbirə eyni zamanda, Azərbaycan türkləri yaşayan rayonlarda yüksək vəzifə tutmuş partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri də qoşulmuşdu. Mirzə Bəşirov, Qəşəm Şahbazov, İbiş Abbasov, Yaqub Qəribov, Rəhim Allahverdiyev, Yusif Abbasov, Təlib Musayev, C.Vəlibəyov kütləvi köçürülməyə qarşı olduqları üçün Ermənistan K(b)P MK-nın bürosunun xüsusi göstərişi əsasında tutduqları vəzifələrindən azad edilmişlər. Vəzifələrindən azad edilmiş və Ermənistanda təqiblərə məruz qalan bu şəxslər sonralar Azərbaycana köçmüşlər [5, 95].

Köçkünlər kütləvi şəkildə Ucar, Zərdab, Jdanov (Beyləqan), Əlibayramlı, Saatlı, Sabirabad, Tərtər, Salyan və b. rayonlara köçürülürdü. Köçürülməyə 197 kənd, 100-ü tamamilə, 97-si isə qismən deportasiyaya məruz qaldı.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək onu qeyd edə bilərik ki, köçürülmə könüllü deyil, məcburi qaydada həyata keçirilmiş, azərbaycanlı əhalinin açıq müqaviməti ilə müşayiət olunmuş, Ermənistan SSR-nin azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonunu əhatə etmişdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.ARPİİSSA, f.1, siy.222, iş 48
- 2.ARPİİSSA, f.1, siy.221, iş 48
- 3.Naqorniy Karabax (İstoriçeskaya spravka) Erevan, 1988 AN.Arm.SSR, 128 s.
- 4.Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, 40 s.
- 5.Rəhimoglu. H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. B., 1998, 260 s.

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ: «ДОБРОВОЛЬНОЕ» ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА (1947-1953)

А.Дж.КУРБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследовано депортация азербайджанцев в 1948-1953гг. из нынешней Армении - исконно азербайджанских земель, отражены трагедии, произошедшие по вине Советского руководства СССР и провокационных действий официальных властей Армянской ССР. Анализированы формы депортации азербайджанцев из Армении, представленные им как: «добровольное поселение на новых местах». Недовольство выселяющегося тюрко-мусульманского населения игнорировалось властями. Факты, представленные нами, заимствованы из архивов Азербайджанской Республики и Республики Армения.

Ключевые слова: архив, депортация, азербайджанец, армянин

**DEPORTATION OF AZERBAIJANIS: “VOLUNTARY” RESETTLEMENT
OR THE HISTORICAL TRUTH (1947-1953)
A.J.GURBANLI**

SUMMARY

The present article studies the deportation of Azerbaijanis in 1948-1953 years from present Armenia which was originally Azerbaijani territory, depicts the tragedy committed by the Soviet government USSR and provocation of official Armenian SSR. The paper analyzes forms of deportation of Azerbaijanis from Armenia presented as “Voluntary resettlement in new lands”. Discontent deporting Turk Muslim population were ignoring by power governments. The presented facts refer to the archives of the Azerbaijan Republic and the Republic of Armenia

Key words: archival, deportation, Azerbaijani, Armenian

УДК94(479.24)

**СТАТЬЯ О ДАНИ В КЮРАКЧАЙСКОМ ДОГОВОРЕ И
ЕЕ ВЫПОЛНЕНИЕ ПО ГАРАБАХСКОМУ ХАНСТВУ****Н.А.ДЖАВАНШИР***Бакинский Государственный Университет*
nurlanac@gmail.com

В начале XIX века Российская империя использовала договоры с азербайджанскими ханами как средство для укрепления своей власти. Включенная по инициативе генерала П.Цицианова в текст Кюракчайского договора статья о дани должна была демонстрировать факт подданства Гарабахского ханства. Но как показала история, она на несколько десятилетий стала средством политического и экономического угнетения населения ханства.

Ключевые слова: Гарабахское ханство, дань, Кюракчайский договор, статья, подданство

Заключение договоров с местными правителями стало одним из способов установления русского господства на Кавказе в нач. XIX века. Обладавший большими полномочиями генерал П.Цицианов, «сообразно обстоятельствам и по своему усмотрению», составлял тексты этих договоров, в которые были включены статьи о выплате дани российской казне. По этому поводу Цицианов писал в Петербург, что «...**дерзнул принять правило противное прежде бывшей здесь системе** и вместо того, чтобы жалованьем и подарками...платить некоторый род дани за мнимое их подданство, - **я сам требую дани**» (29,355). Цицианов связывал такое решение «с особенностями азиатского мышления», т.к. зависимость здесь всегда выражается через обязательства выплаты дани: «данник - значит подданный».

В Петербурге относились к этой идее Цицианова с сомнением. В июле 1805 года, через два месяца после заключения Кюракчайских договоров и два года спустя после «Клятвенного обязательства» джарцев, глава российского внешнеполитического ведомства А.Чарторыйский с опасением писал Цицианову, что обязательства по выплатам дани нанесут урон «**той доверенности, которую всеми мерами должно стараться приобретать Российскому начальству в Персии и Дагестане**. Не подумают ли Азиатские народы, что в Российских завоеваниях участвует некоторым

образом и корыстолюбие» (5, 713). Император Александр I через своего министра иностранных дел передал Цицианову, что дани следует налагать **«единственно в залог подданства ... и что Россия не нуждается в них, как источниках своего обогащения...»** (29, 468). Чарторыйский называл такую дань **«политической»**. Кроме того, он справедливо предлагал в определении вида дани **«соображаться с богатством и родом естественных произведений или изделий»**, если дань выплачивается натурой и **«степенью промышленности и торговли** каждого народа, будет платеж назначен деньгами». Дань должна была **«...присылаться ежегодно, или каждые два года однажды ... с депутатами в Санкт-Петербург или к главноуправляющему в Грузию...»** (5, 713), что также должно было придать этим обязательствам почти символический характер. Таким образом, Цицианову, пусть с опозданием, предлагались три основных правила в определении и взимании дани: 1) собирать дань не как средство пополнения российской казны, а исключительно, как показатель подданства данника, т.е. политическую дань; 2) определять размер дани в зависимости от экономического состояния и хозяйственных особенностей; 3) собирать дань единожды в год или в два года. Конкретно по Гарабаху предлагалось собирать дань лошадьми, которые **«славились в Персии за лучшие»**. Кроме того, Чарторыйский предлагал брать с Гарабахского хана не предусмотренные Кюрекчайским договором 25 тыс. рублей (8000 червонных), а только 15 тыс., с тем, чтобы хан обратил остаток дани **«на пользу своему народу и на общественные заведения»** (5, 714).

В ответном письме Цицианов начисто отметал мысль о том, что подданные, сомневаясь в богатствах России, могут рассматривать дань с них, как средство пополнения императорской казны, носоглашался, что дань должна соответствовать доходам (7, 1036). Однако, при определении размера дани с новоприобретенных ханств – Гарабахского, Шекинского и Шемахинского, Цицианов вовсе не исходил из их экономического состояния (в таком случае главнокомандующий должен был учитывать бедственное положение Гарабахского ханства после кавказских походов конца XVIII века), а учитывал только размеры их территорий. Касательно взимания только части предусмотренной договорами дани, и использования другой в интересах ханских подданных, Цицианов заявил, что, «когда хан собрал деньги с подвластных, то никакие внушения не могут его склонить употребить их на общественную пользу» (7, 1038). Полемику с Петербургом о размерах дани он подвел к тому, что **«пересмотреть статью о дани невозможно, потому что это нарушает трактат»** (7, 1039). Цицианов явно лукавил: не только эта статья, но и другие не раз пересматривались и грубо нарушались. Предложение о доставке дани прямо в Петербург Цицианов не поддержал, так как считал «пребывание персиянина в Петербурге не средством к сближению с обычаями и нравами им-

перии», как того хотели русские власти, а возможностью для ханов и их посланников пожить за счет продажи привозимых сюда с собой товаров (7, 1036). Возможно, русский сардар не хотел пропускать мимо себя денежные суммы. На этом была поставлена точка в обсуждении этого вопроса.

За год до подписания Кюракчайского трактата, когда с гарабахским ханом планировалось подписать не договор, а «постановление», представляющее собой односторонние обязательства Ибрагим хана, в письме к нему в мае 1804 года Цицианов требовал дань **в размере 10 тыс. червонных рублей** (2, 697), объясняя это как необходимое средство для «содержания аманатчика» (!). Неудачи Цицианова в Иреванском ханстве, его отступление, нехватка войск, переговоры Ибрагим хана с каджарами изменили действия генерала. Осенью 1804 года Цицианов послал в Шушу грузинского дворянина Нинию Джораева, которому было предписано предложить хану **подписать договор** из нескольких пунктов, один из которых касался дани теперь уже в размере **8 тыс. червонных рублей**. Следующим в Шушу в январе 1805 года был направлен майор Дм.Лисаневич с проектом договора. После предварительного соглашения хан намерен был еще раз переговорить при свидании с генералом. Цицианов полагал, что говорить они будут **о дани, т.е. хан будет добиваться или ее отмены, или сокращения** (3, 701). Действительно, при встрече на реке Кюракчай Ибрагим хан вновь заговорил о дани, что вызвало, по словам Мирза Адигезал бека, много **«разговоров и споров»** (31, 105). Хан настаивал на возвращении ушедших из Гарабаха семей во время каджарских походов в конце XVIII века. Это было естественно, ибо ханство обезлюдело, производство и доходы упали. Эта проблема была настолько болезненной для Гарабаха, что обсуждалась в переписке каджаров с Ибрагим ханом в январе-марте 1805 года. Теперь этот вопрос заинтересовал и русских, т.к. результатом возвращения ушедших подданных стало бы экономическое усиление Гарабаха и способность выполнять обязательства подани. Вот почему Цицианов обещал хану возратить от Мустафа хана Шемахинского 8 тыс. домов, а также бежавшее в Карадагское ханство население Гарабаха (32, л.4об). Это обнадежило Ибрагим хана и он согласился на сохранение статьи о дани в том виде, которую она имела в проекте трактата.

Итак, согласно восьмому артикулу Куракчайского договора, заключенного 14 мая 1805 года между Россией и Гарабахским ханством, Ибрагим хан, «пользуясь своими доходами, обязан был вносить в дань вказну Е.И.В. в Тифлисе находящуюся (Тифлисская Казенная Экспедиция – Н.Д.) по 8000 червонных в год (1 червонец равен 3.14 русских серебряных рублей и около 19.8 ханских денег – Н.Д.), уплачивая оные в два срока: 1 февраля одну половину, 1 сентября – вторую, начав взносом первой половины, т.е. 4000 червонных при утверждении сего трактата Е.И.В.»

(4.705) Интересно, что для Гарабахского ханства первый взнос дани, точнее ее половины, требовался сразу **после утверждения** трактата императором, тогда как для Шемахинского ханства взнос дани должен был осуществиться после **получения ханом высочайшей грамоты на правление**, что было весьма принципиально. Утверждение трактата последовало в июле 1805 года и над гарабахскими ханами навис «домоклов меч» обязательств по дани.

Хотя Цицианову внушалось, что дань есть средство только политическое, русский генерали его преемники, в руках которых находились все поступления по дани, использовали их по самому разному назначению, в том числе погашая свои долги и денежные обязательства перед ханами. Это объяснялось также скудостью средств русского командования на Кавказе. Цицианов официально заявлял, что собирается использовать полученные от гарабахского хана деньги на содержание ханских аманатов в Тифлисе (10 рублей в день) и выплату жалованья хану и его сыновьям, получившим русские чины и соответствующее им жалованье в размере 8.405 рублей 80 копеек (4, 703). В счет дани стали погашаться долги русских гарабахским ханам за продовольствие, скот и транспорт. За счет дани стали вознаграждаться за усердие к российской службе местные дворяне, как это было с Ниния Джораевым, сыгравшим не последнюю роль в подписании трактатов с Гарабахским и Шекинским ханствами, некоторые гарабахские беки, оплачиваться услуги лазутчиков. Планировалось строительство солдатских казарм в Шуше, «по получении 4000 червонных в дань половинную» (27, 530). Очень осторожно сардар намекал на «употребление дани с азерб. ханов на **необходимые вспоможение Грузии**» (7, 1039). В письме главнокомандующего на Кавказе генерала А.Тормасова министру финансов находим весьма любопытный и шокирующий факт об использовании сумм, получаемых по дани: **«все, что оставалось** (от дани - Н.Д.) **находилось в распоряжении главнокомандующих, и для умножения капитала из оных отдаются деньги в рост за проценты частным людям, под верные залоги (!)**» (11, 62).

Гарабахские ханы по объективным причинам не могли выполнять вовремя свои обязательства по дани. Экономическое положение ханства после заключения договора оставалось тяжелым. Гарабахские семейства так и не были возвращены. Когда переговоры о российском подданстве шемахинского хана были в самом разгаре, Цицианов в грубой форме отказался от своих обещаний Ибрагим хану, хотя «богом своим божился», т.к. теперь Мустафа хан «ищет подданства и покровительства России», а это означает, что все спорные между гарабахским и шемахинским ханами вопросы должны быть решаемы в пользу последнего. На это Ибрагим хан отвечал, что «если не отдадутся мне те семьи, которые находятся в Ширване...могу ли я возобновить привезти в состояние сие (мои) владение?...» (6, 721). Невыполненным осталось обещание Цицианова по воз-

вращению семей, ушедших в Гарадагское ханство, тогда как в наставлениях Лисаневичу накануне его отправки в Шушу он писал, что «сие переселение должно быть первой Вашей обязанностью» (32, 4 об.). Сразу после заключения трактата начались опустошительные походы кадjarов на Гарабах. Русские не смогли защитить ханство от разорения, тем более, что военные действия совпали со временем уборки хлеба. За короткое время – июнь-июль 1805 года, здесь произошли два сражения – Джебраильское и Аскеранское. Ханство было страшно разорено и на протяжении нескольких последующих лет бедствовало. По словам очевидца «люди ели траву».

Проблемой было **отсутствие территориальной целостности Гарабахского ханства**. Магалы Гюней, Чулдур, Мегри, т.е., весь юго-запад до реки Баргушад, фактически не подчинялись Ибрагим хану и управлялись со стороны его сына Абульфат хана - сторонника кадjarов. Доходы с них не поступали в ханскую казну. Особенно экономически был развит Гюнейский магал, где производили шелк и шла торговля с Ордубадам и Тебризом. Эти магалы на долгие годы превратились в оплот борьбы против русской оккупации. Сюда стекались недовольные присутствием русских или из боязни опустошительных кадjarских вторжений элаты, **сокращая численность податного населения ханства**. Мехтикули хан просил помощи у начальника шушинского гарнизона для приведения в покорность население этих магалов или переселения их ближе к Шуше, не без основания опасаясь, что их примеру последует остальное население Гарабаха, уйдя в сторону Нахчивана или за Араз (12, 549).

В распределении денежных выплат по дани, которые получили название «русийайа бадж», между ханскими подданными, и в их сборе не было порядка. 8 тыс. червонных были неравномерно распределены: многие беки вовсе не участвовали в выплатах, а другие давали ничтожные суммы. Вся тяжесть дани лежала на государственных крестьянах (25, 857). Дань выплачивалась не вкуче, а в отдельности членами ханской семьи, которые, согласно талагам Ибрагим хана имели неограниченную собственность на свои мюльки (1, 29-30). Дань платили в отдельности Мехтикули хан, его брат Ханлар ага, наследник престола Джафаркули ага, которые получали соответствующие квитанции от русских властей (22, 589). Были случаи неповиновения отдельных феодалов ханской власти. Так, в своей записке И.Гудовичу от ноября 1806 года Мехтикули хан просил «предписать начальнику отряда дать пособие в привидении в повиновение мое при сборе подати...» (27, 219 об.).

Выплаты задерживались из-за сложностей с денежным обращением. Налоги с населения собиралась натурой, местными деньгами, и русской серебряной монетой. Только налог «отаг херджи» в пользу хана собирался червонными рублями и равнялся половине червонца на семью. Годовое поступление этого налога в ханскую казну составляло 1551 чер. рублей.

Теперь общая сумма выплат червонными монетами хану, включая «русийайа бадж», равнялась более 9500 тыс. червонных (25, 857). Нехватка запасов золота и серебра в крае, о чем неоднократно говорили сами русские, усложняли денежный оборот и обмен. В обороте были также русские ассигнации, которыми выдавались жалованье солдатам и офицерам, и которые при главнокомандующем Н.Ртищеве стали чуть ли не единственным средством платежа. Сокращение в обороте «звонкой монеты» вносило неразбериху. В связи с этим Ртищев призывал привести в соответствие выдаваемые ханам и их чиновникам жалования ассигнациями и покупаемый в ханствах за ассигнации хлеб курсу золота и серебра, а также «сделать некоторое уважение и самим ханам при взносе ими дани...» (18, 240).

Кроме выплат по дани на население легли тяжелые повинности. Содержание русского гарнизона в Шуше должно было погашаться русским командованием по умеренной цене. Документ об этом был подписан как дополнение к основному договору 21 мая 1805 года на Куракчае и предусматривал, что «за каждую российскую четверть, в коей по тавризской 36 батманов ...**платимо было из казны** Его Им. Величества по одному червонцу...» (32, 7 об.). Цена на провиант была ниже рыночной неизменной. Цицианов и его преемники ввели за правило погашать долги по продовольствию и фуражу **за счет будущей дани**. Например, расчеты по провианту с Мехтикули ханом осуществлялись, в основном, в счет дани (28, 160, 164, 251 об., 252). Выделенные для закупки провианта 3495 червонных рублей на основании Манифеста от 1810 года не попали к хану. Эта сумма была вычтена из годовой дани (1, 137). **Иногда этот перерасчет вообще не проводился**. Со слов гарабахских старшин, «если Лисаневич счел следующую цену за провиант на 1 год и за скот емуотпущенные, то более 4000 тыс. черв. составляло бы...» (9, 341). На ноябрь 1806 года «с самого вступления русских войск в Шушу никакого расчета по продовольствию не было сделано» (28, 164). Это означало, что на население ханства легла новая **тяжелая повинность**, которую главнокомандующий Ф.Пауллуччи называл «**доставка хлеба казне**».

Только к зиме 1805 года Ибрагим хан передал Лисаневичу 1200 червонцев (28, 159). На это Цицианов приказал майору **не подносить Ибрагим хану высочайшей грамоты** императора на правление, пока не будет выплачена вся половина дани (26, 547). Этим распоряжением Цицианов нарушал условия Кюракчайского договора, в котором доставка грамоты хану входила в отдельный одиннадцатый артикулы **не зависела от уплаты или неуплаты дани**. Таким образом, **проблему задолженности по дани** русские стали использовать как средство **политического давления и шантажа**. Ибрагим хан так и не получил документа, подтверждающего его владетельные права. Это стало одной из причин ухода хана из Шушинской крепости и его трагической гибели в мае 1806 года.

После смерти Цицианова на Кавказе наступило, со слов русского военного историка П.Бобровского, «опасное двоевластие». Начальники гарнизонов были предоставлены сами себе, что порождало всякого рода беззакония. Всплеск антирусских настроений в связи с убийством Ибрагим хана заставили нового главнокомандующего Гудовича откликнуться на просьбы Мехтикули хана и гарабахских старшин освободить ханство на несколько лет от дани (8, 333). В письме от 29 октября 1806 года Гудович объявил Мехтикули хану, что император **простил всю дань за 1805 год**, о чем было изложено во Всемиловейшей грамоте императора Александра на имя гарабахских старшин и всего гарабахского народа (28, 116, 117).

По прибытии Гудовича в Тифлис в ноябре 1806 года он принялся наводить порядок в системе взимания дани, требуя отчета от начальников гарнизонов. В Гарабахе, равно как и в других подвластных русским землях, собранная дань передавалась начальнику местного гарнизона, т.е. майору Лисаневичу, который должен был направлять деньги к главнокомандующему в Тифлис. Лисаневич не смог это сделать зимой 1805 года по причине участия генерала Цицианова в это время в походе на Шемаху и Баку. Гудович потребовал у тогдашнего начальника Шушинского гарнизона подполковника П.Котляревского передать ему 1200 червонцев, полученных бывшим комендантом Шушинской крепости Лисаневичем зимой 1805 года от Ибрагим хана Гарабахского, о чем было записано в полковом журнале. Началась переписка, на выдержки из которой считаем нужным обратить внимание. Гудович Котляревскому: «вашему благородию предписываю ...уведомить меня сколько за прошлый 1805 год ...взято предшественником вашим подполковником Лисаневичем дани с покойного Ибрагим хана, где **хранятся оные деньги ...**» (28, 116-117). Из рапорта Котляревского Гудовичу: «По приеме поста подполковника Лисаневича **ко мне не поступали 1200 червонцев** им полученных от Ибрагим хана в число дани за прошлый 1805 год...**мне не ведомо... где оные хранились**» (28, 159-169). Гудович Лисаневичу: «Из рапортов ваших покойному генералу Цицианову я усматриваю, что в число дани с Карабахской области внесена к вам Ибрагим ханом Карабахским 1200 червонцев, но подполковник Котляревский снявший ваш пост уведомляет меня, что хотя из журналов ваших и видит он о получении вами сих 1200 червонцев, однакож он..., их от вас не принимал и они откуда невидит, где оные хранимы, почему и предписываю вашему высокоблагородию немедленно меня уведомить где оные находятся и отдать в ведомство заступившего ваш пост подполковника Котляревского» (28, 159). Гудович Котляревскому: «Я предписал подполковнику Лисаневичу о немедленном доставлении ко мне о сем сведений...куда сии деньги употреблены... **не имею от него никакого отчета, ни уведомления где оные хранятся**» (28, 160). Факт «исчезновения» (читай, прикарманивания) казенных денег

говорит о многом. Примечательно в этом отношении мнение главнокомандующего русскими войсками Ртищева, что «российские чиновники, прибывшие сюда из России почти в ничтожестве ...по средствам сим **поправили свое состояние**» (17, 212).

Еще одной особенностью этой системы было отсутствие всякого вида отчетности. Собранные деньги находились у главнокомандующих, и они имели **все полномочия для распоряжения ими**. По условиям трактата полученные суммы должны были направляться в Грузинскую Казенную Экспедицию, но она сама «о том **никакого сведения не имела и отчетов ниоткуда не получала и не требовала**» (10, 28). Причем, возглавлял Экспедицию сам главнокомандующий. Другие государственные ведомства никаких сведений не имели «ни о доходах, ни о расходах». Только в 1809 году управляющий Департаментом министерства финансов Голубцов просил Гудовича предоставить отчет по дани и доходам. Гудович передал в Департамент краткий отчет о «доходах Бакинских и Дербентских и от некоторых ханов в дань собираемых» за 1808 год. **Это был первый отчет о получаемых по дани средствах, начиная с 1803 года и их расходах, но только за 1808 год**. Следовательно, средства по дани, собранные в течение предшествующих лет и не только по Гарабаху, бесконтрольно были расходованы и осели в карманах моуравов, комендантов и их начальников.

Наконец, 2 февраля 1810 года был обнародован Манифест Александра I, который предполагал, что «все доходы независимо от источников должны считаться принадлежащими казначейству и все расходы не должны производиться без предварительного согласия министра финансов...» (10, 28). А это означало, что с начала 1810 года главнокомандующий лишался права расходовать собираемую дань по собственному усмотрению, но по-прежнему сохранял право на ее сбор.

После относительно стабильных поступлений по дани при Гудовиче в 1808 и 1809 годах (сумма формировалась из наличных по баджу, расчетов по продовольствию и по жалованиям хана и его родственников), начались перебои, для устранения которых главное командование прибегало к различным мерам. На словах это представлялось как «желание помочь бедствующему населению ханства», а на деле было желанием любыми средствами собрать нужные суммы. Так, генерал Тормасов объявил в мае 1810 года о создании в Гарабахском ханстве специального комитета из русских офицеров, **который должен был заниматься распределением и сбором налогов, т.е. взять на себя одну из главных функций внутреннего правления**. Главнокомандующий грозился увеличить вдвое налоги с тех дворов, которые сокрыты ханом и уклоняются от налогов, и при необходимости использовать войска (13, 551).

Сменивший Тормасова Паулуччи дал распоряжение обеспечить армию провиантом путем экзекуции и реквизиции продовольствия. Осенью

1811 года Мехтикули хан просил у Паулуччи не только убрать недоимки по дани, но и освободить ханство от повинности по содержанию войск «до поправления жителей в их состоянии» (14, 130). Ответом стало обещание Паулуччи отправить в ханство «человека для обозрения и подробного собрания всех сведений о потерях и разорениях жителей Карабаха, претерпенных с 1805 года, по доставлении коих не премину войти с докладом к Г.И. о прощении большей части недоимки...» (14, 130), но только с условием обеспечения русских войск продовольствием. Правда, главнокомандующий обещал смягчить эту повинность оплатой из казны крестьянам за перевозку и другие надобности. Обозрение провел генерал Котляревский. В феврале 1812 года Паулуччи получил от него две ведомости об угнанных (2.217 дворов) с 1806 по 1812 года персиянами и бежавших к ним (2.628 дворов) гарабахских семействах и рапорт, в котором говорилось, что Карабах потерпел за прошедшие годы отгоном скота крайности и, что в Нухинское владение также ушло до 2 тыс. человек (15, 132). По сообщению Котляревского от 5 июня 1812 года Гарабахское ханство потеряло до 5 тыс. семей, называя это половиной населения, которое было на момент вступления ханства в российское подданство (19, 575). При этом дань с ханства продолжали требовать с учетом наличия здесь населения в 10000 домов.

По мнению О.Марковой позиция Паулуччи в отношении дани с мусульманских правителей смягчилась после начала Кахетинского восстания в январе 1812 года, участники которого установили связи с мусульманским населением края (30, 184). Однако, источники говорят о готовности Паулуччи убрать недоимки хана еще до начала событий в Грузии. Кахетинские события могли повлиять на принятие другого решения - «выдать жалованье хану за один год и впредь безостановочно всегда это производить». Результатом деятельности Паулуччи стало высочайшее соизволение о разделении **недоимки Гарабахского ханства взысканием на 6 лет, которые должны были выплачиваться по частям до 1818 года** (16, 133).

Положение ген. Н.Ртищева, сменившего Паулуччи, было критическим, т.к. правительство было занято войной с Наполеоном и генерал был предоставлен самому себе и тем средствам, какие находились в его распоряжении. Поэтому важным для жизнеобеспечения русской армии стало возобновление сбора дани. К лету 1812 года по сообщению Котляревского долг Гарабахского ханства казне равнялся 17 тыс. червонцев. Ртищев предлагал следующий план выхода из создавшейся ситуации: **«соизмерить число оставшихся жителей убавки по дани...»**, т.е. дань должна была сократиться в зависимости от количества оставшегося в Гарабахе населения (20, 578). Для этого генералу необходимо было знать: 1) состояние ханства при вступлении в подданство, 2) нынешнее положение ханства, число бежавших, плененных и оставшихся. Он просил Мехтику-

ли хана предоставить ему эти сведения. Одновременно он приказал Котляревскому дать сведения, «которые **собирался сличить с хановскими**». Котляревский представил Ртищеву те же данные, которые полгода назад послал на рассмотрение ген. Паулуччи. Об оставшихся в Гарабахе 5000 семействах он писал, что **не менее 1000 семейств** «не только никаких повинностей нести не в силах, но сами требуют прокормления. А из прочих половина (т.е. 2000) тоже лишась скота и не в силах будучи производить хлебопашество, требует времени для поправления себя» (21, 580). Он писал, что если взыскание дани и других повинностей наложить по **числу и состоянию жителей, оставшихся** в Гарабахе, то собрать можно будет не более трети, т.е. 2500 червонных. Он считал, что если сохранить вообще выплаты подани, то оставшееся население разбежится, «видя, что бежавшие за границу не несут никаких повинностей». Котляревский предлагал дать льготы на три или хотя бы на два года, т.е. дань вообще не собирать, и тогда бежавшие возвратятся и «можно будет через три года взыскивать тоже число дани (т.е. 8000) и, таким образом казна за три года возвратит всю сумму каковая от данной Карабаху льготы не будет вносима (26, 580). Однако, ни одному из этих планов не суждено было осуществиться и малочисленное население ханства продолжало изнывать под налоговым бременем.

К концу и после окончания первой русско-каджарской войны русское командование предприняло некоторые шаги на пути увеличения народонаселения ханства, но продолжало линию по ограничению владетельных прав гарабахского хана. Так, по ходатайству Котляревского и с согласия Ртищева возвращенные 811 семейств стали подчиняться теперь не хану, а окружному начальнику (23, 600). Следовательно, собираемые с них налоги и повинности шли не в ханскую казну, а напрямую в российскую, а Мехтикули хану пригрозили, что он лишится всякой доверенности, как неспособный к управлению вверенным ему ханством (23, 600).

В начале 1816 года, при сверке расчетов по дани Мехтикули хана с расчетами Тифлисской Казенной Экспедиции были несовпадения. Это заставило ген. Ртищева в марте 1816 года приказать окружному начальнику Тихановскому потребовать у хана «все бывшие у него подлинные документы о суммах, в наличности в казну от него внесенных, равно и о количестве провианта, в зачет дани поставляемого» (22, 589). На основании полученных от хана и его брата Ханлар аги квитанций выявилась следующая картина: с 1806 по 1816 год от Мехтикули хана внесено 30808 червонцев и серебром 1р.5к., а за провиант поставлено 11683 червонцев и 36 1/2 коп. серебром. От Ханлар аги 1376 червонцев и провианта на 398 червонцев и 2 р20 1/2 коп. серебром, а всего обоим на 44266 червонных и серебром 61 коп. Джафаркули ага квитанций не предоставил по причине их потери. Согласно бумагам окружных начальников всего поступило во все время деньгами 46.017 червонных рублей и 1р.14 коп. серебром.

Можно предположить, что разница между обеими цифрами в 1751 червонец составляют выплаты Джафаркули аги. Хотя официально Тихановским собранные деньги по дани определялись с 1806 по 1816 годы, на самом деле последние поступления по дани произошли в 1812 году, а в 1813 – 1815 гг. не происходили (22, 589). По приказу Ртищева в Гарабах были откомандированы два офицера для проведения переписи, которая началась в апреле 1816 года и затянулась до лета этого же года и, по видимому, не дала результатов.

В сентябре 1816 года главнокомандующим на Кавказе стал генерал А.Ермолов. По его распоряжению были проведены некоторые мероприятия: перепись населения в Гарабахе, возвращение семейств, точное определение суммы, поступившей по дани за последние 11 лет. Картина получилась следующей: к марту 1817 года население Гарабаха состояло из 7872 семейств. Из положенной за 11 лет (имеется ввиду с 1806 по 1816 год включительно) суммы в 88 тыс. черв. поступило в казну чуть более 53 тыс. Если сравнить эту сумму с данными Тихановского за 1816 год, то получается, что за прошедший год Гарабахское ханство сумело выплатить русской казне 7 тыс червонных. Общий долг ханства по дани составлял 34,872 тыс. черв. (24, 836). Ермолов считал неблагоприятным переписывать долги на годы вперед, т.к. подобно предшественникам опасался ухода населения за Араз. Напротив, исключение недоимки могло принести выгоды: ободренный этой «щедротой» народ будет возвращаться и исполнять свои обязанности по выплате дани и обеспечению безопасности границ. В марте 1817 года Ермолов ходатайствовал перед императором о ликвидации всех долгов по дани. 4 июля 1816 года император Александр I направил высочайшее повеление министру финансов, в котором говорилось, что для «поправления состояния и для поощрения оставшихся еще за границу Карабаха в возвращении на прежние жилища ...повелеваю недоимку 34872 черв. им простить во всем Карабахе...после сего однако обязывается хан дань свою с настоящего 1817 года выплачивать уже в совершенной исправности и бездоимочно...» (24, 836). Однако, именно в ермоловский период более всего были притесняемы земельные права гарабахского хана и членов ханской семьи, которые лишались своих владений и доходов, что не могло не отразиться на выплатах по дани.

Дань в 8 тыс. черв. продолжали собирать даже после вынужденного ухода Мехтикули хана в ноябре 1822 года и ликвидации Гарабахского ханства (25, 857). Д.с.с. Могилевским и пол. Ермоловым были собраны сведения по основным статьям доходов в бывшем Гарабахском ханстве и поступлениям по дани по магалам. Эти чиновники с целью увеличения доходов казны даже предложили сделать некоторые изменения в сборе дани, а именно, считать податными как было принято не большие патриархальные семьи, а семьи, состоящие из мужа, жены и детей, а женатых братьев и родственников рассматривать как отдельные семьи, что на

треть увеличивало податное население ханства. Некоторые привилегированные сословия - маафы, ханские нукеры, цирюльники, лишались налогового иммунитета и попадали в число платящих подать (25, 857).

На основании Поселянских Положений 1847 года и указа от 1853 года в Азербайджане вводилась новая и единая налоговая система. В некоторых уездах эти нововведения затянулись до 60-70-х годов. Не исключено, что выплаты по дани могли еще сохраняться в бывшем Гарабахском ханстве.

Таким образом, статья о дани в Куракчайском трактате и ее претворение стали частью военно-колониальной политики русских властей. Призванная демонстрировать факт подданства гарабахских ханов, она на несколько десятилетий стала средством политического, экономического и морального угнетения населения Гарабаха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, 2005, 231 c.
2. Акты Кавказской Археографической Комиссии. (Акты...) Под ред. А.Берже. Т.2, Тифлис, 1868. Письмо Цицианова к Ибрагим хану от 26 мая 1804 г., д.261.
3. Там же. Всеподданейший рапорт кн. Цицианова от 7 апреля 1805 г., д.8.
4. Там же. Всеподданейший рапорт кн. Цицианова от 22 мая 1805 г., д.19.
5. Там же. Письмо кн. Чарторыйского к кн. Цицианову от 11 июля 1805 г.
6. Там же. Письмо Ибрагим хана к Цицианову.
7. Там же. Письмо кн. Цицианова к кн. Чарторыйскому от 26 сентября 1805 г., д.685.
8. Акты..., т.3, Тифлис, 1869. Письмо Гудовича к Мехтикули хану от 26 августа 1806 г., д.68.
9. Там же. Донесение шушинских старшин и жителей, 1806 г.
10. Акты..., т.4, Тифлис, 1870. Письмо министра финансов Гурьева к ген. Тормасову от 8 апреля 1810 г., д.3495.
11. Там же. Отношение ген. Тормасова к министру финансов Гурьеву от 11 августа 1811 г., д.116.
12. Там же. Рапорт полковника Асеева ген. Тормасову от 27 октября 1809 г., д.258.
13. Там же. Письмо ген. Тормасова Мехтикули хану от 10 мая 1810 г., д.376.
14. Акты..., т.5, Тифлис, 1873. Письмо маркиза Паулуччи к Мехтикули хану от 5 декабря 1811 г., д.220.
15. Там же. Рапорт полковника Котляревского маркизу Паулуччи от 20 февраля 1812, д.8.
16. Там же. Письмо маркиза Паулуччи к Мехтикули хану от 29 марта 1812 г., д.308.
17. Там же. Проект всеподданейшего доклада ген. Ртищева.
18. Там же. Всеподданейший рапорт ген. Ртищева от 5 апреля 1814 г., д.101.
19. Там же. Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву от 5 июня 1812 г., д.303.
20. Там же. Письмо ген. Ртищева Мехтикули хану от 18 июня 1812 г., д.180.
21. Там же. Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву от 30 сентября 1812 г., д.672.
22. Там же. Рапорт ген.-м. Тихановского ген. Ртищеву от 28 июня 1816 г., д.60.
23. Там же. Предписание ген. Ртищева ген.-м. Котляревскому от 4 февраля 1813 г., д.91.
24. Акты..., т.6, Тифлис, 1874. Всеподданейший рапорт ген. Ермолова от 4 марта 1817 г., д.32.
25. Там же. Рапорт д.с.с. Могилевского и полковника Ермолова к ген. Ермолову от 2

- мая 1823 г., д.22.
26. Государственный исторический архив Грузии (ГИАГ). Ф.2, оп.1, дело 96.
 27. ГИАГ. Ф.2, оп.1, дело 118.
 28. ГИАГ. Ф.2, оп.1, дело 120.
 29. Дубровин Н. Закавказье в 1803-1806 гг. СПб, 1866, 570 с.
 30. Маркова О. Восстание в Кахетии. М., 1951, 332 с.
 31. Мирза-Адигезаль-Бек. Карабаг-наме. Баку, 1950, 159 с.
 32. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.482, оп.16, д.200.

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİNİN BAC İLƏ BAĞLI MADDƏSİ VƏ ONUN QARABAĞ XANLIĞINDA TƏTBİQİNƏ DAİR

N.A.CAVANŞİR

XÜLASƏ

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası Azərbaycan xanları üzərində öz hakimiyyətini gücləndirmək üçün onlarla müxtəlif müqavilələr bağladı. General Pavel Sisyanovun təşəbbüsü ilə daxil olunan Kürəkçay müqaviləsinin bac haqqındakı maddəsi Qarabağ xanlığının Rusiya vətəndaşlığı faktını nümayiş etdirməli idi. Ancaq zaman göstərdi ki, bu maddə bir neçə onilliklər boyunca xanlıq əhalisinin siyasi və iqtisadi təzyiq vasitəsinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, bac, Kürəkçay müqaviləsi, maddə, vətəndaşlıq

DISCOURSE ON THE ARTICLE OF THE KURAKCHAY TREATY ABOUT TRIBUTE AND ITS IMPLEMENTATION IN THE KARABAKH KHANATE

N.A.JAVANSHİR

SUMMARY

At the beginning of the XIX century, the Russian Empire concluded different treaties with the Azerbaijani Khans for strengthening its power over them. The article of the Kurakchay treaty about the tribute, which was included by the initiative of General Pavel Tsitsianov, had to demonstrate the fact of the citizenship of the Karabakh Khanate. However, the time proved that this article became means of political and economic oppression of the Khanate's population along the several decades.

Key words: Karabakh Khanate, tribute, Kurakchay treaty, citizenship, article

UOT-94(479:24)

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI VƏ SİYASİ HƏYATINDA
NEFT MÜQAVİLƏLƏRİNİN ROLU

V.R.NƏBİYEV, X.A.SOFİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**Vagifnabiyev@rambler.ru*

Məqalədə 1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən sonra ölkədə atəşkəsə, sabitliyə nail olunması nəticəsində «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması və xarici şirkətlərin Azərbaycanın neft sənayesinə axını geniş şəkildə əks etdirilmişdir. Eyni zamanda işdə yeni-yeni müqavilələr bağlanması davam etdirilməsi və xarici kapitalın respublikamıza cəlb edilməsi sayəsində iqtisadi yüksəlişə nail olunması faktiki materiallar əsasında şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: Neft, sənaye, müqavilə, kapital.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında neft sənayesi önəmli yer tutur. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dünyanın ən zəngin neft ehtiyatlarına malik ölkələrdən biridir. Yalnız Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 31 neftli-qazlı struktur müəyyən edilmişdir. Yerli mütəxəssislərin hesablamalarına görə aşkar edilmiş neft ehtiyatlarının miqdarı 3,5 milyard tondan çoxdur. Qərb mütəxəssisləri hesab edirlər ki, bu ehtiyatlar yuxarıda göstəriləndən ən azı iki dəfə çoxdur (1).

Azərbaycanın bu zəngin neft ehtiyatları müasir dövrdə ağır yanacaq – enerji böhranı keçirən dünyamızın gələcək inkişafında mühüm rola malikdir. Göründüyü kimi enerji müasir dövrdə inkişafın əsas təminatçısı və dövlətlər-arası münasibətlərin əsas qarantıdır. Zaman keçdikcə dünya dövlətləri enerji resursları ilə daha zəngin olan regionlara nüfuz etməyə çalışır və bu məqsədə nail olmaq üçün siyasi, diplomatik və hətta hərbi vasitələrə də əl atırlar. Enerji resursları içərisində payı 75 faizdən çox olmaqla, əsasən neft, təbii qaz və kömür üstünlük təşkil edir.

Xəzər dənizi regionu ölkələrinin enerji resursları hələ 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Qərb dövlətlərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. Siyasi, iqtisadi, strateji və təhlükəsizlik amilləri bu regionun əhəmiyyətini daha da artırırdı. Ona görə də burada uğurlu layihələr həyata keçirməyə önəmli əhəmiyyət verən Qərb dövlətləri bir tərəfdən özlərinin Rusiya enerjisindən

asılılığını azaltmağa nail olmaq istəyir, digər tərəfdən isə region dövlətləri xarici kapitalı cəlb etməklə özlərinin iqtisadi inkişafına təkan vermək, eyni zamanda bu layihələri həyata keçirən böyük dövlətlərin vasitəsilə regionda sabitliyi bərqərar etmək niyyətində idilər.

Məlum olduğu kimi müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda xaos, özbaşınalıq və qeryi-sabitlik hökm sürürdü. Belə bir şəraitdə xarici neft şirkətləri Azərbaycana sərmayə qoymaqdan çəkinirdilər.

Nəhayət, gorkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə 1993-cü il iyunun 15-də hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədəki vəziyyəti normallaşdırmağa və atəşkəs əldə etməyə nail oldu. Xarici siyasətdə mühüm nailiyyətlər qazanıldı. Belə bir şəraitdə beynəlxalq maliyyə mərkəzləri və iri neft şirkətləri Azərbaycana böyük miqdarda kredit verməyə, investisiya qoymağa başladılar.

1993-cü ildən başlayaraq ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın siyasi və iqtisadi strategiyasını davamlı şəkildə həyata keçirərək insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, ölkənin hərtərəfli inkişafına nail olurdu. Qüdrətli şəxsiyyət Azərbaycana iri şirkətləri cəlb etməklə həm ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaq, həm də beynəlxalq əlaqələri möhkəmlətmək barədə düşünürdü. Bu məqsədlə dünyanın tanınmış neft şirkətlərini Azərbaycana cəlb etməklə müstəqil dövlətimiz haqqında dünyada dolğun rəy formalaşdırmaq istəyirdi. Ona görə də iri neft şirkətləri ilə müqavilə bağlamaq vacib vəzifələrdən biri idi.

Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında neftin oynadığı rolu düzgün qiymətləndirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev milli sərvətimiz olan neftə münasibətini belə ifadə etmişdir: «Unutmamalıyıq ki, neft Azərbaycanın tükənməz sərvətidir, amma bu heç də o demək deyil ki, neft tükənməzdir. Yox. Neft yataqlarının da müəyyən bir səddi var. Əgər biz neft yataqlarından elmi əsaslarla, ağılla, qənaətlə istifadə edə bilməsək, gələcək nəsillər bizi bağışlamaz. Ona görə də qısa bir mərhələdə böyük gəlir götürmək arzusuna uyan adamlar dərindən düşünməlidirlər. Elə etmək lazımdır ki, gələcək nəsillər də Azərbaycanın bu nadir sərvətindən kifayət qədər istifadə edə bilsinlər» (2).

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ərəfəsində bu müqavilənin gerçəkləşməsinə əngəl törədən xarici və daxili qüvvələrin təzyiqlərinə baxmayaraq ulu öndər Heydər Əliyev 1994-cü il fevralın 4-də «Azərbaycanın dəniz-neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin sürətləndirilməsi haqqında» (3) və 1994-cü il sentyabrın 14-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən (4) fərmanlar imzalamaqla öz qətiyyətli mövqeyini bildirdi. Bu sərəncamlarda xarici neft şirkətləri və beynəlxalq konsorsiumlarda əlverişli müqavilələrin bağlanması üçün lazımi tədbirlər görülməsi və Qərb şirkətləri ilə bağlanmış danışıqları sona çatdırmağın vacibliyi göstərilirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan rəhbərliyi həmin dövrdə həqiqətən də düzgün siyasət yeridərək Qərb şirkətləri ilə aparılan danışıqların məntiqi sonluqla yekunlaşmasına nail oldu. Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının Güllüstan sarayında dünyanın inkişaf etmiş qüdrətli dövlətlərini təmsil edən 11 neft şirkəti ilə «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Azərbaycan üçün həyatı əhəmiyyətli

yət daşıyan bu müqavilə həm ölkə daxilində sabitliyin bərqərar olmasında, həm də xarici siyasətdə böyük uğurlar əldə edilməsində müstəsna rol oynadı. Bu müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı və bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu özünü göstərməkdədir. Məhz bu tarixi müqavilənin imzalanmasından sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatında artım, ölkənin hərtərəfli sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyması özünü açıq şəkildə büruzə verdi. Bu global enerji müqaviləsi Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq öz təbii sərvətlərinə sahib çıxmaq, milli mənaflərini, iqtisadi və strateji maraqlarını sonadək müdafiə etmək əzmində olduğunu təsdiqlədi.

«Əsrin müqaviləsi»nin bağlanmasına xüsusi əhəmiyyət verən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: «Müqavilənin imzalanması Azərbaycan Respublikasının həyatında, iqtisadiyyatında və xüsusən neft sənayesində yeni bir mərhələdir» (5).

Məlum olduğu kimi konsorsium üzvləri arasında imzalanan «Əməliyyatların birgə aparılması haqqında» razılaşmaya müvafiq olaraq Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı. 1995-ci ilin yanvarından tam şəkildə fəaliyyətə başlayan ABƏŞ-dünyanın 11 neft şirkətinin iştirakı ilə yaradılmış bu qurum Xəzərin «Müqavilə sahəsi» adlanan «Azəri», «Cıraq» və «Günəşli» yataqlarının istismarına xidmət edirdi.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından sonra dünyada əsas enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi sözügedən müqavilə çərçivəsində hasil olunacaq milyon tonlarla xam neftin əsas marşrutla Qərb bazarlarına nəql ediləcəyi məsələsini də başlıca mübahisə predmetinə çevirmişdi. Bu məsələ ilə bağlı fərqi təklif və ideyalar təkcə layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi deyil, həm də təhlükəsizlik maraqlarından irəli gəlirdi. Eyni zamanda region dövlətləri əsas ixrac boru kəmərinin məhz onların ərazisindən keçməsinə, beləliklə də külli miqdarda tranzit gəlirinə sahib çıxmağa, eyni zamanda alternativ enerji mənbələri əldə etməyə çalışırdılar. Mümkün marşrutlar içərisində hansının siyasi, kommersiya, iqtisadi, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından daha əlverişli olması uzun müddət dünya siyasətinin aparıcı mövzusunə çevrilmişdi. Məsələnin aktuallığı həm də Bakı-Novorossiysk və Bakı-Tbilisi-Supsa neft kəmərlərinin Azərbaycanın getdikcə artan ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi, xüsusən də birincinin geosiyasi baxımdan əlverişli olmaması ilə şərtlənirdi. Həmin vaxt layihənin əleyhdarları bu strateji kəmərin Bakı-Tbilisi-Geyhan marşrutu üzrə gerçəkləşməsinə əfsanə hesab edir, onun reallıqdan tamamilə uzaq olduğunu bildirirdilər. «Bizim Bakı-Ceyhandan başqa yolumuz yoxdur. Bu bizə həm iqtisadi baxımdan faydalıdır, həm siyasi baxımdan, həm də ən mühümü müstəqilliyimizi möhkəmləndirmək üçün ən əsas amildir» deyən ulu öndər Heydər Əliyev böyük diplomatik səylər hesabına sözügedən layihənin siyasi baxımdan alternativsiz olduğunu beynəlxalq miqyasda tam sübuta yetirdi və sazişin imzalanmasına nail oldu. Bununla da müstəqil respublikamızın davamlı inkişafı və yüksəlişi üçün daha bir möhkəm bünövrəni

əsası qoyuldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra Xəzərin Azərbaycan sektorundakı digər yataqlarla bağlı danışıqlar davam etdirilmişdir. Nəticədə 1995-ci il noyabrın 10-da «Qarabağ» yatağının istismarı ilə bağlı 4 xarici şirkətlə 25 il müddətinə müqavilə imzalanmışdır (6).

Bundan sonra da xarici neft şirkətləri ilə müqavilələr imzalanması uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, 1996-cı il iyunun 4-də «Şahdəniz» struktur yatağı ilə bağlı 5 xarici şirkətlə (7) 1996-cı il dekabrın 14-də isə Bakının Gülüstən sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Dan ulduzu» və «Əşrəfi» neft strukturlarının birgə işlənməsi haqqında müqavilə imzalandı. (8) Bu müqavilədə ABŞ-ın «Amoko» və «Yunokal» şirkətləri ilə yanaşı Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı şirkətləri də iştirak etmişlər.

Bu yolda növbəti addım Fransada atıldı. 1997-ci il yanvarın 13-də Parisdə Yelisey sarayında Fransa prezidenti Jak Şirakin və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Lənkəran-dəniz» və «Talış-dəniz» yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ və Fransanın «Elf Aqiten» və «Total» şirkətləri arasında müqavilə imzalanmışdır» (9).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev Fransadakı Azərbaycan icmasının nümayəndələri ilə görüşündə imzalanmış müqaviləyə yüksək qiymət verərək demişdir: «Bu müqavilə Fransa ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayacaq, eyni zamanda Fransa kimi böyük bir dövlətin Azərbaycana münasibətini daha da yaxşılaşdıracaqdır» (10).

Məlum olduğu kimi Parisdə imzalanmış neft müqaviləsindən sonra Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığı daha intensiv xarakter almağa başladı. Belə ki, təkcə 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycanın karbohidrogenlərlə zəngin perspektiv strukturları ilə bağlı daha dörd kontrakt imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il iyulun 3-də Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri zamanı Xəzərin Azərbaycan sektoruna aid «Yalama/D-222» perspektiv sturkturu ilə bağlı ARDNŞ ilə Rusiyanın «Lukoil» şirkəti arasında neft müqaviləsi bağlanmışdır (11).

Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq istiqamətində növbəti mühüm addımı Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il iyul-avqust aylarında ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı atılmışdır. 1997-ci il avqustun 1-də Ağ evdə ABŞ-ın vitse prezidenti Albert Qurun və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə keçirilən «Energetika sahəsində dövlətlərarası dialoqun yaradılmasına dair» saziş və ABŞ-ın «Şevron», «Ekson» və «Mobil» neft şirkətləri ilə ARDNŞ arasında enerji emalına dair müqavilələr imzalandı (12).

İmzalanma mərasimində Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev öz çıxışında müqavilələrin mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyinə toxunaraq demişdir: «Mən, bu gün burada, Vaşinqtonda, Ağ evdə iftixar hissi ilə deyirəm ki, Azərbaycan neftçiləri əlli il bundan öncə Xəzər dənizində ilk neft yataqlarını açıb istismar etməyə başlayıblar. XX əsrin sonunda Azərbaycan

Xəzər dənizinin böyük, zəngin neft yataqlarını bütün dünyaya təqdim edibdir. Çox məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, bu işlərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının böyük şirkətləri fəal iştirak ediblər. Biz dərk edirik ki, xarici investisiyanın Azərbaycana gəlməsi, iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatı ilə bağlanması və xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatları ilə güclü iqtisadi əlaqələr qurulması Azərbaycan xalqının gözəl gələcəyinə xidmət edir.

Eyni zamanda bu iqtisadi əlaqələr Amerikanın böyük neft şirkətlərinin və digər şirkətlərin Azərbaycanda indi geniş fəaliyyət göstərməsi Amerika-Azərbaycan əlaqələrinin bütün sahələrdə genişlənməsinə, inkişafına kömək edir» (13).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Amerika əməkdaşlığında yeni mühüm mərhələ açan bu səfər nəinki Amerika Birləşmiş Ştatlarında, dünyanın əksər ölkələrində böyük maraqla qarşılanmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev diplomatiyasının yeni misilsiz nailiyyəti hesab edilən bu səfər dünyanın ən qüdrətli dövləti olan Amerika Birləşmiş Ştatları ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası arasında münasibətləri partnyorluq, tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəltdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın neft diplomatiyasında Xəzər bölgəsi önəmli yer tutur. Bu baxımdan ABŞ prezidentinin və dövlət katibinin Xəzər regionunda enerji siyasəti məsələləri üzrə xüsusi müşaviri Riçard Morninqstarın Konqresdəki çıxışı maraq doğurur. O demişdir: «Biz Xəzərin enerjisi ilə bağlı strategiyamızda həm Trans-xəzər qaz kəməri, həm də magistral ixrac neft kəməri istiqamətində çox mühüm tərəqqiyə nail olmuşuq. Xəzərin enerjisi ilə bağlı strategiyamızda məqsəd bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün ABŞ-ın hansı tədbirləri görməsini vurğulamaqdır. Şərq-Qərb boru kəmərləri şəbəkəsi və enerji nəqliyyatı dəhlizinin yaradılmasına Amerika yardımı, bizim həmin bölgədə daha geniş xarici siyasət maraqlarımızın tərkib hissəsidir. Butövlükdə Xəzərin enerjisi ilə bağlı siyasətimiz bu bölgədə dörd strateji məqsəd daşıyır:

Yeni Xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyi, suverenliyi və çiçəklənməsini möhkəmləndirmək, siyasi və iqtisadi islahatlara maraq oyatmaq;

Bölgənin yeni dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr yaratmaq yolu ilə regional münaqişələri aradan qaldırmaq;

ABŞ-ın və müttəfiqlərinin enerji təhlükəsizliyini, habelə neft və qazın dünya bazarına sərbəst nəqlini təmin etməklə Xəzər bölgəsinin enerji müstəqilliyini möhkəmləndirmək;

Amerika şirkətlərinin ticarət imkanlarını genişləndirmək.

Bu məqsədlərdən hər biri özü-özlüyündə vacibdir. Eyni zamanda onlar sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Məsələn, ticarət imkanlarının genişlənməsi xarici investisiyaların artması deməkdir» (14).

Məlum olduğu kimi 1997-ci il aprelin 28-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan ölkələrin İstanbulda keçiriləcək biznes konfransında iştirak etmək üçün Türkiyəyə səfər etmişdir. Səfər zamanı mayın 5-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev «Çankaya köşkü»ndə Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəllə təkbətək görüşü zamanı Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqların birgə işlənməsi ilə

əlaqədar xarici ölkələrin ən nüfuzlu şirkətləri ilə ARDNŞ arasında imzalanmış tarixi əhəmiyyətli müqavilələrin ikisində «Türkiyə petrolları» şirkətinin böyük paya malik olduğunu nəzərə çatdıraraq hasil ediləcək ilkin neftin ixracına çox dövlətlərin maraq göstərməsini qeyd etmiş və Azərbaycan neftini dünya bazarına çıxaracaq kəmərlərdən «Bakı-Novorossiysk» və «Bakı-Ceyhan» marşrutlarına üstünlük verdiyini vurğulamışdır» (15).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı yönündə atılan addımlar ildən-ilə uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, 1998-ci il dekabrın 25-də Bakıda Yapon şirkətləri ilə müqavilə imzalanmış (16), 1999-cu il aprelin 17-də Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATƏT-in Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikalarının prezidentləri «Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair» saziş imzalamışlar (17).

Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi valyuta və digər vəsaitlərin yığılması, səmərəli idarə və istifadə olunması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanına uyğun olaraq Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır (18).

Ümumiyyətlə, 1994-2000-ci illər ərzində Azərbaycanla dünyanın 14 ölkəsinin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə bağlanmışdır (19). Beləliklə, həyata keçirilən uğurlu neft sazişləri sayəsində respublikamıza güclü sərmayə axını davam etmiş, nəticədə Azərbaycanın neft-qaz sənayesi üstün sürətlə inkişaf etmişdir.

2009-cu il sentyabrın 17-də «Əsrin müqaviləsi»nin 15-ci ildönümünə həsr edilmiş mərasimdə Prezident İlham Əliyev çıxış edərək demişdir: «Bu gün 15 il keçəndən sonra deyə bilərəm ki, bu 15 il ərzində Azərbaycanın milli maraqları tam şəkildə təmin olunmuşdur. Azərbaycan bu kontraktın icrası nəticəsində böyük və uğurlu yol keçmişdir» (20).

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün sahələrdə olduğu kimi neft diplomatiyası sahəsində də ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları bu gün də uğurla davam etdirilir. Belə ki, 2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda Heydər Əliyev Mərkəzində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş sazişin imzalanma mərasiminin keçirilməsi (21) deyilənləri təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, neft diplomatiyasının uğurları nəticəsində Azərbaycan həm iqtisadi və həm də siyasi cəhətdən dünyanın sürətlə inkişaf edən ölkələri sırasına çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998, s.352.
2. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1993, 18 avqust.
3. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1994, 5 fevral.

4. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1994, 15 sentyabr.
5. Heydər Əliyev. Mustəqillik yollarında. II cild. Bakı, 1997, s.54.
6. Elman Nəsirov. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999, s.34-35.
7. Elman Nəsirov. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999, s.36.
8. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1996, 15 dekabr.
9. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III cild. Bakı, 1998, s.8.
10. Elman Nəsirov. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999, s.41.
11. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə III cild. Bakı, 1998, s.365.
12. Elman Nəsirov. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999, s.46.
13. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III cild. Bakı, 1998, s.453-454.
14. Dırçəliş XXI əsr, aprel 1999, s.64.
15. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1997, 6 may.
16. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1998, 26 dekabr.
17. Azərbaycanın siyasi tarixi. Bakı, 2006, s.318.
18. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1999, 30 dekabr.
19. Azərbaycanın siyasi tarixi. Bakı, 2006, s.317.
20. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2009, 18 sentyabr.
21. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2017, 15 sentyabr.

РОЛЬ НЕФТЯНЫХ КОНТРАКТОВ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В.Р.НАБИЕВ, Х.А.СОФИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье широко рассматривается поток капитала иностранных компаний на нефтяную промышленность Азербайджана после подписания «Контракта века», что стало возможным, только в результате мудрой политики Г. Алиева - общенационального лидера Азербайджана.

После возвращения Г. Алиева на руководство по требованию народа Азербайджана было достигнуто прекращение огня на линии фронта и политическая стабильность во внутренней жизни республики.

В статье на основе фактического материала процесс продолжение нефтяной стратегии Азербайджанской Республики и дальнейшее экономическое развитие страны.

Ключевые слова: нефть, промышленность контракт, капитал

THE ROLE OF OIL TREATIES IN THE ECONOMIC AND POLITICAL LIFE OF AZERBAIJAN

V.R.NABIYEV, Kh.A.SOFIYEV

SUMMARY

The present article broadly examines the torrents of capital by foreign companies on the oil industry of Azerbaijan after the conclusion of "The Contract of the Century", which is the fruit of the wise policy of the national leader Heydar Aliyev.

After Heydar Aliyev's comeback to the government, there was issued a ceasefire on front in according by requirement `s people Azerbaijan was achieved cease fire on front line and political stability in the internal life of the Republic.

This article, based on factual materials, analyzes the oil strategy of the Azerbaijan Republic and further economic development of the country.

Key words: oil, industry, contract, capital,

UOT 94(470)“16/18”

**1828-1829-CU İLLƏRDƏ OSMANLI-RUSİYA MÜHARİBƏSİ
VƏ QAFQAZ CƏBHƏSİ****G.M.TEYMUROVA***Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti**Ecrin_eyvazli@live.ru*

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalları ilə bağlı Osmanlı dövlətinin beynəlxalq vəziyyəti və Rusiya ilə münasibətləri araşdırılmışdır. Geniş tarixi ədəbiyyatla yanaşı ilkin arxiv sənədlərinə də istinad edilən məqalədə Rusiya-Osmanlı müharibəsindən Rusiya-Osmanlı arasında sülh müqaviləsinə qədər yola nəzər salınmış, 1828-1829-cu illər müharibəsinə əsasən Qafqaz cəbhəsində gedən döyüşlər işıqlandırılmışdır. Müharibənin Osmanlıya qarşı aparılan hərbi, siyasi döyüşü və məğlubiyyəti məsələsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Yunan məsələsi, London protokolu, Osmanlı imperiyası, Ruisya, Akkerman müqaviləsi

Rusiyanın Osmanlıya apardığı siyasət. 1825-ci ildə I Aleksandrın ölümündən sonra Rusiyada imperator taxtına keçən I Nikolay (1825-1855) elan etdi ki, o “Şərq məsələsi”ndə öz sələfinin siyasətini davam etdirəcək, lakin onu heç də olduğu kimi təkrar etməyəcəkdir. I Aleksandr kimi, o da bildirirdi ki, əgər Osmanlı onun tələblərini ödəməsə Avropa ölkələrinin fikri ilə hesablaşmadan sultana qarşı müharibəyə başlayacaq və o, Osmanlı imperiyasını məhv edəcəkdir [25, 153]. Bu, o demək idi ki, artıq Rusiya imperiyası Osmanlı imperiyasının məhv edilməsi, boğazlara və digər türk torpaqlarına sahib olmaqla bağlı planlarını Avropa dövlətlərinin mövqeyindən asılı olmayaraq həyata keçirməkdə qərarlıdır.

Elə bu siyasətin nəticəsi idi ki, dekabrıslar üsyanının yatırılmasından dərhal sonra Rusiya hökuməti Osmanlı dövlətini açıq şəkildə təhdid etməyə başladı. 1826-cı il martın 17-də I Nikolay Osmanlı sultanına ultimatum göndərdi. Ultimatumda Buxarest müqaviləsinin Moldaviya-Valaxiya və Serbiya ilə bağlı maddələrinin yerinə yetirilməməsindən şikayət edilir, Rusiya-Osmanlı münasibətlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün altı həftə ərzində Rusiya sərhədinə səlahiyyətli nümayəndələr göndərilməsi tələb edilir və əks təqdirdə Osmanlı dövləti Dunay knyazlıqlarını işğal ediləcəyi ilə hədələyirdi.

Akkerman müqaviləsinin Osmanlı imperiyasına verdiyi ağır nəticələri. Bu dövrdə yunan üsyanı artıq yatırılmaq üzrə olduğundan, eyni zamanda

yeniçəri institutunun ləğv edilməsi ilə bağlı hərbi islahatları başa çatdırmağa çalışan sultan II Mahmud vaxt qazanmaq məqsədilə I Nikolayın ultimatumunun əsas bəndlərini qəbul etdiyini bildirdi və danışıqlar aparmaq üçün öz nümayəndəsini Akkermana göndərdi. Akkerman danışıqları II Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsinin başlanması ilə eyni vaxta düşdü. Buna görə də, Osmanlı dövləti Qacarlar İranının Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasına ümidlə baxırdı və bu müharibənin Akkerman danışıqlarında Rusiyanın mövqeyinin mülayimləşməsinə gətirib çıxaracağına inanırdı.[24.] Əsas müzakirələr Buxarest müqaviləsi ilə Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qaytarmalı olduğu Qara dəniz sahili qala və şəhərləri qaytarmaqdan imtina etməsi məsələsi ətrafında gedirdi. Lakin Rusiyanın heç bir güzəştə gedilməyəcəyi və danışıqların kəsiləcəyi haqqında ultimativ mövqeyindən sonra Osmanlı tərəfi güzəştə gedib rusların təkliflərini qəbul etməli oldu. 1826-cı il oktyabrın 7-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında 8 maddə və iki əlavədən ibarət Akkerman müqaviləsi imzalandı [1]. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında 1812-ci ildə imzalanan Buxarest müqaviləsinin şərtləri Rusiyanın xeyrinə yenidən təfsir edilərək dəyişdirildi; Moldaviya-Valaxiya və Serbiyanın imtiyazları genişləndirildi. 1806-1812-ci illər müharibəsi zamanı rus tacirlərinə dəyən zərərin Osmanlı dövləti tərəfindən ödənilməsi qərara alındı; Qara dəniz sahili Suxum, Anakliya və Redut-qala şəhərlərinin Rusiyanın ərazisində qaldığı təsdiq edildi; Rusiya boğazlardan ticarət məqsədilə istifadə etmək və Osmanlı dövləti ilə sərbəst ticarət aparmaq hüququ aldı [34, 112].

Akkerman danışıqları əslində normal ikitərəfli danışıqlar deyil, faktiki güc nümayiş etdirən təcavüzkar Rusiyanın müqavimət göstərməyə imkanı olmayan, zəif Osmanlı dövlətinə öz iradəsini diktə etməsi və İstanbul hökumətinin də müharibəsiz güzəştə getməsi demək idi.

Rusiyanın qalibiyyəti qarşısında Qərb ölkələrinin təşvişi. I Nikolayın hakimiyyətə keçən kimi bütün diqqətini Osmanlı imperiyasına yönəltməsi Rusiyanın Balkanlarda təkbaşına ağalığına qarşı olan İngiltərəni hərəkətə keçirtirdi. İngiltərə hökuməti tərəfindən Peterburqa göndərilən Lord Vellington burada ruslarla uzun müzakirələrdən sonra 1826-cı il aprelin 4-də yunan məsələsi ilə bağlı protokol imzaladı. Rusiya-İngiltərə protokoluna görə, Yunanıstanın Osmanlı dövlətinə vergi verən, lakin muxtar bir dövlət olacağı qəbul edildi. Eyni zamanda, İngiltərənin yunanlarla Osmanlı hökuməti arasında vasitəçi olması da ruslar tərəfindən qəbul edildi [31, 117-118]. Bu protokola uyğun olaraq İngiltərə Osmanlı dövlətinə nota verdi və Yunanıstanın Osmanlı dövlətinə vergi verən, lakin müstəqil bir dövlət olmasına İstanbul hökumətinin razı olmasını tələb etdi. Fransa və Rusiya da İngiltərəni müdafiə etdilər. Lakin Osmanlı dövləti yunan məsələsinin özünün daxili işi olduğunu bildirərək İngiltərədən bu məsələyə qarışmamağı tələb etdi [2].

Bu arada, Fransanın da yunan məsələsi ilə bağlı 4 aprel 1826-cı il tarixli ingilis-rus protokoluna qoşulması ilə 6 iyul 1827-ci il tarixində üç dövlət arasında London protokolu imzalandı. London protokoluna görə, Peterburq

protokolu Osmanlı dövlətinə qəbul etdirilməli, bunun ardından Yunanıstanın müstəqilliyinə nail olunmalı idi; Osmanlı dövləti Peterburq protokolunu qəbul etmədiyi təqdirdə London protokolunu imzalayan dövlətlər yunanlara dəstək, Osmanlıya isə təzyiq göstərməli idi [33, 19]. Fransanın da bu ittifaqa cəlb edilməsində məqsəd 4 aprel 1826-cı il protokolunu Osmanlı hökumətinə qəbul etdirmək idi. Lakin Osmanlı dövləti 1827-ci il avqustun 16-da bir daha əvvəlki mövqeyini ortaya qoyaraq protokolu qəbul etməkdən imtina etdi. Avqustun 31-də İngiltərə, Fransa və Rusiyanın protokolu qəbul etdirmək üçün yeni cəhdləri də Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi. Belə olduqda müttəfiqlər sentyabrda öz donanmalarını Mora sahillərinə göndərdilər və Osmanlı dövlətindən öz ordu və donanmasını Yunanıstandan çıxartmağı tələb etdilər. Bu tələbin Osmanlı dövləti tərəfindən rədd edilməsi ilə 1827-ci il oktyabrın 20-də müttəfiqlərin donanması ortada müharibə vəziyyətinin olmamasına baxmayaraq Navarində dayanmış Osmanlı-Misir donanması üzərinə hücum etdilər, türk donanmasının bir qismini yandıraraq, bir qismini də batıraraq məhv etdilər [36, 333]. Navarin hadisəsi nəticəsində 3 saat yarım ərzində 57 Osmanlı-Misir gəmisi və 8 min Osmanlı dənizçisi məhv edildi [35, 164]. Türk tarixçisi Adem Kara Navarində Osmanlının əsgər itkisinin 6 min olduğunu yazır [30, 125]. Osmanlı hökuməti buna kəskin etirazını bildirərək təzminat tələb etdi. Lakin İngiltərə, Fransa və Rusiyanın günahı İstanbul hökumətinin üzərinə qoyub təzminat ödəməkdən imtina etməsi Osmanlı dövlətinin bu dövlətlərlə diplomatik münasibətlərini kəsməsi ilə nəticələndi [31, 118]. Bu vəziyyət isə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa Rusiya üçün əlverişli imkanlar açdı. Çünki donanmasız qalan Osmanlı dövləti eyni zamandayeniçəri institutunun ləğvi ilə yeni yaradılmaqda olan ordunun təşkilini də hələ başa çatdırmamış və üstəlik İngiltərə və Fransa ilə diplomatik əlaqələri kəsilmiş, bununla da Rusiya qarşısında tək qalmışdı.

Vəziyyətin gərdginliyini anlayan Osmanlı hökuməti sədrəzəm Səlim Mehmed paşanın imzası ilə 1827-ci il dekabrın 12-də Rusiya xarici işlər naziri Neselrodeyə məktubla müraciət edərək Osmanlı dövlətinin Rusiya ilə sülh və dostluq şəraitində yaşamağa qərarlı olduğunu bildirdi [34, 115]. Lakin Neselrode 1828-ci il aprelin 14-də Osmanlı hökumətinə göndərdiyi cavabda Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə müharibədən imtina etməsi üçün İstanbul hökumətinin London protokolunu qəbul etməsini, yunan üsyanı nəticəsində dəyən ziyan və zərərin ödənilməsini, bunun üçün danışıqlar aparmağa Rusiyaya nümayəndələr göndərilməsini tələb edir və daha sonra bildirirdi ki, bu şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı müqavilə imzalanana qədər Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində olacaqdır [3; 37, 89]. Rusiya hökuməti çox gözəl anlayırdı ki, sultan hökuməti bu tələbləri qəbul etməyəcək və bu da Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün bir növ bəhanə olacaq.

1828-1829-cu il Osmanlı-Rusiya müharibəsinin başlanması. Bəhs edilən dövrdə "Osmanlı dövlətində taun xəstəliyinin geniş yayılması və orduya da sirayət etməsi, buna görə də türk əsgərlərinin, hətta qalalardan kənara çıxmağa

cəsarət etməməsi” [38, 50] haqqında Rusiya hökumətinə məlumat çatan kimi I Nikolay hərbi əməliyyatları başlamaq üçün əlverişli vəziyyətin yetişdiyi qənaətinə gəldi. Neselrodenin Osmanlı hökumətinə məktub göndərməsindən bir neçə gün sonra, 1828-ci il aprelin 26-da Rusiya imperatoru I Nikolayın imzası ilə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə bəyannaməsi nəşr olundu. I Nikolayın Osmanlı dövləti ilə müharibənin başlanması ilə əlaqədar rus xalqına elan etdiyi xüsusi manifestdə xalq aldadılır, iki ölkə arasında müharibəyə rəvac verən tərəf kimi İstanbul hökuməti göstərilirdi [37, 89; 39, 32].

Beləliklə, mayın 7-də Balkanlardakı rus ordusu Prut çayını keçib Boğdana daxil oldu, Krımdakı rus donanması da Anapa qalasına hücum etdi [5]. Bununla da 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi başlandı.

Osmanlı hökuməti də mayın 20-də Rusiyaya müharibə elan etdi və Rusiya bəyannaməsinə cavab olaraq bəyannamə ilə xalqa müraciət etdi. Toplanmış yeni ordu hissələri sədrəzəm Səlim Mehmed paşanın komandanlığı altında Rumeliyə- Balkan cəbhəsinə göndərildi [34, 116].

1828-ci il aprelin 26-dan 1829-cu il sentyabrın 14-dək davam edən Rusiya-Osmanlı müharibəsi iki cəbhədə - Balkan və Qafqaz cəbhələrində gedirdi. Balkan cəbhəsində qısa zaman kəsiyində Dunayı keçməyə müvəffəq olan rus orduları iyunun 8-də İsmail qalasını aldılar və türk ordularını məğlub edərək irəliləməyə başladılar.

Qafqaz cəbhəsindəki rus ordularının ilkin hədəfi Anapa, Poti və Suxum müstəhkəm mövqelərini alıb türkləri bu ərazilərdən uzaqlaşdırmaq, ikinci hədəfi isə Axalsıx paşalığını ələ keçirib strateji üstünlüyü tam olaraq ələ almaqdan ibarət idi [27, 23].

Bu dövrdə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı Paskeviçin əmrində 51 nizami piyada taboru, 11 nizami süvari qrupu, Kuban və Terek kazaklarından ibarət 17 alay və 154 top var idi. Rusiyanın Qafqazdakı əsgəri güvvəsinin sayı 60 min civarında idi [27, 25]. Rus əsgərinin sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlər söyləyənlər də var. Məsələn, türk tarixçisi C.Gökçe yazır ki, Qafqazda olan rus əsgərinin sayı 49 min, toplarının miqdarı isə 166 ədəd idi [29, 229]. Bu qüvvələrdən Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə üçün 36 tabor, 8 nizami süvari qrupu, 13 kazak alayı və 112 top xüsusi olaraq ayrılmış və 5 qrupda qruplaşdırılmışdı [27, 25].

Qafqaz cəbhəsindəki Osmanlı əsgəri qüvvələri isə təxminən 30 min nizami əsgər və 10 min qeyri-nizami qüvvələrdən ibarət olmaqla çox dağınıq bir şəkildə idi. Batumi və Potidə 2 min əsgər, Anapada 5 minlik qarnizon vardı. 6 min nizami və 4 min qeyri-nizami qüvvə isə Axalsıxda idi. Atskur və Axalkələk qalalarının hər birində 1 min, Bəyaziddə 2 min, Vanda 5 min əsgər var idi. Karsda isə qeyri-nizami qüvvələrin yaradılması üçün iş aparılırdı. Türklərin əlində çox miqdarda top olsa da, bu topların çoxu keçən əsrdən qalma və köhnə olduğu üçün atəş gücü zəif idi [27, 24].

Erməni xəyanətkarlığı. Müharibəyə ciddi hazırlaşan Qafqazdakı rus komandanlığı Qafqaz cəbhəsi boyu türk qalalarındakı vəziyyəti öyrənmək üçün

əmelli kəşfiyyat məlumatları toplamış və bu işdə bölgədə yaşayan ermənilərin xidmətlərindən geniş istifadə etmişdi [28, s. 102]. Eyni zamanda, Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general İvan Paskeviç riyakarlıq edib Kars sərəsgəri Osman paşaya göndərdiyi məktublarda Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı heç bir müharibə planının olmadığını dönə-dönə bildirərək türk tərəfini arxayın salmışdı. Paskeviçin hiyləgərliyi o qədər inandırıcı olmuşdu ki, Kars sərəsgəri əhaliyə məhsullarını Gürcüstana daşıyıb əvvəllərdə olduğu kimi satmalarına icazə vermiş və nəticədə Osmanlı tərəfi rusların türk torpaqlarını zəbt etmək üçün hazırladığı ordunu ərzaqla təmin etməkdə düşməyə kömək göstərmişdi [32, 214].

Osmanlı sərəsgərlərini bu şəkildə arxayın edən Paskeviç bütün hazırlıqlarını tamamladıqdan sonra hələ rus-türk müharibəsi rəsmən elan olunmamış, 1828-ci il martın 14-də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlara başlamaq haqqında əmr vermişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu müharibədə Qafqaz cəbhəsindəki rus qoşunlarının ilk hədəfi Anapa qalası idi. Anapa Qafqazın Qara dəniz sahili ərazilərini işğal etmək üçün Rusiyaya strateji üstünlük verir və həm də Osmanlı dövlətinin Şimali Qafqaz xalqları ilə əlaqələrində mühüm məntəqənin ələ keçirilməsi demək idi. Buna görə də bu qala ilk hədəf kimi seçilmişdi. 1828-ci il may ayının əvvəllərində Paskeviç Anapaya admiral Qreyqin başçılığı altında 6 minlik ordu göndərdi, daha sonra 2 min əlavə qüvvə də Qreyqin köməyinə göndərildi [25, 167; 29, 231].

Anapanın alınmasından sonra rus qoşunları Karsa yönəldilər. Əslində Paskeviç Kars üzərinə hücum əmrini hələ Anapanın alınmasından əvvəl vermişdi və iyunun 14-də 14 minlik rus ordusu 70 topla Kars üzərinə hücumu başlamışdı. Bu zaman Karsda türklərin 11 min nəfərlik əsgəri qüvvəsi var idi [29, 235]. Köse Mehmet paşanın komandanlığı altında Ərzurumdan Karsa əlavə qüvvə göndərilə də, bu qüvvələr lazımi vaxtda Karsa yetişə bilməyib Soğanlı dağlarına çəkilməli oldular [6]. Ağır top atəşlərindən sonra şəhər əhalisi təslim oldu. Osmanlı ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Kars qalasının komandanı Emin paşanın göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq qalanı saxlamaq mümkün olmadı. Qala komandanı iyunun 25-də 2 min nizami cədid əsgəri və 150 topla birlikdə təslim oldu [7; 8; 27, 26]. Karsın alınması zamanı rus qoşunları da 14-ü zabit olmaqla 4 min nəfər itki verdilər [29, 237].

Karsın alınmasından sonra həmin dövrdə bölgədə genişlənən vəba xəstəliyi ilə əlaqədar rus ordusu iki həftəlik hərbi tətıl etmək məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra Paskeviç Karsda az sayda əsgər saxlayaraq on mindən çox əsgər və 40 topla Axıska üzərinə hərəkət etdi. Axıskada 10 minlik türk ordusunun və Köse Mehmet paşanın komandanlığında Soğanlı tərəfdə də 30 minlik ordunun olması haqqında məlumat alan Paskeviç Gürcüstanda olan bütün rus qoşunlarının Axıskaya hərəkət edən orduya qoşulması haqqında əmr verdi [29, 237]. İyulun 12-də rus qoşunları Ərzurum yolunu tutaraq Axalkələkə doğru irəliləməyə başladılar. Bu arada, iyulun 15-də mühasirədə olan Poti qalası ruslara təslim oldu [23:9]. İyulun 21-də mühafizəçilərinin qalanı tərk edib

qaçması nəticəsində Axalkələk qalası da rus qoşunlarının nəzarətinə keçdi.

General Paskeviçin komandanlığında rus qoşunları 1828-ci il avqustun əvvəllərində Axıskaya doğru yönəldilər. Axıskaya yürüşə başlayan rus qoşunlarının sayı 12 min nəfər olsa da, sonradan Axalkələkdən köməyə gələn 2500 nəfərlik qüvvə də onlara qoşuldu. Bu zaman Axıskanı 10 min nəfərlik türk qoşunu qoruyurdu. Poskov çayı sahilində qərargah quran Köse Mehmet paşanın komandanlığında da 30 min nəfərlik qüvvə olsa da, bunun sadəcə üçdə biri nizami, qalanları isə qeyri-nizami qoşun idi. Paskeviç təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Axıskaya hücum etməzdən əvvəl Köse Mehmet paşanın üzərinə hücumla keçdi. "Axıska meydan müharibəsi" adını almış bu döyüşdə rus qoşunları 1 general, 32 zabit və 500 nəfərə qədər əsgər itirsələr də, qələbəni təmin edə bildilər. Bundan sonra rus qoşunları top atəşlərinin müşayiəti ilə Axıskaya hücum etdilər. Osmanlı qoşunları müqaviməti dayandıraraq Oltuya tərəf geri çəkildilər. Avqustun 15-də şəhər, ertəsi gün isə Axıska qalası rusların nəzarətinə keçdi [23; 10]. Ruslar Axıska qalasının alınması zamanı 62 zabit və 600 əsgər itirdilər. Bütövlükdə, 8-16 avqust arası Axıska əməliyyatı zamanı rus qoşunlarının itkisi 1 general, 100-ədək zabit və 1100 əsgərdən ibarət idi [11; 29, 239-241; 27, 26-29].

Axıskanın süqutu ilə Atskur və Ərdəhan qalaları ruslara təslim oldu və bununla da Ərzuruma qədər ərazilər rus qoşunlarının üzünə açıq qaldı. Bu arada İrəvandan cənuba doğru hərəkət edən general A.Çavçavadzenin komandanlığında rus ordusu Bəyaziddəki türk qalasını aldı və Bəyazid bölgəsi ilə Diyadin bölgəsini ələ keçirdi [27, 30]. Beləliklə, hərbi əməliyyatları 1828-ci il kompaniyası nəticəsində bütün cəbhə boyu döyüşlər rus ordusunun qələbələri ilə yekunlaşdı, Kars, Axıska, Bəyazid paşalıqları və bu ərazilərdə yerləşən qalalar rusların nəzarətinə keçdi.

Vəziyyətin gərginliyini anlayan Ərzurum valisi Qalib paşa 1828-ci il avqustun 27-də İstanbula məktub yazaraq dərhal ruslarla sülh müzakirələrinə başlanılmasını istədi. Lakin onun bu mövqeyi sultan II Mahmud tərəfindən qorxaqlıq kimi dəyərləndirildi və qəbul edilmədi. Sultanın əmri ilə Ərzurum valiliyi və sərsərgərliyi Qalib paşadan alınaraq o, Geliboluya sürgün edildi, bu vəzifəyə Salih paşa gətirildi [26, 232-233]. Qalib paşadan fərqli olaraq Salih paşa müdafiədən çox hücum taktikasının qurulmasına əhəmiyyət verirdi [12]. Lakin onun Axıska və Ərdəhan qalalarını geri almaq üçün göstərdiyi bütün cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi [13; 14]. Qış mövsümünün gəlməsi ilə aktiv hərbi əməliyyatlara fasilə verildi. Bu arada Salih paşa yeni ordu toplamaq və qüvvələri komplektləşdirmək işi ilə məşğul olmağa başladı ki, yaz mövsümündə hücum əməliyyatlarını təşkil edə bilsin.

Balkan cəbhəsində də hərbi əməliyyatların 1828-ci il kampaniyası Osmanlı dövləti üçün uğursuzluqla nəticələndi. Doğrudur, hərbi əməliyyatların 1828-ci il kampaniyasında rus qoşunları Balkan cəbhəsində elə də ciddi irəliləyişə nail ola bilmədilər. Lakin bununla belə, İbrail, İsakçı, Tulçı, Maçın və Hırsova qalaları rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Bu dövrdə genişlənən vəba və

dizinteriya xəstəliklərinin hər iki ölkənin ordularına yayılması da əsgər itkilərini xeyli artırmışdı. Yaranmış vəziyyəti, eyni zamanda cəbhələrdəki uğurlarını nəzərə alan Rusiya hökuməti 1828-ci il hərbi kompaniyasının sonunda İstanbuldakı Avstriya, Prussiya, Hollandiya və Danimarka səfirlikləri vasitəsilə Osmanlı hökumətinə sülh təklif etdi [26, 252; 34, 116]. Osmanlı hökumətində Rusiyanın sülh təklifinə müsbət yanaşanlar olsa da, sultan II Mahmud məğlub durumda ruslarla sülhə getmək fikrindən uzaq idi və buna görə də sülh tərəfdarı olan paşaları vəzifələrindən uzaqlaşdırıb ölkənin daxili vilayətlərinə sürgünə göndərirdi [26, 232-234].

Osmanlı dövlətinin sülhə getməməsi Rusiyanı diplomatik cəhətdən fəallaşdırdı. Rusiya, İngiltərə və Fransa arasında aparılan danışıqların yekununda 1829-cu il martın 22-də “yunan məsələsi” ilə bağlı yeni bir “London protokolu” imzalandı. Bu protokola görə, yaradılacaq Yunanıstan dövləti Osmanlı dövlətinə ildə sadəcə 1,5 milyon kuruş vergi verməli, yeni hökumətin rəisi Osmanlı dövlətinin razılığı ilə Rusiya, İngiltərə və Fransa tərəfindən təyin edilməli, müsəlmanlar yunan torpaqlarından çıxarılmalı və onların mal və mülklərinə kompensasiya verilməli idi [34, 117].

Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı təzyiqlərini azalda biləcək İngiltərə və Fransanın Peterburq hökuməti ilə ittifaq nümayiş etdirməsi “yunan məsələsi”ndən öz məqsədləri üçün yetərinə yararlanan I Nikolayın diplomatik qələbəsi olmaqla faktiki olaraq İstanbul hökumətini Rusiya təcavüzü qarşısında tək qoymuşdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, sultan II Mahmud təslim olmaq fikrində deyildi. Sultanın göstərişi ilə aktiv hərbi əməliyyatların dayandığı 1828-1829-cu illərin qış mövsümündə bütün diqqət yeni orduların yaradılmasına yönəldildi. 1828-ci ilin fevralında Qafqaz cəbhəsində Axalsix istiqamətində Osmanlı hərbi birliklərinin lokal irəliləmə təşəbbüsləri nəticəsiz başa çatdı. 1829-cu ilin aprel ayına qədər Ərzurum sərsəgəri Salih paşanın komandanlığı altında 50 mindən çox əsgəri qüvvə toplandı, Qafqaz cəbhəsindəki qoşunlar yenidən komplektləşdirildi [27, 33].

Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Paskeviç də qış mövsümünü Peterburqa baş çəkib Osmanlı dövlətinə qarşı tərtib etdiyi planlara razılıq və dəstək almaq və əmrindəki ordunu gücləndirməyə sərf etdi [27, 31-32]. O, eyni zamanda İran vəliəhdi Abbas Mirzə ilə də dostluq münasibətləri quraraq Rusiya-Osmanlı müharibəsində İranın bitərəfliyini təmin edə bildi [15].

1829-cu ilin yazında Rusiya-Osmanlı cəbhəsində hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Osmanlı qoşunları Ərdəhan istiqamətində hücumə keçdilər, lakin itki verərək geri çəkilməli oldular. 1829-cu il iyunun 2-də Paskeviç Kethuda bəyin komandanlığı altında Axıskaya yönələn 15 minlik türk qoşunlarını məğlubluq uğrına uğrattı. Lakin Şərq sərsəgərinin müavini Hakkı paşanın komandanlığı etdiyi 20 minlik türk ordusu 24 topla Meliduz ərazisini tutdu. Haqqı paşa sərsəgər Salih paşanın komandanlığındakı türk ordusunun əsas qüvvələri (20 min əsgər, 20 top) ilə əlaqə yarada bilmədiyindən rus qoşunları Soğanlı dağının yüksəkliklərini ələ keçirdilər [16; 27, 35-37]. İyunun 13-də hücumə keçən rus

orduları (Soğanlı hərəkəti)sürətlə irəliləyib Ərzurum yolunun üstündə olan Koyunlu deyilən yerdə türk ordusuna ağır zərbə endirdilər. 3 min itki verən türk ordusu dağınıq halda geri çəkildi. Ruh düşkünlüyünə düşən türk ordusu dağılmağa başladı. Hakkı paşanın təslim olduğu bu döyüşdə ruslar 2 min türk əsgərini əsir aldılar. Rusların isə itkisi 300 nəfərdən çox deyildi [27, 38; 29, 243].

Bu qələbədən az sonra – 1829-cu il iyunun 27-də rus qoşunları döyüşsüz Ərzuruma daxil oldular[17;18;19;20].Avqustun əvvəllərində Sivas-Bayburd yolunu ələ keçirən Paskeviç Trabzonu almaq və buradan dəniz yolu ilə İstanbul üzərinə yürüyərək Ədimədə Balkanlardakı rus ordusu ilə birləşmək məqsədilə Trabzon üzərinə hücumla keçsə də, uğur qazana bilmədi. Lakin geri dönməyən rus ordusu sentyabrın ayında “Bayburd meydan döyüşü”ndə qalib gələrək Bayburda girdi [21]. Bu arada Van istiqamətində hücumla keçən rus qoşunları da Muşu işğal etdilər [22].

Digər tərəfdən Balkan cəbhəsində də 1829-cu ilin mayında hücumla keçən general İ.Dibiçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Silistrəni alıb, sədrəzəm Rəşid Mehmed paşanın komandanlıq etdiyi Osmanlı qoşunlarını Kələfca boğazında ağır məğlubiyyətə uğratdılar. İslimiyyəyə göndərilən türk qoşunları panikaya düşüb dağıldıqdan sonra rus qoşunlarının komandanı general İ.Dibiç Balkanları aşib Ədimə üzərinə hərəkətə keçdi [26, 33; 34, 117-118; 39, 56]. Rus qoşunlarının irəliləyişinin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı sultanının cəbhəni təşkil etmək üçün bütün cəhdləri nəticə vermədi.

Nəticə. Beləliklə, hər iki cəbhədə aparılan hərbi əməliyyatlar Rusiyanın tam qələbəsi ilə nəticələndi. Cəbhələrdə Osmanlı qoşunlarının sayca çox olmasına baxmayaraq, rus qoşunlarının hərbi-texniki üstünlüyü, cəbhələrdəki səbat-sız Osmanlı paşaları arasında hökm sürən fikir ayrılıqları və ixtilaflar, aparılan hücum əməliyyatlarının bir-biri ilə əlaqələndirilməməsi və lokal səciyyəyə endirilməsi kimi amillər müharibənin taleyini Rusiyanın xeyrinə həll etdi. Eyni zamanda, “yunan məsələsi” ilə bağlı xristian təəssübkeşliyi nümayiş etdirən İngiltərə və Fransa dövlətlərinin Rusiya ilə ittifaqda çıxış edib Osmanlı dönməsini məhv etmələri və İstanbul hökumətinə qarşı beynəlxalq təzyiqləri gücləndirmələri də Rusiyanın Osmanlı dövləti üzərində sarsıdıcı qələbəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynadı.

Belə bir vəziyyətdə hər iki cəbhədə məğlub olan Osmanlı hökuməti Rusiyaya sülh xahişi ilə müraciət etdi və eyni zamanda “yunan məsələsi” ilə bağlı 22 mart 1829-cu il tarixli London protokolunu da qəbul etdiyini İngiltərə və Fransaya bildirdi. Sülh danışıqlarına başlamaq üçün Rusiya tərəfindən irəli sürülən şərtlər həddindən artıq ağır olsa da, İstanbulun astanasında dayanmış rus qoşunlarına müqavimət göstərmək imkanı olmayan Osmanlı hökuməti tərəfindən məcburiyyət qarşısında qəbul edildi. 1829-cu il sentyabrın 3-də Ədimədəgeneral Dibiçin qərargahında başlanan sülh danışıqları sentyabrın 14-də Osmanlı dövləti üçün çox ağır şərtlərlə eyniadlı müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1. BOA, HAT, no. 51356.
2. BOA, HAT, no. 51283.
3. BOA, HAT, no. 43726;
4. BOA, HAT, no. 42618;
5. BOA, HAT, no. 42744.
6. BOA, HAT, no. 1073/43929 E.
7. BOA, HAT, no. 1071/43848;
8. BOA, HAT, no. 1073/ 43929;
9. BOA, YB [21] , no. 5/22.
10. BOA, YB [21] , no. 5/23.
11. BOA, HAT, no. 43610 B;
12. BOA, HAT, no. 1042/43123.
13. BOA, HAT, no. 43844;
14. BOA, HAT, no. 42601 E.
15. BOA, HAT, no. 1051/43286 B.
16. BOA, HAT, no. 1046/43203;
17. BOA, HAT, no. 822/37386 F;
18. BOA, HAT, no. 822/37386 G;
19. BOA, HAT, no. 822/37386 İ;
20. BOA, HAT, no. 822/37386 H.
21. BOA, HAT, no. 1033/42894 P.
22. BOA, HAT, no. 1085/44171 G.
23. Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, no. 16-1-3766
24. РГВИА, ф. БУА, док. 2591, л. 210.
25. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətləri və Cənubi Qafqaz problemi [1787-1829-cu illər]. Bakı: Elm, 1991.
26. Ahmet Muhtar Paşa. 1244-1245 [1828-1829] Türkiye Rusiya Seferi ve Edirne Andlaşması. C. I. Ankara, 1928.
27. Allen W.E.D., Muratov P. Kafkas Harekatı. 1828-1921. Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi. Ankara, Genkur. Basımevi, 1966.
28. Aygün N. Kafkas'yada Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826 // Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi [CTAD] , Yıl 3, Sayı 6 [Güz 2007] , s. 102.
29. Gökçe Cemal. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. İstanbul, Has-Kutulmuş Matbaası, 1979.
30. Kara A. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler // Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, 2005, C. 8, S. 14, s. 125.
31. Karal E.Z. Osmanlı tarihi: Nizami Cedid ve tanzimat Devirleri. Ankara, TTK Yayınları, 1994
32. Kocabaş S. Tarihde Türk-Rus Mücadelesi. İstanbul, 1989.
33. Özcan T. Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı. Anklara, Gece Yayınları, 2014.
34. Turan Ş. 1829 Edirne Antlaşması//Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Dergisi, 1951, Sayı 8, no. 1-2, .
35. Öztuna Y.T. Türkiye Tarihi. Cilt II. İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1967, s. 164; Tarihde Türk-Rus İlişkileri
36. Yorga N. Osmanlı Tarihi. C. V. İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.
37. Бухаров Д. Россия и Турция, с. 89; Шеремет В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. М.: Наука, 1975
38. Ушаков Н.И. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах. В двух частях. Част 2. СПб., Тип. Э. Прача и К, 1836.

39. Шерemet В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г.

РУССКО-ОСМАНСКАЯ ВОЙНА 1828-1829 ГОДОВ И КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ

Г.М.ТЕЙМУРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается международная ситуация Османской империи и ее отношения с Россией по русской оккупации в начале XIX века. В дополнение к обширной исторической литературе в статье, посвященной первоначальному архивным документам, был рассмотрен путь от русско-османской войны до мирного договора между Россией и Османской империей. Была исследована военная, политическая борьба и разгром войны против Османов.

Ключевые слова: Греческий вопрос, Лондонский протокол, Османская империя, Россия, соглашение Аккермана.

RUSSIAN-OTTOMAN WAR OF 1828-1829 AND THE CAUCASUS FRONT

G.M.TEYMUROVA

SUMMARY

The international condition of the Osmanli empire regarding Russian occupation and their relations early in the 19th century is researched in the article. The article, based on the initial archived documents, depicts the path from the Russia-Ottoman war to the peaceful contract between them. The military-political battle and the outbreak of the war against the Ottoman empire are explored in the article.

Keywords: the Greek question, the London protocol, the Ottoman Empire, Russia, the Akkerman agreement.

UOT 338.425**İLK AMERİKALILARIN ETNİK KÖKLƏRİ****R.İ.MƏHƏRRƏMOV****Gəncə Dövlət Universiteti*****rabiteci_22@mai.ru***

Məqalə Amerika hindularının (amerindlərin) etnogenezində və təşəkkülündə türk izlərinin tədqiqinə hədəflənmişdir.

Tədqiqatda çoxsaylı yazılı mənbələr, arxeoloji, etnoloji və s. tarixi qaynaqlara və məntiqə söykənərək, müasir Amerikada (şimalda və cənubda) yaşayan maya, ink, astek və s. xalqların etnogenezinin və formalaşmasının alt qatında-təməmində türklərin qədim əcdadlarının durduğunu inandırıcı şəkildə sübut edilir.

Açar sözlər: tarixi saxtalaşdıranlar, amerika hinduları, kurqanlar, Asiya materiki, Altay, Tuva.

Tarix elmi həm bəxtəvər, həm də demək mümkündürsə, bədbəxt elmdir. Bəxtəvərdir ona görə ki, insanlığın ən ibtidai dönməindən günümüə qədər, müasir sivilizasiya zamanınadək onun keşməkeşlərini, yaşamaq uğrunda mübarizəsini, ağır-acılarını, qələbələrini, tənəzzül və tərəqqisini yaddaşlara və yazıya köçürməklə insanlara inkişaf yollarını göstərir, onları keçmiş qəhrəmanlıqları ilə tanış edib qürurlandırır və gələcəyə kökləyir. Bədbəxtəvərdir ona görə ki, sinifli cəmiyyət mövcud olan gündən quldarın “qulu”, feodalın “kəndlisi”, burjuaziyanın “fəhləsi”, kommunistlər ordusunun “əsgəri” olmaqla hakim zümrələrin “köləsi” kimi onların mənafeyinə xidmət etmiş və nə yazıqlar ki, elə indi də həmin ampuadadır.

Bu, o deməkdir ki, tarixi gerçəkliklər xeyli dərəcədə əsl reallıqlar əsasında deyil, hakim zümrənin və hakim ideologiyanın baxış bucağından əsaslandırılaraq izah edilməkdədir. Bu cür yanaşma mütləq monarxiya, diktatura, totalitar siyasətə əsaslanan və avtoritarizm idarə üsulu ilə idarə olunan cəmiyyətlər üçün daha xarakterikdir.

Burada belə bir tarixi məqama toxunmaq lazım gəlir ki, tarixi saxtalaşdıranların, bizi yalanlarla aldadanların mövqe təməlində “evropasentrizm” adlı, natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkən rəsmi və ya ənənəvi tarix elmi durur. “Yalnız Avropada güclü dövlətlər və böyük siyasət ola bilərdi, yalnız Avropa böyük tarix yarada bilərdi, Asiya isə dünya tarixində xüsusi çəkisi olan faktor

rolunu oynamaq iddiası üçün çox geri qalmış, primitiv və zəif idi” [1,55;2,19]– deyirdilər onlar.

Əslində, onlar günahkar deyildilər. Onları belə öyrətmişdilər. Həm də təkcə onları mı?... Rusiya imperiyasında və onun tarixi varisi sovet siyasi sistemində bu qeyri-elmi tarixi konsepsiyanın arxasında siyasi hakimiyyət və onun ideologiyası dururdu. Bu konsepsiyanın daşıyıcıları mübahisə edilə bilinməyən, irəli sürdüləri fikirlərin gözəçarpan dəlillərlə möhkəmləndirilməyən nəşə bir təlimə əsaslanan “avtoritetlər” qrupundan ibarət idi. “Avtoritetlər”in öyrətdiyi hər şey şübhə edilmədən, diskussiyaya girmədən həqiqət kimi qəbul edilməli və inanılmalı idi. Bu təlimi qəbul etməyənlər diletant (naşı), savadsız adlandırılaraq tarixi tədqiq etməkdən çəkindirilir, hətta təqib edilirdi. Halbuki, bəyənilməyən “Asiyada e.ə. VI-V minilliklərdə metaldan, dördtəkrərli arabalardan istifadə edildiyi halda, avropalılar vəhşi heyvan dərilərində dolaşır, Asiyada yüksək mədəniyyətə malik imperiyalar mövcud olduğu halda, avropalılar bir-birlərini daş balta ilə qovurdular” [1,9]. Avropalılar və Asiyanın Avropadan geridə qaldığını söyləyənlər bilməlidirlər ki, indiki avropalıların bir qismi elə Asiyadan köçənlərdir. Beləcə, tarixin bu cür təhrif edilməsi, tərəqqini tənəzzül kimi, geridə qalmağı isə inkişaf kimi qələmə verməklə, ona bir “yalançı elm” etiketi vurmağa gətirib çıxarmışdı.

Mərdi qova-qova namərd edən biz insanlar ondan öz siyasi-ideoloji və şəxsi maraqlarımızı əsaslandırmaq üçün istifadə edərək, onu tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması vasitəsinə çeviririk.

Yalanlar daha çox ideoloji-siyasi sahələrdə, onun tərkib hissəsi olan milli siyasətdə, ayrı-ayrı xalqların və millətlərin tarixinin tədqiqində və bu toplumlara münasibətdə və s. özünü göstərirdi. Lakin bir məsələni unutmamalıyıq ki, bu məsələlər öz başlanğıcını kommunistlər dövlətinin sələfi Rusiya İmperiyası dönməmindən götürmüşdür.

Tarixi gerçəkliyi “tarix çarlara məxsusdur” – deyən N.M.Karamzin daha çox saxtalaşdırmışdır. Görünür, fransız tarixçisi Markiz Astolf de Kyustin “Karamzin başda olmaqla rus tarixçilərini oxumağı qadağan etməyi” tövsiyə edəndə səhv etməmişdir. O deyirdi: “Doğrudan da, həqiqət pərdəsinə bürünmüş yalanla yanaşı yaşamaqdansa, cəhəldə qalmaq daha yaxşıdır”. Lakin Karamzin tarixi saxtalaşdırmaqla kifayətlənməmiş, həm də sanki oxucuları ələ salıb, “Tarix xalqların müqəddəs kitabı, onların həyat tərzinin və fəaliyyətinin güzgüsü, kəşflərinin və qaydalarının lövhəsi, əcdadlarının nəsilərinə vəsiyyəti-dir” [13, 233] -deyirdi.

O, Karamzinin fransız dilinə tərcümə edilmiş “Rus dövlətinin tarixi” əsərini sona qədər oxuyub öyrəndikdən sonra belə bir qənaət hasil etmişdir: “Əgər ruslar bu yalançı tarixçidən diqqətli oxucunun nə əldə etdiyini bilsə, ona nifrət edərək, keçmişin xatirinə, müstəbidin rahatlığı xatirinə bütün rus tarixçilərinin əsərlərinin oxunmasını qadağan etməkdən ötrü çara yalvaracaqlar” [9, 225]. Lakin biz bəzən tarixi həqiqətləri müəyyənləşdirərkən Avropa alimlərinin tətqiqatlarına daha çox inanır, onların əsərlərinə istinad edərək, yekun nəticəyə

gəlirik. Amma səhv edirik, çünki heç də bütün avropalılar hər zaman möhtəbər ola bilməzlər və onların bəziləri fikir söyləyərkən ictimai-siyasi, hətta şəxsi maraqlardan çıxış edərək, tədqiqatlarını və mülahizələrini həmin maraqlar üzərində kökləyirlər.

XVIII əsrin iki fransız maarifçisi və filosoflarından Volter türklərə münasibətində qərəzli mövqe tutaraq, özünün rus imperatriçası II Yekaterinaya sonuncu məktubunda rus xalqına tezliklə türklərin (Kırım türkləri nəzərdə tutulurdu) Rusiyadan gəldikləri yerə qovulmasını arzuladığı [10, 120] halda, digər fransız filosofu Monteskyö türklər haqqında söyləyirdi: “Əgər hələ qədim zamanlara nəzər salsaq, görərik ki, Roma imperiyasını darmadağın edənlər də onların nəsiləridir. Çingiz xanın fəthətləri ilə müqayisədə İsgəndərin qələbələri nədir ki... Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar” [11, 106]. Eyni ölkədə, eyni tarixi şəraitdə yaşayan iki ictimai-siyasi fərdin fərqli fikirlərinin kökündə maraqlar dururdu: Volter Rusiyadan dövlət təqaüdü alırdı və Rusiyaya bağlı idi, Monteskyö isə Fransa Burjua inqilabı ərəfəsində bu inqilabı nəzəri cəhətdən hazırlayanlardan biri kimi, cəngavər türk xalqına, onun tarixi keçmişinə, parlaq qələbələrinə rəğbətini izhar etməkdə məmnunluq duyurdu.

Sovet siyasi sistemi zamanında Rusiyanın imperiya ideoloqlarının varisləri sovet-rus tarixçiləri tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaqda öz sələflərindən də irəli getmişlər. Türk xalqlarının tarixi daha çox təhrif edilmiş, onun qədim və zəngin mədəniyyəti ya gizlədilmiş, ya da ruslara məxsus mədəniyyət kimi qələmə verilmişdir.

Akademik B.A.Rıbakovun ümumi redaktorluğu ilə 1987-ci ildə nəşr edilən “SSRİ-nin meşəlik zonasının tunc dövrü” adlı tutarlı əsərdə ənənəvi tarix elminin türk xalqlarının ən qədim tarixi və mənşəyi haqqındakı mülahizələrinin dəyişməz qaldığını sübut edirdi. Bu kitabda bir çox olan və olmayan qədim tayfaların adları çəkilsə də, bir dənə də olsun türk tayfasının adı çəkilməmişdir. Adı çəkilən əsərin müəllifləri türk xalqlarının bu dövr tarixinə beləcə “hökm oxumuşlar” [12, 5]. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, keçmiş SSRİ-də əhalinin sayına görə ikinci olan türk xalqlarının tunc dövründə tarixləri yoxdur, yəni bu dövrdə türklər onların əcdadları burada yaşamamışdır. Halbuki faktlar bunun əksini deyir.

Lakin biz burada bu tükənməz tarixi faktların, etnoqrafik və arxeoloji dəlillərin yalnız az bir qismindən yararlanma biləcəyik.

İlk metal istehsalı ilə bağlı Afanasyevo arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcıları da qədim türklərdir. Afanasyevo adlı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında, Dağlıq-Altayda 18 ərazidə bu arxeoloji mədəniyyətin izləri üzə çıxarılmışdır. Burada təxminən 200 qəbir açılmışdır. Həmin arxeoloji mədəniyyət ilk dəfə məşhur türkoloq V.V.Radlov tərəfindən 1865-ci ildə aşkar edilmişdir.

Cənubi Sibirdə Tuva ərazisində XX əsrin 70-ci illərində aşkar olunan Arjan şah kurqanı (eradan əvvəl VIII əsr) böyük maraq doğurur. Tədqiqatçıların şah adlandırdıqları tayfa ittifaqı başçısının dəfni böyük dəbdəbə ilə həyata

keçirilmişdir. Şah kurqanın mərkəzi hissəsindəki kamerada arvadı ilə yanaşı basdırılmışdır. Mərkəzi kamerada və onu əhatə edən digər kameralarda 15 kişi-şahın yaxın adamları, habelə 300 at dəfn olunmuşdur. Şah və məlikə zəngin bəzədilmiş paltarda dəfn olunmuş, onların qəbrinin döşəməsi at quyruğu və yalı ilə döşənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir tuvalılarda “marala minmə-yıxılsan buynuzu sənə batır, öküzə-minmə yıxılsan buynuzu sənə batır, ata min-yıxılsan o quyruğunu və yalını sənə altına döşəyər, yüngüllüklə yerə uza-narsan” [15, 90-96] -misalı var.

Ən maraqlısı ondan ibarətdir ki, kurqanda tapılan dünyada ən qədim xalçanın 1, 83-2 m ölçüsü olmaqla bu qədim mədəniyyət abidəsində 1 milyon 250 min ilmə (ilmək) vardır. Xalçaya xaqan bükülüb basdırılmışdır. Torpaq don olduğundan çürümə getməmişdir. Haqlı olaraq arxeoloqlar kurqanın qədim türklərə məxsus olduğunu təsdiqləyirlər.

Erməni yazıçısı S.Kaputikyan “Krovlya Armenii” əsərində yazır: “Deyilənə görə Xristofor Kolumbun “Santa Mariya” gəmisində Martiros adlı bir uzaq həmtayfası da olub və sahilə çıxan dəniz səyyahları ilə yerli əhalinin anlaşılması prosesində işlədilən dillərdən biri də erməni dili olmuşdur. Daha sonra o yazır ki, bu belədir, ya yox, mübahisə edə bilmərəm, amma təkzibedilməz fakt ondan ibarətdir ki, bu zamandan etibarən get-gedə daha çox erməni əllərinə sərgərdan əsaslı olaraq naməlum ölkələrə yola düşmüşlər...” [22, 3]. Məsələn burasındadır ki, erməni müəllifinin bəlkə də təxəyyülünün məhsulu olan bu nağıla oxucuları inandırma bilmişdir, lakin deyiləndə və yazılarda ki, hələ eramızdan 30-20 min il əvvəl Altaydan-Sibirdən o zaman Asiya ilə Amerikanı birləşdirən quru zolağı vasitəsilə (indiki Bering boğazı) türklərin ulu əcdadları Amerikaya getmişlər (sonrakı minilliklərdə də əcdadlarımız Amerikaya və digər qitələrə köçlərini davam etdirmişlər) və Kolumbaqədərki Amerika mədəniyyətinin təşəkkülə ilk növbədə onların adı ilə bağlıdır – buna inanmırıq ki, nağıldır. Madridin “Real” futbol klubunun baş məşqçisi Joze Maurinyo 2010-2011-ci illər İspaniya çempionatında “Real”ın “Barselona”ya böyük hesabla uduzmasından sonra yetirmələrini sakitləşdirmək məqsədilə deyir: “Uşaqlar narahat olmayın, çox yaxşı oynadınız, nə etmək olar ki, bu qarşılaşmada “Messi problemi” var.

İndi nə edək ki, bizim bəzi ziyalıların, tariximizlə maraqlanan oxucuların siyasi ideologiyanın buxovundan az-çox dərəcədə xilas olan tarix elminin, xüsusən türk xalqları tarixinin əvvəllər tədqiq edilə bilməyən köklü problemlərini araşdıran müəllifləri mütaliə etməmək, bəzən isə həmin araşdırmalarla tanış olanda belə ona nağıl deyərək “inanmamaq problemi” var.

Son zamanlar internet sayıtlarında özünə yer alan bəzi tarixi materiallarda, xüsusən İ.A. Zaxarovun «Первые американцы» məqaləsində bu məsələ tam aydınlaşdırılmasa da hər halda araşdırılma obyektinə çevrilib. Aydın olur ki, Hindistana üz tutan Kolumb və onun səyahətçi yoldaşları Amerikaya çatanda anlamışlar ki, insanlarla məskun olan yeni materik tapıblar. Hindular adlanan Şimali və Cənubi Amerika aborigenləri nə avropalı ispan və potuqallara, nə də

asiyalı və afrikalılara bənzəyirdilər və özləri də bilmirdilər ki, onların əcdadları haradan gəlirlər, həm də avropalılar üçün onların mənşəyi bir müəmma idi. Bu məsələ ilə maraqlananların əlində başqa mənbə olmadığından bibliyaya müraciət edildi. Bəziləri hinduları İsraildən qovulan qəbilələrin törəmələri hesab etmişdilər [4,139].

Belə ağılasıqmaz hipotez və mülahizələrdən uzaqlaşmaq üçün İspan pateri (din xadimi) Antonio Kalançanın Hinduların əcdadları tatarlardır (türklərdir) fikri daha ağılabatan idi. Çünki hələ XVII əsrdən başlayaraq dünya tarixi fikir ədəbiyyatlarında Kalançanın mülahizəsinin doğruluq dəyərini isbatlayan tarixi faktlar mövcud olmaqda idi [4,139].

Hələ 1638-ci ildə D.Coselin Şimali Amerika hindularının bəzi tayfalarının dilində türk dilinə yaxın sözlər aşkar etdi. Müasir isveç alimi S.Vikander altay dil qrupu ilə maya dili arasındakı əlaqəyə həsr edilmiş bir sıra monoqrafiya yazmışdır. Məşhur alim və səyyah Tur Xeyerdal da bu məsələ ilə məşğul olmuşdur. Deməli ki, müasir türk sözləri ilə maya ink və astek sözlərinin fonetik və leksik eyniliyi aydınlaşdırılmamış qalsa da müəyyən edilmişdir ki, bir sıra dilçilik qaydaları, məsələn, cəm şəkilçisinin əmələ gəlməsi uyğundur, hətta eynidir. Maya dilində mürəkkəb sözlərin düzəldilməsi tatar dilində mürəkkəb sözlərin düzəldilməsinə uyğun gəlir [2,80; 3,136-141; 6].

Hinduların dili ilə oxucular ilk dəfə R.Vilyamsın və S. Rıqqin ingilis-danimarka lüğəti vasitəsilə tanış olmuşlar. Sonradan hindu dilləri haqqında amerika alimləri Qodd, Sventep, Kreber, isveç oriyentalisti Bikander, rus alimi N.Yakovlev və s. öz məqalələrini dərc etdirmişlər. Göstərilən müəlliflərin əsərlərindən görünür ki, siu, atstek, mayya tayfalarının dili Avroasiya türklərinin dili ilə çox yaxındır və əksər hallarda üst-üstə düşür. Mayya dilinin öyrənilməsi və oxunması ilə rus alimi V.Y.Konozorov məşğul olmuşdur. Müəllifin gətirdiyi 300 hindu sözündən müasir türk dili ilə uyğun gələn və eynilik təşkil edən bir neçəsinə diqqət yetirməklə kifayətlənməli olacağıq.

Mayya dilində	türk dilində
yaş	yaş, yaşel
kun	ken, gün
iç	eç
oş	üç
kuç	köç
axçi	ayçi, ovçu

(Алышев Древний тюркский мир. Казан, 2000, Изд-во АН Татарстана Институт Истории, с.6)

Belə uyğun sözlərdən çox tapmaq olar. Məsələn, koş-kuş, imiş-meyvə, yemiş, aak-ak, ik-iki- nike, çaçak-gözəl-çəçək, bin-mən, çalan-yılan və s. İsveç oriyentalisti S. Bikander, rus tədqiqatçısı N. Yakovlev, məşhur antropoloq və arxeoloq Tur Xeyerdal son illərdə belə bir müddəanın düzgünlüyünü təsdiq edirdilər ki, inklərin və kiçua tayfalarının əqrabası mayya tayfasının dilində və altay-türk dillərində istər fonetik, istərsə də leksik baxımdan çox yaxınlıq

vardır. Bu onların keçmiş mənşəyinin bir olduğuna dəlalət edir (Алышев, с.7).

Adətən 20-30 min il kifayətdir ki, dil praktik olaraq tam dəyişikliyə məruz qalsın, bu bəhs etdiyimiz xalqlarda tam baş verməmişdir. Mümkündür ki, bu türk dillərinin dəyişikliyə gec və ya çətin məruz qalması ilə izah olunur. Təəccüblüdür ki, müasir tatar dilini bilən şumer, maya, ink və astek sözlərini başa düşür. Bu fikirlərin müəllifi, Meksikada olarkən maya xalqının öz doğma dilini bilən müasir nümayəndələrini çətinlik çəkmədən tapan Şamil Minqazov buna şəxsən əmin olduğunu bildirir [6].

Bu gün qədim dünyanın müxtəlif dillərində türk sözlərinin olması haqqında təkzib olunmaz faktlar vardır. Bu barədə A.Q. Karimullinin, M.S. Zəkiyevin, D.Raxmatinin əsərlərində bu dillərdə eyni leksik və fonetik mənə daşıyan sözlərin cədvəli də verilmişdir [2, 3, 6, 15].

Göründüyü kimi Türk dillərinin daşıyıcıları demək olar ki, bütün dillərdə qədim zamanlarda maddi və mədəni iz qoymuşlar. Amerika alimi Con Matlok 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi kitablarından birini “Ey dünyanın insanları, hepiniz türksünüz” adlandırmaqda həqiqətdən uzaqdırmı, haqsızdırmı görəsən?

60 il Meksikada yaşayan amerikalı tədqiqatçı toponimlərin (yer adları), kurqanların, arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan gələn dəlillər və məntiqdən çıxış edib, əksər avropalıların da (amerindlər-amerika hinduları kimi) etnogenezində türklərin iştirakının olmasında israrlıdır. Bizcə, bu sadəcə nağıl deyildir, bütün kitab boyu öz əksini tapan saysız-hesabsız faktlara söykənən tarixi həqiqətlərdir [23,43-57...].

XX əsrdə antropoloqlar amerika hindularının xarici ədəbiyyatlarda amerindlər adlandırılan Amerikanın aborijen əhalisinin asiya irqi nümayəndələri ilə oxşarlıqlarını qeyd etmişlər. Geoloqlar isə amerindlərin əcdadlarının Yeni dünyaya köçünün indiki Berinq boğazının yerində olan quru zolağı vasitəsilə baş verdiyini təsdiq edirlər. Nəhayət, arxeoloqlar Amerikada ilk insanın peyda olması vaxtını müəyyən edib göstərmişlər ki, paleolit dövrünə aid olan arxeoloji tapıntılar 40-25 min il əvvələ aiddir [4, 139].

Ancaq bi məsələni qeyd etmək gərəkdir ki, Asiya materiki öz antropoloji tipinə görə bir-birindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənən bir çox xalqların məskun olduğu ərazilər və bu xalqlardan heç birinin amerindlərlə, onların əcdadları olacaq dərəcədə olmasa da onların “əmisiləri” olmaq səviyyəsində belə aşkar fiziki oxşarlıqları yoxdur. Sürətlə inkişaf edən və dəyişən dillər isə Köhnə və Yeni Qitənin ayrı-ayrı qəbilələri və xalqları arasında qohumluq axtarışı üçün istifadə edilə bilməz. Sən demə yalnız uzun illər ərzində son dərəcə ləng, tədricən insan geninin “genetik informasiyasında” iki qitənin xalqlarının az və ya çox dərəcədə yaxın qohumluğunun sübutunu axtarmağa dəyər.

Müasir amerindlərin əcdadlarının Asiya sakinləri olduğu nəzəriyyəsinin əsaslandırılması və inkişafında sovet alimləri antropoloq Q.F.Debets və genetik Y.Q.Rıçkovun xidmətləri qeyd edilməlidir. Sonuncu Sibir xalqlarının zülalları və qan qruplarına əsasən əlamət müxtəlifliyini öyrənib onu Amerika abarigen-

ləri ilə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Asiya ərazisi təqribən 26 min il əvvəl Şimal-Şərqi Asiyanın müasir xalqlarına, eləcə də Amerika hindularına yaranış verə biləcək əhali artımı zəmini olmuşdur [4, 140]

Maraqlıdır ki, amerindlərin türk dilli xalqlarla oxşarlığının araşdırılması Sovetlər birliyinin süqutundan sonra da davam etdirilmişdir. 1997-ci ildə bir neçə rus alimi tuvalıların genofondunun laborator analizi əsasında öyrənilməsi üçün material toplamaq məqsədilə Tuvaya ekspedisiyaya göndərilir. Nəticə etibarilə məlum olur ki, məhz tuvalılar amerindlərlə daha çox genetik oxşarlığa malikdir. Onlarda genetik əlamətlərə görə oxşarlıq 70% təşkil edib [4, 145]

Beləliklə, aparılan arşdırmaların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, indiyə qədər öyrənilən Asiya xalqlarından, Altay və Baykal arasında, Sayan dağları yamaclarında yaşayan xalqlar genetik cəhətdən amerindlərə daha yaxındır.

Son illərin tarixi “yeniliklərindən” ibarət olan, bir tədqiqatda göstərilir ki, sən demə ruslar monqoloid tipli etnosların nümayəndələri ilə birlikdə 30-20 min il əvvəl Şimal-Şərqi Asiyadan o zamankı quru zolağı ilə (indiki Bering boğazı) Şimali Amerikaya köç edib hinduların əcdadları olublar. O.F.Olxovski soyadlı tədqiqat müəllifi “Drevniye rusi i Kafkaz” adlı kitabında rusları bir etnos kimi o dərəcədə qədimlərə aparıb çıxarır ki, bu dərinləşmə Homo Sapiensin (ağıllı adam) zamanına, yəni daş dövrünün sonlarına, 40 min il əvvələ gedib çıxır. Halbuki bu zaman hər-hansı bir etnosdan söhbət belə gedə bilməzdi. Müəllif velikorus şovinizmi azarına o səviyyədə yoluxub ki, “İnamla demək olar ki, Adəm və Həvvə də rus dilində danışmışdır” [18,13] söyləyir.

Ümumiyyətlə, o ilk insanın rus olduğunu deyir, “rus” adının və “rus” etnoniminin indiki ruslara aid olduğunu da israr edir. Onda təbii olaraq bir çox suallar cavabını axtarmağa məhkumdu:

Birincisi. əgər qədim ruslar müəllifin iddia etdiyi kimi, bütün Avropanı sivilizasiya xoşbəxtliyinə çatdırıb haradasa m.ö. I minilliyin sonlarında indiki Rusiyaya qayıtmışdısa nə üçün daha əlverişli ərazilərdə deyil, şimal meşəliklərində məskun olmuşdular. Axı, erkən ruslar haqqında ən mötəbər qaynaq olan “Povest vremennix let” (Müvəqqəti illərə dair rəvayət) salnaməsində göstərilir. «Живяху я в лесу как всякий зверь», yəni mən də digər vəhşilər kimi meşədə yaşayıram. Guya ümumdünya soyuqlaşması zamanı Yaxın Şərqə, oradan da Avropaya (görəsən bu ərazilər soyuqlaşmamışdı?) yaşayış üçün daha əlverişli ərazilərə köçən bu ağıllı ruslar nədən Avropadan qayıdanda Cənubi Rusiyaya yox, soyuq ərazilərə, şimal meşəliklərinə üz tutmuşdular. Ehtimal ki, bunu bir sıra tarixi ədəbiyyatlardakı, o sıradan Sovet dönməsində nəşr edilən, o dövrün çox mötəbər tarixçilərinin «Славяне и скандинавы» adlı kollektiv əsəri, hətta XIX əsr rus tarixşünaslığının ən böyük nümayəndələri S.M.Solovyov və V.O.Klyuçevskinin əsərlərindəki tarixi faktlar və ideyalar təsdiq edir [19,120; 20,152; 21].

İkincisi, qədim rusların əcdadları doğrudan da Amerikaya gedib amerika hindularının etnogenezində iştirak ediblərsə, nədən rus-sovet alimləri hinduların hansı etnoslarla qohumluğunu aşkarlamaqdan ötrü və onların genetik

görənlər möhkəm əsəb sisteminə malik olmalı idilər ki, dəlilik dərəcəsinə gəlməsinlər. Siz Avropadan yüz illərlə gerisiniz” [17,495].

Yuxarıda göstərilən arqumentləşmiş tarixi faktlar belə bir nəticə hasil etməyə imkan verir ki, türklərin Şərqi Avropada, hətta Asiyada yalnız eramızın IV əsrindən sonra peyda olması və ümumiyyətlə, türklərin qədim tarixinin elə bu dövrə aid olması haqqında avropamərkəzçilik (евроцентризм) və onların rus-sovet varislərinin fikirləri qərəzçilik və uydurmada başqa bir şey deyil və türklər təkcə ən qədim mədəniyyətə, dövlətçilik ənənələrinə malik olmaqla dünyanın bir sıra xalqlarının etnogenezində tutarlı pay sahibidir.

Göstərilən tarixi, etnoqrafik, antropoloji fakt və dəlillərin müqayisəli təhlili əsasında belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür, əgər türk və amerindlərin tarixi etnik paralelləri sübut edilərsə (əslində sübut edilməkdədir) türklər hələ amerikan hindularının əcdadlarının Amerika materikinə köçündən əvvəl formalaşmışdır demək mümkün olacaqdır?!

Amerikan hindularının Avrasiya əcdadlarının Amerika materikinə Bering boğazı vasitəsilə köçləri təsdiq edildikdə ən qədim türkdilli arealı Şərqi Sibirdə axtarmalı olacağıq; əgər onların keçidinin Qərbi Avropa vasitəsilə baş verdiyini alimlər sübut etsələr, onda Qərbi Avropada belə bir regionun mövcudluğu imkanı üzə çıxır?!

ƏDƏBİYYAT

1. Александр Бушков. Чингисхан. Неизвестная Азия. ЗАО «Олма» Групп Медиа, М., 2007, 544 с.
2. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. Инсан. М., 2003, 496 с.
3. Каримуллин А.Г. Прототюрки и индейцы Америка. По следам одной гипотезы. «Инсан» М., 1995-80с; О возможных родстве отдельных индейских языков с тюркским. //Сб. «Вопросы тюркского языкознания», Казань, КГПИ. 1976.
4. Захаров И.А. Первые американцы. 2003, №11, с.139-144.
5. Деревянко А.П. Переход от среднего к позднему Полеолиту на Алтае. //Археология, этнография и антропология Евразии. 2001, №3(7), с.73-103.
6. Шамиль Мингазов. Доисторические тюрки. <http://kitap.het.ru/minqazov/1.ptep>.
7. Шамиль Мингазов. [http://WWW.tatmisic.ru//articles\(323\)](http://WWW.tatmisic.ru//articles(323)).
8. Сулейменов О. Азия: книга благонамеренного читателя - Алма-аты, 1975.
9. Мурад Аджи. Европа, Тюрки, Великая Степь. М.: Мысль, 1998, 334с.
10. Валентин Пикуль. Фаворит. Т.П, Лен. Изд-во, 1985, 518 с.
11. “Turan” jurnalı. №1, s.105-106.
12. Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождение тюркских народов. История Балкарии и Карачая в трудах Мизиева в трех томах, Изд-во М. и В. Котляровых 2010. Пт, 368с.
13. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. Л., 1950.
14. Грязнов М.П. Аржан, Л., 1980.
15. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. B., 1999, 362 s.
16. Рахмати Д. Дети Атлантиды (очерки по истории древнейших тюрков. Татар книж. изд-во Казань. 1999.
17. Иван Стаднюк. Война. М.: Военная изд-во, 1981, 485 с.
18. Олховский О.Ф. Древние Русы и Кавказ. Ростов на Дону: ЗАО, «Книга», 2010, 256с.
19. Соловев С.М. Сочинения. Книга I-II, М.: Мысль, 1988, 797 с.
20. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах I т. М.: Мысль, 1978, 430 с.

21. Славяне и скандинавы, М.: Прогресс, 1986, 416 с.
22. Капитулян С. Кровля Армении, М., 1981, 445 с.
23. Gene D. Matlock. Ey dünya insanları Hepiniz türksünüz. Çeviri- Özgür Umut Hoşafçı, Hermes, İstanbul, 2009, 326 s.

ЭТНИЧЕСКИЕ КОРНИ ПЕРВЫХ АМЕРИКАНЦЕВ

Р.И.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья нацелена на описание тюркского родства в энтогенезии индусов (американо-индейцев) Америки. Автор основываясь на многочисленные письменные источники, археологические, этнографические и исторические данные, а также на логическое рассуждение, с убедительностью доказывает достоверность того, что в этногенезе и формировании родового древа таких древних народов, как майя, инков, ацтеков и других, живших в современной Северной и Южной Америке, связаны с предками древних тюрков.

Ключевые слова: фальсификаторы истории, индусы Америки, курганы, Алтай, Тува, Азиатский материк.

ETHNIC ROOTS OF FIRST AMERICANS

R.I.MAHARRAMOV

SUMMARY

The article deals with Turkish traces in the ethnogenesis and formation of American Indians. The author proves in a convincing way that the Basesov ethnogenesis and formation of peoples such as Mayas, Inkhs, Asteks etc. living in modern America (North, and South) are forefathers of turks and he relies on numerous written sources and archeological, ethnological and other historical monuments.

Key words: falsificators of history, American Indians, Asian continent, Altay, Tuva realities on numerous written sources and archeological, ethnological and other historical monuments.

UOT 904 (479.24)

AZƏRBAYCANIN XƏZƏR NEFTİNİN TARİXİNƏ DAİR

Ə.Ə.ŞAHVERDİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
AYNAZ1@mail.ru

Xəzər Dənizi Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan neftinin tarixini tədqiq etmək üçün Xəzər dənizinin tarixini araşdırmaq vacibdir. Məqalədə tarixi faktlar əsasında Xəzər dənizinin tarixi, o cümlədən Abşeron yarımadası və Bakı arxepelagının yaranmasında Xəzər dənizinin rolu qeyd olunur.

Açar sözlər: sənaye, tədqiqat, mühüm, aparıcı, Xəzər dənizi, siyasi və iqtisadi həyat

Azərbaycan neftinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki roluna ilk dəfə ən yüksək qiyməti Ulu Öndər, Ümummilli Lider H.Ə.Əliyev vermişdir. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabr ayının 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin təntənəli imzalanma mərasimində geniş nitq söyləyərək demişdir: “Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpasını, Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını, həmçinin xalqımızın öz sərvətlərinin tam sahibi olduğunu bir daha dünyaya nümayiş etdirdik” [1, 230-231].

Azərbaycan neftinin tarixi, Azərbaycanın tarixi qədər qədimdir. Dünya təcrübəsində qəbul olunan qeyri- standart yanaşmaya əsasən, xalqların və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə təqdim olunmasında bir “tanıtma nişanı” olur. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın “tanıtma nişanı” “Odlar yurdu” və ya “Neftli torpaq” adı ilə bağlı olmuşdur. Mənbələrdə Azərbaycan neftinin tarixi ilə bağlı zəngin məlumat öz əksini tapıb. Ən qədim zamanlardan Azərbaycan adının mənası “od ilə zəngin olan ölkə” mənasını vermişdir. Elmi dəlillərlə sübut edilmişdir ki, Xəzər dənizinin qərb sahilı ilə Urmiya gölünün qərb sahilləri və Dərbənd ilə Bağrıdağ (Cənubi Azərbaycandır) arasında olan ərazi çox qədimdə və indi də əbədi yanar odlar və yeraltı yanar qazlarla zəngin olmuşdur. Demək olar ki, bu məmləkət öz adını əbədi yanar oddan götürmüşdür. Təbiət hadisələri qarşısında aciz olan qədim insanlar, əbədi yanar od və yerüstü mazut görərkən ona Allahın möcüzəsi kimi baxaraq, bundan inanc və şəfa mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Dünyanın ən qədim monoteist (təkallahlığı qəbul edən) dini olan Atəşpərəstlik (Zərdüştlük) dininin yaranmasının əsas səbəbi bu təbii sərvətimizlə bağlı olduğu üçün, Azərbaycan Zərdüştlük dininin vətəni hesab

olunur [12, 33]. Azərbaycan neftinin əsas mərkəzi Abşeron yarımadası olduğu üçün, vətənimizin zəngin təbii sərvətlərə malik olan bu ərazisinin tarixinə qısa nəzər yetirmək istəyirəm. Orta əsrlərdə Abşeron yarımadası “Bakı adası” adlanırdı. XII əsr anonim müəllif tərəfindən Xəzər dənizi sahillərində ağ-qara neft çıxan, daim hərəkətdə olan (zəlzələ və vulkan püskürməsi nəzərdə tutulur) və gur alovlanan torpağı olan “Bakı adası” haqqında məlumat verilir. Yarım-adanın adı nə üçün Bakı deyil, Abşeron adlanır. XIII əsrin ortalarında Xəzər dənizində güclü qabarma baş vermiş, nəticədə 100 il ərzində dəniz səviyyəsi 10 m-dən çox qalxmış və “Bakı adası” su altında qalmışdır [11, 72-73]. Bu haqda XIV əsr coğrafiyaşünası H.Qəzvinin əsərində məlumat öz əksini tapıb. H. Qəzvinidən 400 il sonra, XVIII əsr Avropa coğrafiyaşünası və səyyahları olan Bella, İ.Y.Lerx və V.N.Tatişevin əsərlərində Abşeron yarımadasının tarixi ilə bağlı məlumat verilib [2, 49-52]. Lerx gündəliyində Pirallahı adası ilə yarımada arasında Abşeron kəndi olduğunu qeyd edir. Lerx yazır ki, bu kənd 1720-1723-cü illərdə Hacı Davudun Bakıya yürüşü zamanı tamamilə dağıdılmışdır. Abşeron kəndi Abşeron mayakından 2 km. şimalda mövcud olmuşdur. Bərpa olunduqdan sonra Abşeron yarımadası adı ilə Bakı şəhərinin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan neft sənayesinin tarixində Xəzər dənizində özünəməxsus yeri var. “Azərbaycanın Xəzər neft”i adı ilə ölkəmizi dünyaya tanıdan bu dəniz geostrateji əhəmiyyətinə görə beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır. Xəzər regionunun geostrateji əhəmiyyəti, onun region və sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşməsi, zəngin karbohidrat ehtiyatlarına malik olması, eyni zamanda iqtisadi, siyasi strateji cəhətdən digər təbii resurslara sahib olması ilə xarakterizə olunur. Xəzər dənizinin geosiyasi arealı Mərkəzi Asiyanın qərb hissəsini, Rusiyanın cənubunu, Şimali və Cənubi Qafqazı, o cümlədən İranın şimalını əhatə edir [5, s.19-22]. Bütövlükdə Xəzər dənizi arealı, Ön və Mərkəzi Asiyanın ən zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyini əhatə etdiyi üçün, daim dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Xəzər regionu üzərində nəzarəti ələ keçirmək cəhdlərinin çox dərin tarixi kökləri var. Ona görə də Xəzər regionunun siyasi tarixi 5 dövrə bölünür: antik, orta əsrlər, XVIII-XIX əsrlər, XX əsr və müasir dövr. Abşeron neftinin tarixini tam üzə çıxarmaq üçün, dünya müəlliflərinin qeydlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycan neftinin ilk dəfə ixrac olunması ilə bağlı birinci qeyd X əsrə aiddir. Ərəb müəllifi Məsudi, 915-ci ildə Bakıda olmuş və öz qeydlərində bu ərazidə 10-12 metr dərinliyində neft quyularının olması haqqında məlumat vermişdir. O yazır: “Ağ neft mənbələri olan Bakıya davamlı olaraq gəmilər üzürdü. Çünki, Bakıdan başqa dünyanın heç bir yerində ağ neft çıxarılmırdı. Bakı Şirvan çarlığının sahilində yerləşir..”.

Bakı nefti ilə bağlı ətraflı məlumat, Məsudidən üç əsr sonra Yaqut Həməvi tərəfindən verilmişdir. O yazır: “Şirvana məxsus olan və Dərbəndlə qonşuluqda yerləşən bu şəhərdə böyük neft mənbələri mövcuddur. Hansıki gündəlik orta hesabla, bu sahədə gələn gəlir min dirhəmə qədər yüksəlir.. ” Müəllif daha sonra gündəliyində qeyd edir ki, “Bir tacir mənə söylədi ki, bu torpaqda gecə

və gündüz davamlı olaraq gur alovlanan ocaqlar mövcuddur. Bunun əsas səbəbi, yeraltı maye minerallardır”. Avropa səyyahları Bakıya XIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Marko Polo 1271-1273-cü illərdə, qədim İpək yolu ilə Bakıya səyahət etmiş və Bakı nefti haqqında demişdir: “Gürcülər ilə sərhəddə zəngin neft mənbələri vardır” [11, 120-122].

1543-cü ildə məşhur səyyah İosiray Barbaro özünün Persiyaya səyahəti haqqında kitabını nəşr etdirib [6, 7-12]. Barbaro kitabında yazır: “Xəzər dənizinin sahilində Bakı adında şəhər yerləşir. Hansıki torpağında kəskin qoxulu çoxlu sayda qara mazut qaynaqları var. İnsanlar bu mazutdan gecələr işıq vasitəsi kimi və bir də ildə iki dəfə dəvələrin silinməsində istifadə edirdilər. Bu vasitədən, dəvələrdə dəri xəstəliklərinin qarşısını almaqda istifadə olunurdu”. XIII əsrin sonundan etibarən Xəzər dənizi beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynamağa başladı. Bu dövrdən başlayaraq Genuya və Venesiya tacirləri, Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycana gəlmişdilər. Həmin dövrdə Qərbi Avropada, Xəzər və Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat əldə edilmişdir. Bu haqda, Avropa müəllifləri V. Rubruka, Marko Polo (XIII əsr), Klavixio, Kontarini, Barbaro (XV əsr), Pavla İoviya, Entoni Cenkinson (XVI əsr), A. Oleariy və Y. Streysin (XVII əsr) əsərlərində geniş məlumat verilmişdir [8, 23-26].

XV əsrin ortalarında Xəzər regionu, Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarətin təşkilində mühüm rol oynayan ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Xəzər regionu Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ilə Aralıq və Qara dəniz hövzəsini, o cümlədən Fars körfəzi ilə Volqa boyu xanlıqları və Moskva dövlətini birləşdirən ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Bu ticarət yolu ilə dünya bazarına ipək, duz, neft və zəfəran ixrac olunurdu. Gilan tacirləri vasitəsilə, Bakıdan Manqışlak yarımadasına neft daşınırdı. Oradan isə karvan yolu ilə neft, mərkəzi Asiya ölkələrinə çıxarılırdı. Bakı nefti o cümlədən, rus tacirləri vasitəsilə öncə Həştərxana, oradan isə Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilirdi. XV əsrin ortalarından etibarən Osmanlı imperiyasının və güclü Azərbaycan dövlətləri olan Ağqoyunlu və Səfəvilərin yaranması, Yaxın və Orta Şərqdə yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardı. XVI əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası, Aralıq və Xəzər dənizi hövzəsindəki bütün beynəlxalq ticarət yollarını ələ keçirdi. Bununla da Asiya-Avropa ticarəti osmanlılar tərəfindən idarə olundu.

1578-1590-cı ildə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin nəticəsi olaraq, Bakı ələ keçirildi. Türklərin məqsədi, Xəzər dənizində öz donanmasını yaratmaq idi. Bu dövrdə mühüm geosiyasi faktorlardan biri, Rusiyanın Xəzər regionunda möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Rusiya 1552-ci ildə Kazan və 1556-cı ildə Həştərxan xanlıqlarını ələ keçirməklə, Xəzər dənizinin sahillərinə çıxdı, Volqa-Xəzər su ticarəti yoluna tam nəzarət etmək hüququnu əldə etdi. Bu dövrdə Bakı nefti ilə bağlı yeni mənbələr yaranmışdır. Beləki, 1560-cı ildə Bakıda olmuş ingilis missioneri Con Kartrayt yazır: “Bakı çox qədim şəhərdir. Buraya zaman-zaman müxtəlif ticarət gəmiləri daxil olur. Bu şəhərin yaxınlığında insanları heyrətə salan, yerdən çıxan qara mazut fantanları mövcuddur.

Bu mazutdan bütün Persiya əhalisi evlərin işıqlandırılmasında istifadə edilirdi. Bu regionda qara mazutu, xüsusi tuluqlarda qatır və uzunqulaq vasitəsilə daşıyırdılar. Yol boyu belə 300-400 yükdaşıyan heyvana rast gəlmək olar” [5, 135-137].

XVI əsrin ortalarından etibarən Rusiya Xəzər dənizinə sərbəst çıxışı təmin etmək məqsədilə bu regionda ekspansionist siyasətini artırdı. Bu dövrdən başlayaraq, Volqa-Xəzər su ticarət yolu Rusiyanın nəzarətinə keçir. Volqa-Xəzər su ticarət yolu Şərqi Avropadan keçməklə (Ağ dənizdən Şimali Divinə, Azərbaycan və İrandan keçmək şərti ilə Volqa və Xəzər dənizi daxil olmaqla) Hindistana qədər uzanırdı. Bu yol XVII əsrdə iqtisadi baxımdan Avropa-Asiya tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Rusiya bu ticarət yolunu nəzarətə götürdükdən sonra, Azərbaycan ərazisi don və terek kazaklarının davamlı hücumlarına məruz qalmışdır. Məqsəd, Azərbaycan vasitəsilə keçən ticarət gəmilərini və karvanlarını qarət etmək və bu yolla ələ keçirdikləri nefti dünya bazarlarına çıxarmaq idi. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın qarət edilməsində Stepan Razin xüsusi fərqlənirdi. O, Dərbənddən Kür çayına qədər quru və su ticarət yollarında qarətçiliklə məşğul olmuş, Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdur. XVII əsrin I yarısından etibarən Bakı nefti ilə bağlı bir sıra yeni qeydlər əldə olunmuşdur. Bu qeydlərdə verilən məlumatlardan bəlli olur ki, həmin dövrdə neft geniş şəkildə həm yanacaq kimi, həm də dəridə əmələ gələn ləkələrin qarşısının alınmasında bir məhlul kimi istifadə olunmuşdur [7, I hissə, 78].

Bakı neft quyularının maraqlı təsvirinə, 1683-cü il yanvar ayının 6-dan 8-nə kimi Bakıda olmuş, İranda İsveç səfirinin katibi E. Kempferin “Bakı yarımadasının yeddi möcüzəsi” kitabında rast gəlinir. O, kitabında qeyd edirdi: “Əbədi alovdan şimal-qərbə tərəf min addımlıqda başqa bir qəribə şey-məhz ağ neft mənbələri yerləşir, ancaq ələ bir ucqar yerdə ki, heç kim bu mənbələrin burada yerləşməsinə təxmin edə bilməzdi, qabaqcadan bilməsəydi ki, Ağ neft yataqlarından qərbə tərəf iki saatlıq yolda çirkli, demək olar qara rəngdə qara neft istehsal edən qəribə məntəqə yerləşir. Neft çıxarmaq üçün çoxsaylı şaquli quyular qazılmışdı, onların bir çoxunda neft axını bol və daimidir. Möhkəm gilli torpaq divarları möhkəmləndirmədən, yerqazanları təhlükə ilə üzləşdirmədən istənilən dərinliyə enməyə imkan verir. Quyulardan neftin çıxarılması mexaniki üsulla, dəri vedrələrdə və ya kiçik boğazlarla həyata keçirilir. Neftin qaldırılması bir-birinin ardınca dövrə vuran iki atla hərəkətə gətirilən xüsusi mexanizmlə həyata keçirilirdi. Gecə vaxtı bir neçə saati istisna etməklə, burada iş dayanmırdı. Neft dörd təkərli arabalarda tuluqlarla Şamaxı və Bakı şəhərlərinə daşınırdı; birinci məntəqədən neft dəvələrin belində ölkənin daxilinə, ikinci məntəqədən isə dənizlə Qırkaniya, Özbəkistan və Çərkəs vilayətinə və Dağıstana aparılırdı. ”E.Kempfer Suraxanıdakı “əbədi alovu” belə təsvir edirdi: “Çoxsaylı quyulardan Suraxanı kəndinə sarı alov burulub-qalxırdı. Kəndin sakinləri daş parçaları ilə əhəng yandırırdılar...” [7, I hissə, 82].

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Xəzər regionu və Azərbaycan ərazisi

güclü hərbi yürüşlərin təsiri altına düşmüşdür. IV-VIII əsrlərdə şimaldan çoxsaylı türk tayfalarının (hunlar, sabirlər, xəzərlər və digərlərinin), IX-XI əsrlərdə rusların, VII-VIII əsrlərdə qərbdən-ərəblərin, XI əsrdə şərqdən-səlcuqların, XIII əsrdə monqolların və ən nəhayət, XIV əsrin sonunda teymurilərin yürüşünə məruz qalmışdır. Bütövlükdə həmin dövrdə xalqların böyük köçünün-türk tayfalarının, ərəblərin, səlcuqların, rusların, monqolların, qızılordanın və teymurilərin yürüşlərinin məqsədi, dünyanın əsas ticarət yollarından biri olan və Xəzər regionunu əhatə edən hissəsində strateji baxımdan nəzarəti ələ keçirməkdən ibarət idi [8, 19-21].

XVIII əsrin əvvəllərində Xəzər regionu, xüsusən Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqdə geosiyasi rəqabət meydanına çevrilir. Beynəlxalq gücləri təmsil edən orbitə Türkiyə, İran, Rusiya, İngiltərə və Fransa daxil idi. Bu dövrdə Qara dənizə çıxışı olmayan Pyotr Rusiyası, Xəzər regionu vasitəsilə Avropa-Asiya və türk-aralıq dənizi ticarətini təmin edən baltik-xəzər yolunu ələ keçirmək istəyirdi.

Unutmaq olmaz ki, XVIII əsrin əvvəllərinə qədər səfəvi-osmanlı müharibələri istisna olmaqla, təqribən 250 il Azərbaycan vahid mərkəzləşmiş dövlət olduğu üçün düşmən işğalına məruz qalmamışdır. 1590-cı ildə Səfəvilər ilə Osmalılar arasında imzalanmış İstanbul sülh müqaviləsi şərtlərinə uyğun olaraq bütöv Azərbaycan, Xəzər sahili əyalətlər daxil olmaqla Türkiyənin asılılığına keçmişdir. Bununla da, Azərbaycanın təbii sərvətləri və məhsuldar torpaqları osmanlıların istifadəsinə keçmişdir. Yalnız, 1607-ci ildə I Şah Abbas, Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz regionunu türklərdən geri alması ilə vəziyyəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişmişdir. Beynəlxalq güclər Azərbaycana və Xəzər regionuna olan iddialarından əl çəkmək niyyətində deyildilər [9, 170].

XVI əsrin 60-80-ci illərində İngiltərə Rusiyanın “rus şirkəti”nin vasitəçiliyi ilə Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizində möhkəmlənmək istəyirdi. Ancaq XVI əsrdə ingilislərin bu cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. XVIII əsrin 20-30-cu illərində Xəzər sahili vilayətlərin I Pyotr tərəfindən işğal olunması nəticəsində, 1735-ci ilə qədər Azərbaycanın təbii sərvətləri Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. Bu haqda, xüsusən Bakı nefti ilə bağlı məlumatlar o dövrdə yazılmış rus mənbələrində öz əksini tapmışdır. 1733-cü ildə İranda rus səfirliyinin əməkdaşı olmuş doktor İ. Lerx Bakı nefti haqqında yazırdı: “30 iyunda mən əbədi alovdan Balaxanıya qədər, qara neft quyularına doğru beş verst gəldim. Həmin quyular İran şahının vaxtından məlumdur-52.dərinliyi 50 sajına qədər olan quyulardan biri çox güclü çağlayır və oradan hər gün 500 batman neft çıxarılır. Quyulardan çıxarılan nefti böyük və dərin çalalara tökür, burdan isə böyük dəri kisələrlə arabada Bakıya aparır, qalıqları 3 çalaya tökür və Gilanda, Şamaxıda və digər yerlərdə satırlar, yerdə qalanından isə şəhərdə istifadə edirdilər (1 batman= 8, 2 kq).

1739-cu ildə akademik İ.V.Veytberxtin Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk “Neft haqqında” əsəri işıq üzü gördü. Bu “Neft haqqında” traktat məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş

F.İ.Soymonovun səhifə məlumatlarına əsaslanırdı. İ.V.Veytberxt əldə etdiyi tədqiqat sənədlərini, hələ 1728-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi. O, bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfəssilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi. 1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilir. Abşeronun neft mənbələri haqqında mötəbər məlumatları 1770-ci ildə Bakıda olmuş akademik S.Q.Qmelinin qeydlərində oxuyuruq. Alim özünün hesabatında (1771-ci il) qeyd edirdi: “. . . quyunun ağzı daşla bağlanmışdır, onların arasına bir paça gil qoyulmuş və üzərində Bakı xanının adı yazılmışdı, bu o deməkdir ki, buraya Bakı xanının qoyduğu qoruqçu quyunun ağzını açmazsa, buradan başqa heç kəs neft götürə bilməz. Bakı xanının duzdan və neftdən əldə etdiyi gəliri yerli sakinlərin məlumatlarına görə 35-40 manat təşkil edirdi. Duzun pudu 7-8 qəpiyə, yandırma məqsədinə sərf edilən 15 funt-batmanlıq qara neft isə 5 qəpiyə satılırdı” [10, 181].

Qmelinin qeydləri başqa bir məşhur səyyah, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasına qədər Bakıda olmuş A.Yartsevin məlumatları ilə təsdiqlənir. Yartsev 1812-ci ildə yazırdı: “Bir Bakı knyazı ölkənin bütün mədən yağını sata bilirdi. Balaxanıda tacirlər bu məmulatı aldıqdan sonra yerdə qalanı Bakı şəhərinə daşıyırdı; burada ehtiyat dükanları olmasa da, şəhər kənarında ən möhkəm gips daşlarına çatana qədər saxlanılır”.

1796-cı ildə Bakıda olmuş marşal fon Biberşteynin qeydləri maraqlıdır: “Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var. Bu neftin əsas bazarı Gilandır, çünki bu əyalətdə ipəkqurdu böyüdən şəxslər ya təcrübəyə görə, ya da sadəcə hamıya hakim kəsilən xürafata görə əmindirlər ki, neft ipəkqurdunun yetişdirildiyi evləri işıqlandırmaq üçün həşaratlara ziyan vermədən yanan yeganə maddədir” [4, 235].

Sənədlər şəhadət verir ki, ən qədim neft quyuları (cəmi 120, dərinliyi 2-dən 30 sazınə qədər) Abşeronun aşağıdakı kəndlərində yerləşirdi: Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Binəqədi, Sabunçu, Rəmanı və Şubanı. Quyuların əksəriyyəti Balaxanıda yerləşmişdi. Səciyyəvi detal: köhnə quyular uzun müddət işlədikdən sonra təmirə dayanır və yalnız o quyularda müvafiq həcmdə neft yığıldıqdan sonra bərpa edilirdi. Hazırda, Abşeronda ilk neft mənbəyi dərinliyi 35 m olan, Balaxanıda Allahyar Məmmədəli Nur oğlunun 1594-cü ildə tikdiyi quyu sayılır. 1803-cü ildə isə bəklili Qasımbəy ilk dəfə olaraq Bibi-Heybət buxtasının sahilindən 18 və 30 metr məsafədə yerləşmiş iki quyudan dənizin dibindən neft çıxarılmasına başlamışdır. Burada Qara dəniz qazax ordusu tərəfindən Kubana dəvət edilmiş, çarın fərmanı ilə 1833-cü ildə “Əməyə və quyuların açılması və inşasında göstərdikləri şücaətə görə” gümüş medalla təltif edilmiş bəklili Kərbəlayi Yusif Əmirbəy oğlu və Hacı Nəbi Səfi oğlunun adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi. Xəzərdən neftçıxarmanın tarixi bu şəxslərin adı ilə başlayır. İlk dəfə kустar üsulu ilə dənizdən neftçıxarma işini onlar həyata keçiriblər. Bununla da Xəzərin karbohidrat ehtiyatlarından istifadə erası başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Seçilmiş görüşlər və çıxışlar. IX cild, Bakı, 1995
2. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. М., 2001
3. Azərbaycan tarixi. Sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990
4. Bakıxanov A.A. Gülistani-İrəm", Bakı, 1991
5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993
6. Mahmudlu Y. Azərbaycan diplomatiyası jurn., Bakı, 1996
7. Mirbabayev M. Azərbaycan neftinin tarixi. I-II hissə. Bakı, 2012
8. Muradəliyeva E.B. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Баку, 1991
9. Muradəliyeva E. Кровь земная - нефть Азербайджана и история. Баку: Мутарджим, 2005, 256 с.
10. Muradəliyeva E.B. Монополистический капитал в Северном Азербайджане. Баку, 1989
11. Vəlixanlı N.. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974
12. Алиев И. Очерки истории Атропатена. Баку, 1992

ИСТОРИЯ НЕФТИ КАСПИЙСКОГО МОРЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

А.А.ШАХВЕРДИЕВ

РЕЗЮМЕ

Каспийское море играет большую роль в экономической и политической жизни Азербайджана. Для исследования истории Азербайджанской нефти важно исследовать историю Каспийского моря. В статье подчеркиваются исторические факты. Так же подчеркивается важнейшая роль Каспийского моря в создание Абшеронского полуострова и Бакинского архипелага.

Ключевые слова: отрасль, исследование, важность, ведущий, Каспийское море, политическая и экономическая жизнь.

ABOUT THE HISTORY OF THE CASPIAN OIL OF AZERBAIJAN

A.A.SHAHVERDIYEV

SUMMARY

The Caspian sea plays an important role in the political and economical life of Azerbaijan. It is important to investigate the history of oil industry which is the leading field of Azerbaijan economy.

The historial facts gained in this direction are put forward. Moreover, the importance and role of Absheron penunsula and Absheron is marked.

Key words: field, investigation, importance, leading, Caspian Sea, political and economical life

E J N 94 (470) "19/..."

E J N 94 (479.24)

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYA İMPERİYASININ ŞİMALİ
AZƏRBAYCANDA ALMANLARI MƏSKUNLAŞDIRMASI****A.M.MƏMMƏDOVA, A.V.İSMAYİLOVA***Bakı Dövlət Universiteti**aynur_mammedova@bk.ru*

Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda alman koloniyalarının salınması, onların Azərbaycanın iqtisadi, sosial və mədəni həyatında oynadığı roldan bəhs olunur. Bununla yanaşı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı almanlara edilən erməni vəhşiliklərinə qarşı azərbaycanlıların köməyi, AXC dövründə almanların vəziyyətinə münasibəti öz əksini tapmışdır. Həmçinin almanların köçürülməsinin müasir Azərbaycan-Almaniya əlaqələrinə təsirinə nəzər yetirilmişdir.

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, alman koloniyaları, köçürülmə, məskunlaşma

İstər çar Rusiyasının, istərsə də sovet Rusiyasının həyata keçirdiyi demoqrafik dəyişikliklər onun müstəmləkəçilik, ekspansionist siyasətinə xidmət edirdi. Belə ki, Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə əhalini ruslaşdırmaq, etnik dayaq və münafişə ocağı yaratmaqla möhkəmlənməyə çalışırdı. XIX əsrdə Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra da bu siyasətini davam etdirmişdir. Bunun üçün erməni, rus və d. xalqları işğal etdiyi ərazilərdə məskunlaşdırırdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırdığı xalqlardan biri də almanlar idi.

Bəhs edilən dövrdə almanların vahid dövləti yox idi. Almaniya bir-biri ilə siyasi əlaqələri olmayan knyazlıqlardan, müstəqil idarə edilən şəhərlərdən, cəngavər malikanələrindən ibarət idi. Buradakı feodal özbaşınalığı, siyasi və dini dağınıqlığın hökm sürməsi sosial və dini toqquşmalara gətirib çıxarırdı ki, bu da kənd təsərrüfatının məhvini, ticarət və sənayenin inkişafdan qalmasına səbəb olurdu. Torpaqsızlaşmadan əziyyət çəkən kəndlilərin vəziyyəti 1816-cı ildə verilən islahatla daha da pisləşdi. Bu islahata görə, pay torpaqlarını irsi istifadəyə götürən icarədarlar torpağın 13 hissəsini, varislik hüququ olmayanlar isə yarisini sahibkarlara güzəştə getməyə məcbur oldular. Kəndlilərin torpaqsızlaşması, XIX əsrdə baş verən qıtlıq, vergilərin artırılması əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Kəndlilərin və şəhər əhalisinin müflisləşməsi, eləcə də dini toqquşmalar almanların mühacirət etməsinə gətirib çıxardı. 1806-cı ildə

Rusiyanın cənubuna Baden-Vürtemberq krallığından ilkin köçlər başlasa da, 1807-ci ildəki kralın fərmanı ilə dayandırıldı. Lakin 1816-cı ildə hakimiyyətə gələn kral I Fridrix Vilhelm almanların mühacirətinə icazə verdi. Onlar əsasən, Rusiya və Amerika ərazilərinə köçürdülər [12, 17].

Almanların Rus imperiyasının tərkibinə daxil olan ərazilərə, daha dəqiq desək, Qafqaza üz tutmaları dini amillərlə bağlı idi. Belə ki, XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Alman knyazlıqlarında mennonit, pietizm kimi separatist sektalar yaranmışdı. Onlar Vürtemberqdə həyata keçirilən kilsə islahatlarını qəbul etmədikləri üçün müxtəlif təqiblərə məruz qalırdılar: onları lüteran icmaları sırasından xaric edir, əmlakları müsadirə olunur, bəzən həbs olunub zindana salınırdılar [1, 46]. Bunlardan pietizm təliminə görə, XIX əsrdə baş verən dini təqiblər və əhalinin acınacaqlı sosial vəziyyəti dünyanın sonunun yaxınlaşdığını göstərir və tezliklə qiyamət baş verəcək, İsa peyğəmbər yenidən gələrək sülhü bərqərar edəcək. Bu təlimin nümayəndələrinin fikrincə, Müqəddəs İsanın ikinci gəlişi müqəddəs torpaqlar sayılan Yerusəlimdə və Qafqazda baş verməli idi [10, 16]. Pietizm cərəyanının ideoloqları sayılan İ.A.Benqel və İ.Q.Yunq-Ştillinqin əsərlərinə görə, bu hadisə Şərqdə, 1836-cı ildə baş verməli idi [1, 46]. Ona görə də pietist almanları əsasən, Qafqaza mühacirət edirdilər. Çar I Aleksandr onları rəğbətlə qarşılayırdı ki, buna səbəb çarın anası Sofiya-Doroteyanın Vürtemberq şahzadəsi olması idi. Həmçinin onlara qarşı bu cür xoş münasibətin yaranmasında I Aleksandrın əslən Baden-Vürtemberq krallığından olan məşuqəsi baronessa V.Kürdenerin də böyük rolu olmuşdur [1, 47].

Lakin əsas səbəb Rusiyanın bu regionda öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün həyata keçirdiyi siyasət idi. Belə ki, işğal etdiyi əraziləri imperiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmək və burada möhkəmlənmək üçün həyata keçirilən tədbirlərdə əsas maneə yerli müsəlman əhali idi. Onlar çarizmin işğalçılıq və ruslaşdırma siyasəti ilə barışmaq istəmir və azadlıq mübarizəsini davam etdirirdilər. Buna görə də rus hakim dairələri yerli müsəlman əhalinin Rusiyanın qonşuluğunda düşməni olan güclü dövlətlərlə - İran və Osmanlı ilə yaxınlaşmasından ehtiyat edirdi. Bunun üçün müsəlman əhalinin sayının azaldılmasına, onlar arasından Rusiyaya sadıq yeni nəslin yetişməsinə çalışırdılar. Etnik və dini cəhətdən Rusiyanın dayaqlarının möhkəmləndirilməsi üçün bu ərazidə xristian dininə sitayiş edən xalqların məskunlaşmasının rəğbətlə qarşılanması da məhz bununla bağlı idi. Bunu II Yekaterina tərəfindən 1763-cü ilin 22 iyulunda verilmiş "Rusiyaya köçüb gələn bütün əcnəbilərə istənilən quberniyada məskunlaşmağa icazə verilməsi və onlara bəxş edilən hüquqlar haqqında" Manifestdən də aydın görmək olar. Belə ki, bu sənəddə qeyd edilirdi ki, imperiya ərazisinə köçən hər kəs öz dini etiqadına, adət-ənənələrinə, ayinlərinə azad şəkildə riayət edə bilərdilər [9, 16]. Lakin xristianlığa etiqad edən əhali arasında missionerlik fəaliyyəti göstərmək, onları başqa dini cərəyanlara cəlb etmək qadağan edilirdi. Manifestdə xristian əhalinin başqa dinə yönəldilməsi qadağan edilsə də, müsəlman xalqlarını xristianlığa cəlb etməklə yanaşı,

onlardan təhkimli kimi istifadə olunmasına icazə də verilirdi [1, 79].

Bütün bu deyilənləri Qafqaz ərazisində ilk alman koloniyasının dini amillə bağlı olması bir daha təsdiqləyir. Belə ki, hələ 1802-ci ildə Edinburq missioner cəmiyyətinin Rusiya hökumətinə imperiyanın cənub ərazilərində protestantlığı yaymaq üçün icazə istəyinə müsbət cavab verilmiş və Şotland missionerləri Volqaboyundan köçən 20 alman ailəsi ilə birgə Şimali Qafqazda məskunlaşaraq fəaliyyətə başlamışlar. Henri Bronton və Aleksandr Petersonun rəhbərlik etdiyi missionerliyin əsas məqsədi buradakı islam dininə, bütpərəstliyə və yəhudiliyə sitayiş edən əhəlinin xristianlaşdırılması idi. Bu da sözsüz ki, Rusiyanın siyasəti ilə üst-üstə düşdüyündən pravoslav olmasına baxmayaraq protestantlığın təbliğinə icazə verməsinə səbəb olmuşdu. Missionerlərin İncili və digər dini ədəbiyyatları əhali arasında yayması üçün bu kitabların nəşrinə xüsusi icazə verilmişdi. Lakin müsəlman dağlı xalqların onlara qarşı mübarizəsinin nəticəsində missionerliyin fəaliyyətinə 1816-cı ildə son qoyulmuşdu. Bundan başqa, 1820-ci ildə Sankt-Peterburqa İsveçrə Bazel cəmiyyətinin missionerləri də gəldilər. Onlar yevangelizmi təbliğ etmək üçün icazə istəyirdilər ki, çarizm hökuməti tərəfindən qarşılarına belə məqsəd qoyuldu ki, Rusiyanın müsəlman, bütpərəst, yəhudi əhalisi, eləcə də ənənəvi protestantlığın tələblərini qəbul etməyən sektalar arasında yevangelizmi yaysınlar. Nəticədə 1821-ci ildə Bazel cəmiyyətinin beş nəfərdən ibarət missioner heyəti Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana göndərildi. Onların hamısı alman idi, Xəzər və Qara dəniz arasındakı ərazilərdə fəaliyyət göstərməli idilər. Bu missionerlər 1822-ci ildə Şuşada məskən salaraq təbliğata başladılar. Onların 13 illik fəaliyyətinə baxmayaraq qarşıya qoyulan məqsədlərin heç birisini həyata keçirməyə nail olmadılar [10, 17].

Yevangelist-protestantlığın geniş təbliğinə təkan verən amillərdən biri çar I Nikolayın həyat yoldaşı, Prussiya kralı III Fridrix Vilhelmin qızı Frederika – Luiza Şarlotta – Vilhelminanın təsirinin olması idisə də, əsas səbəb Rusiyanın bu regionda yeritdiyi milli müstəmləkəçilik siyasəti ilə missionerlərin məqsədlərinin üst-üstə düşməsi idi.

XIX əsrdə almanların Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinin səbəbləri ilə bağlı tədqiqatçılar arasında yuxarıda qeyd edilən məsələlərdən başqa, müxtəlif fikirlər də var. Almanların bu ərazidə məskunlaşması ilə bağlı yazılan əsərlərin bir hissəsində qeyd edilir ki, almanlar buraya geridə qalmış təsərrüfat həyatının canlandırılması, təsərrüfata dair yeni metodların tətbiqi üçün köçürülmüşdü. Lakin bu əsas səbəb deyildi. Doğrudur, almanların təsərrüfat həyatına müsbət təsiri olmuşdur, lakin bu o demək deyil ki, sırf bu məqsədlə bu ərazidə məskunlaşmışlar. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, almanların mühacirətinin əsas səbəbi XIX əsrdə onların yaşadığı Baden-Vürtemberg krallığında baş verən sosial və dini gərginliklər idi.

Bir sıra əsərlərdə də almanların köçməsi Napoleonun apardığı müharibələrlə əlaqələndirilir. Lakin bununla bağlı fərqli yanaşmalar var. Belə ki, Napoleonun işğallarına görə almanların yaşadığı əraziləri tərk etməyə məcbur

olduğunu qeyd edənlərlə yanaşı, alman krallığının əhalisinin Napoleon Fransasına böyük ümidlərlə baxdığı fikrini irəli sürənlər də var. Ümumiyyətlə, XIX əsrdə almanların köçməsinin əsas səbəbi bu dövrdə Avropada siyasi, iqtisadi və dini zəmində baş verən tarixi proseslərin nəticəsi idi.

Almanların Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda məskunlaşdırılması məsələsi bir neçə ay müzakirə olundu. Bu, bir sıra səbəblərdən irəli gəlirdi. Belə ki, 1818-ci ildə Rusiya Cənubi Qafqazda hələ xəzinə torpaqlarına malik deyildi. Çar hökuməti rus işğalına qarşı çıxmış yerli xanlara, bəylərə məxsus torpaqları alman kolonistləri üçün ayırmışdı. Gülüstən müqaviləsindən sonra bu torpaq sahələrinin hüquqi statusu hələ tam müəyyənləşdirilməmişdi. Beləliklə, 1818-ci ildə Yermolovun qəbul etdiyi qərara müvafiq olaraq avqustda almanlar Odessadan Cənubi Qafqaza doğru hərəkətə başladılar, sentyabrda Tiflisə çatdılar. Alman kolonistlərinin hamısı Tiflisdə məskunlaşmağı planlaşdırsalar da, boş torpaq sahələrinin qıtlığı səbəbindən bu mümkün olmadı. Ona görə də alman kolonistlərinə Azərbaycan ərazisində Yelizavetpol şəhəri ətrafında məskən salmaq təklif olundu. 1818-ci ilin sonunda 209 alman ailəsinin Yelizavetpol dairəsində, Şamxor çayı ətrafındakı ərazilərdə məskunlaşması nəzərdə tutulmuşdu. Qışın düşməsi ilə almanların müvəqqəti qazma evlərdə, çadırlarda yaşaması mümkün olmadığından Yelizavetpol şəhəri və onun ətraf kəndlərində yaşayan azərbaycanlı ailələrdə yerləşdirildilər. Dövrün rəsmi sənədlərində “tatar” adlandırılan azərbaycanlı əhali alman mühacirlərini 3 aya yaxın bir müddət ərzində öz evlərində saxladılar. Bu birgə yaşayış almanların sosial-mədəni uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərdi, azərbaycanlılarla almanlar arasında dostluq münasibətlərinin təməlini qoydu [1, 52-53].

1819-cu ilin yazında alman kolonistləri Gəncə çayının sağ sahilində, Yelizavetpol şəhərindən 7 verst aralıqda, Xanlıqlar kəndi ərazisində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoydular. Bu koloniya çar I Aleksandrın bacısı Yelena Pavlovnanın şərəfinə belə adlandırılmışdı. Burada 127 alman ailəsi məskunlaşmışdı. Almanların digər hissəsi isə Şəmkir ərazisində, Yelizavetpoldan 25 verstlik məsafədə yerləşdirildilər və bu koloniya çar I Aleksandrın bacısı Niderland kraliçası Anna Pavlovnanın şərəfinə Annenfeld adlandırıldı. Burada 67 alman ailəsi məskunlaşdırıldı [9, 19]. Annenfeld koloniyasında məskunlaşan alman ailələrinin sayı ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bəzi tədqiqatçılar burada 67, digərləri isə 90-a yaxın ailənin məskunlaşdığını göstərirlər. Tarixçi İkrəm Ağasıyev arxiv materiallarına istinad edərək bildirir ki, Annenfelddə 84 alman ailəsi məskunlaşmışdır [1, 53].

Gürcüstanda yaranan 6 koloniyada ümumilikdə 1165 nəfər məskən saldığı halda, Azərbaycanda yaranan iki koloniyada birlikdə 1100 nəfər yaşayırdı ki, bu da Yelenendorf və Annenfeld koloniyalarının, Qafqazda, o cümlədən Rusiya ərazisində ən iri koloniyalar olduğunu göstərir [1, 56].

XIX əsrin 30-cu illərində koloniyalarda əhalinin sayı azalmışdı. Məskunlaşmanın ilkin dövründə Azərbaycandakı koloniyalarda 1101 alman yaşayırdısa, 1836-cı ildə bu rəqəm 686-a qədər azalmışdı. Buna əsas səbəb kimi II

Rus-İran və II Rus-Türk müharibələri zamanı koloniyaların yerləşdiyi ərazilərdə hərbi əməliyyatların aparılmasını, yeni iqlim şəraitinin yaratdığı çətinlikləri, müxtəlif epidemiyalı göstərmək olar [1, 56].

XIX əsrin II yarısından başlayaraq koloniyalarda əhalinin sayının artması, torpaq qıtlığının yaranması ilə bağlı koloniyalarda mövcud olan ümumi xəzinənin hesabına yeni torpaq sahələri əldə edilir və bu torpaqlarda köhnə koloniyaların əhalisi hesabına yeni koloniyalar yaradılırdı. Tarixi ədəbiyyatlarda bu cür koloniyalar “törəmə”, yaxud “qız” koloniyaları adlandırılmışdı. Azərbaycan ərazisində yaradılan ilk belə koloniya 1888-ci ildə Yelenendorf kolonistləri tərəfindən təşkil edilmişdi. Belə ki, 1866-cı ildə yerli bəylərə məxsus “Seyfəli bağları” adlı ərazinin bir hissəsini Yelenendorf koloniyasına vermişdi ki, 1750 des. 1200 kv. sajen əraziyə malik bu torpaqlarda Yelenendorfdan 90 alman əhalisi köçürüldü və yeni Georqsfeld adlı koloniya meydana gəldi. Bu proses sonrakı illərdə də davam etmiş, 1902-ci ildə Alekseyevka, 1905-ci ildə Qrünfeld, 1907-ci ildə Ayqenfeld, 1912-ci ildə Traubenfeld koloniyaları yaranmışdı. Azərbaycan ərazisində sonuncu “törəmə” koloniya Ağstafa rayonu ərazisində 1914-cü ildə yaradılan Yelizavetinka koloniyası olmuşdur. Qeyd edək ki, bu koloniyalar indiki Azərbaycanın Tovuz, Ağstafa, Şəmkir, Qazax rayonları ərazisində yaradılmışdır. Bu koloniyalarda 9971 nəfər alman əhalisi yaşayırdı [1, 123-124].

Almanlar Azərbaycanın iqtisadi, sosial və mədəni həyatına bir sıra töhfələr vermişlər. Azərbaycanda bir sıra sənaye sahələrinin inkişafında, yolların və bəzi memarlıq abidələrinin tikintisində almanlar mühüm rol oynamışlar. Üzümçülük və şərabçılığın inkişafında almanlar olduqca mühüm rol oynamışlar. Bu sahənin inkişafında Xristofer Forer və Xristian Hummelin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, 1892-ci ildə “Forer qardaşları” Yelenendorfdan Azərbaycanda ilk dəfə konyak zavodu inşa etmişlər. Daha sonra Hummel qardaşları 1895-ci ildə belə bir zavod inşa etmişlər. Belə ki, onlar hələ 1878-ci ildə 10 desyatin ərazidəki üzüm bağlarından şərab istehsal edərək Bakı və Tiflis ərazilərində satırdılar ki, daha sonra bu işi genişləndirərək fabrik tikdilər [4].

Alman kolonistləri təkcə üzümçülük və şərabçılıqla deyil, müxtəlif sənətkarlıq sahələri ilə də məşğul olurdular. Sabunbişirmə emalatxanalarının, pendir fabriklərinin, xarratların, təkərçilərin, dəmirçilərin, araba ustalarının və digərlərinin koloniya kəndlərinin çiçəklənməsində öz payı var idi. 170 sənətkardan 64-ü Yelenendorfdan yaşayırdı. Bu dövrdə Qafqaz üçün səciyyəvi olmayan dördtəkərli faytonlar düzəldilir və satılırdı. Bunlardan Yohan Filipp Votteler Yelenendorfun doqquz ən böyük fayton emalatxanalarından birinin sahibi idi [3, 32-33].

Alman kolonistləri kommunikasiya xətlərinin çəkilişində də mühüm rol oynamışlar. Siemens və Halske firmalarının birgə fəaliyyəti nəticəsində bir sıra şəhərlər arasında teleqraf xətləri şəkilməmişdir. Onlardan 1864-cü ilə Naxçıvanla Culfa arasındakı ilk kommunikasiya xəttini, 1868-ci ildə isə Bakı ilə Tiflis, bir qədər sonra isə Şəki arasında xətlər çəkilməmişdir. Həmçinin 1880-ci ildə “Qaf-

qaz və Merkuri” cəmiyyəti Bakıda ilk telefon xəttininin çəkilişini həyata keçirmişdir [4].

1880-ci ildə Siemens Tillmans & Co. firması ilə birgə Bakıda “Svet” adlı elektricləşmə şirkətinin əsasını qoydu. Bu şirkət Nobel qardaşlarının ilk qurğularının və neft milyonçusu Ş. Əsədullayevin istirahət evi kimi özəl obyektlərin elektricləşdirilməsini həyata keçirdi. Sonradan Siemensin iştirakı ilə qurulan “Elektrosila/Bakı elektrik gücü” neft sənayesində texnoloji təkəna səbəb oldu. 1913-cü ilə qədər 26 kilometrədən artıq güclü cərəyan və 60 kilometrə qədər paylayıcı kabel xətləri çəkildi. Bunlar təkəna yaşayış məntəqələrini deyil, əsasən, neft sahələrindəki mühərrikləri təchiz edirdi. Bundan başqa, Siemens qardaşları Gədəbəydə misəritmə zavodunun da əsasını qoymuşlar [3, 40].

Dəniz nəqliyyatının inkişafında da almanların xidmətləri olmuşdur. Xəzər dənizində istifadə edilən ilk tankərlər də almanlar tərəfindən istehsal edilmişdir. Onlardan 1873-cü ildə Volqa-Xəzər arasında hərəkətə başlayan ilk tankər “Gebr.Nobel” olmuşdur. Daha sonra iki tankər- “Vandal” və “Sarmat” Astraxan-Petroqradaarasındakı nəqliyyatda istifadə edilmiş, 1908-ci ildə isə “Delo” Xəzər dənizinə buraxılmışdır [4].

Bundan başqa ilk yağ-pəndir zavodunu da almanlar Yelenendorfda tikmişlər, bu işi Ziqanter adlı alman kolonisti həyata keçirmişdir. Axınca çayı üzərindəki ilk SES də almanlarla bağlıdır [8]. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanadakı almanlar öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Belə ki, onların adət-ənənələrinə, dinlərinə toxunulmamış, əksinə tolerant yaşanmışdır. Bunu 1896-1899-cu illərdə Bakıda tikilən Xilaskar kilsəsi, 1854-1857-ci illərdə indiki Göygöldə tikilən lüteran kilsəsi və 1909-cu ildə Şəmkirdə tikilən kilsə də bir daha təsdiqləyir.

Eyni zamanda almanların izlərinə Bakının memarlıq tarixində də rast gəlmək mümkündür. Karl və Qustav Gippus, Nikolaus A.Fon der Nonne (1898-1901-ci illərdə Bakının baş meri), Adolf Eyxler, F.A.Lehmkul, İ.V.Edel, Paul Ştern və Drittenpreys Cənubi Qafqazın digər şəhər və koloniyaları ilə yanaşı, Bakıda tikinti sahəsində dərin izlər qoymuşlar. Kapitalist Debur üçün (indiki İncəsənət muzeyi) və Ramazanov üçün tikilən binalar məhz alman memarları tərəfindən inşa edilmişdir [3, 41].

Beləliklə, alman kolonistləri ilə azərbaycanlıların münasibətinə nəzər yetirdikdə, onların iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə əməkdaşlıq etdiklərinin şahidi oluruq. Almanlarla Qafqaz xalqlarının da bu cür əlaqləri olsa da, ermənilərlə almanların münasibəti haqda bunu demək çətindir. Ermənilərin alman koloniyalarına hücum edərək törətdiyi vəhşiliklər barədə kifayət qədər faktlar mövcuddur. Məsələn, 1904-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının vitse-qubernatoru ermənilərin qatı düşməni A.F.Andreyev qətlə yetirildi. Alman kolonistləri onun xatirəsini əziz tutmaları erməniləri qəzəbləndirdi. Nəticədə, 1905-ci ildə Cənubi Qafqazın alman koloniyalarının ober-pastoru Makus Miller ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Bundan başqa, 1904-də öz üzüm bağında Qotlib Digel, 1905-ci ildə Henrix Mauer ermənilər tərəfindən güllə-

lənir. 1907-ci ildə alman kolonisti Yakov Qurrun mineral su istehsal edən müəssisəsində çalışan Daşnaksütyun agentı Qukasov onu qətlə yetirir.[2] Ermənilərin almanlara qarşı törətdiyi vəhşiliklərin qarşısının alınmasında azərbaycanlılar kömək etməyə çalışmışlar. Təsadüfi deyil ki, 1916-cı ildə alman əhalinin ermənilərdən müdafiə məqsədilə Yelenendorfda azərbaycanlılardan ibarət tatar süvari alayı yerləşdirilmişdi. Bir qədər sonra bu alay ləğv olundu. Lakin almanların vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər AXC dövründə də davam etdirildi. Belə ki, yeni qurulmasına baxmayaraq, AXC hökuməti tərəfindən 18 iyun 1918-ci ildə almanların bir qrup nümayəndəsi qəbul edilərək onların şikayətinə baxılmışdır. Bundan əlavə, demokratik əsaslarla qurulan AXC-nin 7 dekabr 1918-ci ildə fəaliyyətə başlayan ilk parlamentinin bir alman üzvü də olmuşdur. AXC parlamentində almanları təmsil edən Lorens Yakovlev Kun Yelenendorf koloniyasından idi. O, 1915-ci ildə Benkendorfun neft mədənlərinin idarəedicisi və Yelenendorf Beynəlxalq Alman komitəsinin üzvü olmuşdur. Parlamentdə aqrar komissiyanın üzvü olan Kun aqrar qanunvericiliyin müzakirəsində iştirak etmişdir. O, 10 dekabr 1918-ci ildə parlamentdəki çıxışında qeyd edirdi ki, biz almanlar AXC demokratikliyi sayəsində öz milliliyimizi qoruyub saxlaya bilirik [11, 78-80].

Azərbaycan ərazisində yaşayan almanlar 1941-ci ildə Stalinin həyata keçirdiyi deportasiya siyasətinə məruz qalmışlar. Belə ki, 11 oktyabr 1941-ci il 001487 sayılı SSRİ XDİK Beriyanın imzası ilə olan sənədə əsasən, almanların deportasiyasına başlandı. Azərbaycanda yaşayan 20 mindən çox alman Qazaxıstan və Sibirə sürgün edildi [5].

XIX əsrdə almanlarla münasibətlərin yaranması, onlarla əməkdaşlıq bu gün də Almaniya - Azərbaycan əlaqələri fonunda davam etdirilir. İqtisadi, siyasi və mədəni sahədə olan əməkdaşlıq getdikcə artır. Müxtəlif sahələri əhatə edən bir çox tədbirlər həm ölkəmizdə, həm də Almaniya da keçirilməkdədir. Belə tədbirlərdən biri də Almaniya XİN-nin beynəlxalq klubunda Azərbaycanda alman məskənlərinin yaradılmasının 200 illiyi ilə bağlı tədbirin keçirilməsidir. Bu tədbirdə Berlin-Humbolt Universitetinin "Azərbaycan tarixi" kafedrasının müdiri Eva-Mariya Auxun təşəbbüsü ilə "Almanların Vürtemberg və Qafqaz arasında Vətən axtarışı" adlı foto sərgi də təşkil olunmuşdur ki, bu sərginin, həmçinin Gürcüstanda, Bakıda, Gəncədə və Şəmkirdə də keçirilməsi nəzərdə tutulur [6]. 2017-ci ilin oktyabrında BDU-da Tarixçi Eva-Mariya Auxun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş olub. Görüşün sonunda Bakı Dövlət Universiteti və Berlin Humboldt Universiteti arasında ERASMUS+KA01 tələbə-müəllim mübadiləsi proqramı çərçivəsində müqavilə imzalanıb. Həmçinin, qonaqlar Tarix fakültəsinin də qonağı olmuş və magistrantlarla görüşmüşdür [14].

Almanlarla azərbaycanlıların münasibətlərinə həsr olunan bir sıra filmlər də vardır. Onlardan biri Almaniya-Azərbaycan dostluğuna həsr olunan Mojkan Ehrarinin rejissoru olduğu "Uzaq Qafqaz ümidi-Azərbaycanda alman izləri" adlı sənədli filmidir. 82 dəqiqəlik bu film Azərbaycanın "Salnamə" studiyası ilə

Almaniyanın “Züdots” informasiya agentliyinin birgə istehsalıdır. Bundan başqa, Alman-Azərbaycan Cəmiyyəti tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan-Alman dostluq əlaqələri” filmində Drezdendə saxlanılan “Dədə Qorqud” eposu, M.Ş.Vazehin Bodənştedtlə əlaqələri, Leypsiq dövlət kitabxanasında saxlanılan Azərbaycana dair kitablar və d.haqqında məlumat verilir [7].

2010-cu ildə prezidentin sərəncamına əsasən, aparılan təmir işlərindən sonra Bakıda lüteran kilsəsinin binasının – Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqi zalının açılışında prezident İ.Əliyev də iştirak etmişdir. Bundan başqa, İ.Əliyev 2013-cü ildə Şəmkirdəki alman kilsəsinin bərpa edilən binası ilə tanış olmuşdur. Almaniya-Azərbaycan münasibətlərinin müxtəlif sahələrinə aid bir sıra tədbirlər keçirilir ki, Prezident İ.Əliyevin Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında 30 avqust 2016-cı ildə imzaladığı sərəncama uyğun olaraq ölkəmizdə, eləcə də Almaniya və Gürcüstanda müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi də nəzərdə tutulur [13].

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasiyev İ. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı: Təhsil, 2009, 304 s.
2. Ağasiyev İ. Erməni-dəşnak silahlı birləşmələrinin Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinə qarşı vəhşilikləri (1904-1918)/ <http://bakipost.az/ermenilerin-almanlara-qarsi-vehshilikleri-faktlar/#.WfZmqDaQzIV>
3. Auch E.M. Nawroth M. Sərhədlərin silinməsi. Almanlar Vüttemberg və Qafqaz arasında Vətən axtarışında. Berlin, Prime Rate Kft Budapest, 2017
4. Auch E-M. Zwischen Weinreben, Kupferminen und Bohrtürmen. Deutsche Spuren in Aserbaidshan. // <http://www.book.y-lib.info/17-economy/237886-1-zwischen-weinreben-kupferminen-und-bohrt-rmen-deutsche-spuren-aserbaid.php>
5. Azərbaycanda alman koloniyaları // <http://presarxiv.gov.az/en-opennews/164.html#.WfZs9TaQzIU>
6. Berlində Azərbaycanda alman məskənlərinin 200 illik yubileyi qeyd olunub // <http://xudaferin.eu/berlind-azrbaycanda-alman-msknlrinin-200-illik-yubileyi-qeyd-olunub.html>
7. Mükərrəmoğlu M. Almanların Azərbaycanda məskunlaşması xalqımızın multikultural təbiətindən qaynaqlanıb/ “Xalq” qəzeti, 20 may 2017, № 107, s.9
8. Türk mətbuatı Tovuzdakı alman mədəniyyəti haqda // <http://virtualaz.org/medeniyyet/1830>
9. Ахундова Т. Немцы – колонисты Азербайджана XIX - начала XX в. Баку, Шуша, 1999, 126 с.
10. Вердиева Х. Немцы в Северном Азербайджане. Баку: Элм, 2009, 208 с.
11. Зейналова С. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.). Баку: Араз, 2002, 222 с.
12. Чернова-Дёке Т.Н. Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818-1917). М.: МСНК-пресс, 2008, 208 с.
13. <http://www.president.az/documents/orders/page/>
14. http://history.bsu.edu.az/az/news/berlin_humboldt_universitetinin_professoru_tarix_fakltisind_olub_

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НЕМЦЕВ В СЕВЕРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ В XIX-НАЧАЛЕ XX В.

А.М.МАМЕДОВА, А.В.ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об образовании немецких поселений на территории Северного Азербайджана в XIX- начале XX вв., а также об их роли на экономику, социальную и культурную жизнь Азербайджана. На ряду с этим, в статье рассматривается помощь азербайджанцев немцам против зверств армян в начале XX века, а также отражается отношение к положению немцев в период АДР. В статье также исследуется влияние немецких поселений на отношения Азербайджана и Германии в современном периоде.

Ключевые слова: Российская империя, немецкие колонии, переселение, поселение

THE SETTLEMENT OF GERMANS IN NORTHERN AZERBAIJAN BY RUSSIAN EMPIRE AT THE XIX- BEGINNING OF THE XX CENTURIES

A.M.MAMMADOVA, A.V.ISMAYILOVA

SUMMARY

The article mentions the establishment of the German colonies in North Azerbaijan in the 19th century, their role in the economic, social and cultural life of Azerbaijan. At the same time, the assistance of the Azerbaijanis against the Armenian atrocities committed against Germans in Azerbaijan in the early 20th century and the attitude to the situation of the Germans in ADR period are reflected. Also, the influence of the German relocation on the modern Azerbaijani-German relations has been studied.

Key words: Russian Empire, German colonies, relocation, settlement

UOT 94 (479.24)**XX ƏSRİN 50-60-cı İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-in
GÜC STRUKTURLARINDA VƏZİYYƏT**

S.A.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
solmaz.memmedova.2016@mail.ru

Elmi məqalədə XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında mövcud olan nöqsanlı vəziyyət tədqiq edilmişdir. Arxiv materiallarının araşdırılması nəticəsində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında qeyri-qənaətbəxş vəziyyətə səbəb olan müəyyən faktorlar üzə çıxarılmışdır. Məqalədə anonim və ya müəllifi məlum olan məktubların araşdırılması nəticəsində aşkarlanan qeyri-qanuni hallar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan K(b)P MK, anonim, qeyri-qanuni, cinayətkarlıq, hərbi komissarlıq, prokurorluq, milis

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyildi. Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu 1950-ci il 31 yanvar tarixli iclasında azərbaycanlılardan ibarət zabıt kadrlarının hazırlanması işinin tamamilə qeyri-qənaətbəxş aparılmasını bildirir. Müəyyən edilir ki, Respublikanın Hərbi Komissarlığı, Təhsil Nazirliyi, MK və komsomol təşkilatları nə Azərbaycan K(b)P MK-nın “Hərbi təlim müəssisələrinə hər il dinləyicilərin qəbul edilməsinin təmin olunması tədbirləri” haqqında 1948-ci il 14 sentyabr tarixli qərarına, nə də azərbaycanlılardan zabıt kadrlarının hazırlanması məsələsinə ciddi yanaşmamışlar. Bunun səbəblərindən biri olaraq rus dilinin öyrənilməsinin, xüsusilə də kənd məktəblərində aşağı səviyyədə olması göstərilmişdi. Hərbi məktəblərə daxil olmaq arzusunda olan azərbaycanlı gənclər arasında imtahanlara hazırlıq işinin aparılması qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdə olmuşdur. Rayon partiya komitələri, hərbi komissarlıqlar, təhsil müəssisələri və komsomol təşkilatları bu mühüm siyasi məsələyə formal münasibət göstərmişlər. Mövcud vəziyyətdə 1949-cu ildə hərbi məktəblərə cəmi 110 azərbaycanlı gənc qəbul olunmuşdu. Bu məsələnin 1950-ci ildən etibarən müsbət həllini təmin etmək üçün Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu respublika hərbi komissarı X.Vəliyevdən, komsomol təşkilatlarının rəhbərləri Kərimov və Mehdiyevdən, təhsil naziri Ələkbərovdan təhsil alanların, fəhlə və kolxozçu gənclərin geniş kontingenti sıralarından hərbi məktəblərə azərbaycanlıların daxil olma işini köklü şəkildə yaxşılaşdırmalarını tələb etməyi qərara almışdı. X.Vəliyevə,

Ələkbərova, Kərimova və Mehdiyevə azərbaycanlı gənclərin hərbi məktəblərə qəbulunun təmin edilməsi işində şəxsən məsuliyyət daşımaları barədə xəbərdarlıq edilmişdir.

Təbii ki, hərbi işə marağın aşağı səviyyədə olmasının səbəbləri sırasında daha ciddi məqamlar var. Hərbi işə məsuliyyətsiz münasibəti təsdiqləyən bir çox faktlar mövcuddur. 1950-ci ilin 22 dekabrında Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağırov zabidlər üçün evlərin tikintisinin vaxtında başa çatdırılmaması haqqında xüsusi məlumat almışdır (sənədin poçt qeydiyyatı: №932c).

Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 4 oktyabr 1955-ci il tarixli "Ehtiyata buraxılmış zabidlərin işlə və mənzillə təminatı" haqqında 703 nömrəli qərarının həyata keçirilməsinin araşdırılması da göstərir ki, bu məsələdə vəziyyət yaxşı deyildi. Sənəddən aydın olur ki, xüsusilə Bakı şəhərində əlaqədar orqanlar bu işlə heç məşğul olmamışlar. 1955-ci ilin oktyabr-dekabr ayları ərzində 566 ehtiyata buraxılmış zabit respublikaya gələrək qeydiyyatda düşmüşdür. Göstərilən müddət ərzində onlardan yalnız 283 nəfəri işlə təmin olunmuşdur. Nazirliklərin rəhbərləri ehtiyata buraxılmış zabidlərin uyğun işlərlə təmin olunması və onların mülki ixtisaslara yiyələnməsində lazımi tədbirləri görməmişlər. Ehtiyata buraxılmış zabidlərin yaşayış yeri ilə təmin olunması da eyni vəziyyətdədir. 1956-cı ilin 1 yanvarına qədər yalnız 279 nəfər mənzillə təmin olunmuşdur. Azərbaycan SSR dövlət Nəzarət Nazirliyi tərəfindən aparılan yoxlamanın nəticələri də vəziyyətin qeyri-qənaətbəxş olduğunu təsdiqləyir [1, f.1, siy.43, s.v.51, v.141]. İşə yuxarı instansiyalardan məsuliyyətsiz münasibətin göstərilməsini təsdiqləyən faktlardan biri də Bakı şəhər icra hakimiyyətinin təminat üçün 939 kv.metr yaşayış sahəsini ala bilməməsidir. Azərbaycan KP MK-nın bürosu öz qərarında Azərbaycan KP-nın vilayət komitələri, şəhər komitələri, rayon komitələri, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti, DQMV icra komitəsi, rayon, şəhər icra komitələri və nazirliklər qarşısında Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 4 oktyabr 1955-ci il tarixli "Ehtiyata buraxılmış zabidlərin işlə və mənzillə təminatı" haqqında 703 nömrəli qərarının qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi tələbini qoymuşdur.

Lakin 60-cı illərdə də vəziyyət dəyişməmiş qalırdı. Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "SSRİ Hərbi qüvvələrinin yeni əhəmiyyətli ixtisası haqqında qanunla əlaqədar olaraq SSRİ Hərbi qüvvələrində xidmətdən azad edilmiş hərbi qulluqçuların iş və maddi-məişət təminatı haqqında" 4 fevral 1960-cı il tarixli 75 nömrəli qərarının yerinə yetirilməsi Azərbaycan KP MK-nın 1960-cı il 11 oktyabr tarixli iclasında nəzərdən keçirilmişdir. Aydın olmuşdur ki, şəhər və rayon partiya komitələri, şəhər və rayon icra hakimiyyətləri və digər əlaqədar orqanlar orduda və donanmada xidmətdən azad olunmuş zabidlərin işlə və mənzillə təminatı sahəsində lazımi tədbirlər görməmişlər. Azərbaycan KP MK-nın Katibliyinin hərbi qulluqçuların və zabidlərin mənzillə təmin olunmasında təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi haqqında 1960-cı il 14 aprel tarixli 5 nömrəli qərarı da yerinə yetirilməmişdir.

Şəhər, rayon partiya komitələri və şəhər, rayon icra komitələri ehtiyata buraxılmış zabitlərin mənzillə təminatı məsələsini əvvəlki kimi yalnız mənzil fondunun 10 faizi hesabına həll etməyə cəhd göstərmişlər [1, f.1, siy.47, s.v.102, v.375]. Vətəndaşların başqa kateqoriyalarının da məhz bu mənzil fondu vasitəsilə yaşayış yeri ilə təmin olunması vəziyyəti sözsüz ki daha da çətinləşdirmişdir. Bütün bu neqativ hallar gənclərin hərbi işə marağına mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Sənəddə, həmçinin ehtiyata buraxılmış zabitlərin işlə təmin olunması işində də ciddi qüsurların olması göstərilir. Azərbaycan KP MK öz qərarında yenə də əlaqədar təşkilatların qarşısında Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1960-cı il 21 yanvar tarixli qərarını əldə rəhbər tutaraq cari ilin sonuna qədər ehtiyata buraxılmış zabitlərin mənzillə təmin edilməsi haqqında tələb qoymaqla kifayətlənir. Eyni zamanda partiyanın şəhər, rayon komitələrinə və şəhər, rayon icra komitələrinə mənzil fondunun sözü gedən məsələ üçün ayrılmış 10 faizinin bölüşdürülməsində qayda-qanun yaratmağı tapşırmaqla iş bitmiş hesab olunur. Vaxtında gərəkli tədbirlərin alınmaması nöqsanların təkrarlanmasına səbəb olurdu.

Azərbaycan Respublikasının hərbi komissarı X.Vəliyevin ünvanına hərbi sistemində qeyri-qanuni halların mövcudluğu haqqında anonim və ya müəllifi məlum olan məktubların daxil olması 1950-ci illər boyu davam etmişdi. 1950-ci ildə Tovuz rayonunun Xatınlı kənd sakini Hüseyn Bayramovdan ÜK(b)P MK-nın katibi G.M.Malenkovun, SSRİ Silahlı qüvvələr naziri A.M.Vasilyevskinin, Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağırovun və Azərbaycan SSR hərbi komissarı X.Vəliyevin ünvanına şikayət məktubu daxil olmuşdu. Həmin dövrdə anonim məktubların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq bu dəfə müəllif məlum idi. H.Bayramov bildirdi ki, Azərbaycan Respublikası hərbi komissarının ünvanına beş məktub göndərməyinə baxmayaraq heç bir cavab almamışdı [1, f.1, siy.37, s.v.276, v.57]. Məktublarda Tovuz rayon hərbi komissarı Məmmədov Mustafa Qaybala oğlunun vəzifəsindən sui-istifadəsi və rüşvətxorluğu hallarından bəhs olunur. Tovuz rayonunun Qəndallar kənd sakini 1929-cu il təvəllüdlü Paşayev Əhməd Abbasqulu oğlu sağlam və hərbi xidmətə yararlı olmasına baxmayaraq, xəstəlik bəhanəsilə tamamilə hərbi qeydiyyatdan silinməsi üçün 1950-ci ilin 28 dekabrında M.Məmmədova 2000 rubl. rüşvət vermişdi. Eyni şəkildə onun qardaşı 1928-ci il təvəllüdlü Paşayev Məmmədali Abbasqulu oğlu da Məmmədova 10 kq. yağ və 1500 rubl. rüşvət verərək hərbi qeydiyyatdan silinmə məsələsini həll etmişdi. Mulqulu kəndindən Tağıyev Sarı Pənah oğlu da Məmmədova hər ay verdiyi 500 rubl. müqabilində hərbi xidmətdən azad olmuşdu [1, f.1, siy.37, s.v.276, v.58]. 1950-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikası hərbi komissarlığından yoxlama üçün göndərilən komissiya Bayramovun yazdığı materialların düzgünlüyünü təsdiqləmiş və Tovuz rayon hərbi komissarı Məmmədov Mustafa Qaybala oğlunun vəzifəsindən uzaqlaşdırılması qərarına gəlmişdi. Lakin Məmmədov Mustafa Azərbaycan Respublikasının hərbi komissarı Vəliyevlə görüşükdən sonra öz vəzifəsində qala bilmişdi. Bayramov iddia edir ki, M.Məmmədov böyük məbləğdə rüşvətlə

məsələni öz xeyrinə həll edə bilmişdi. Məmmədov ictimai yerlərdə öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Məni Azərbaycan respublikasının hərbi komissarı dəstəkləyir. Mənə heç kim, heç nə edə bilməz. Mən indiyədək rüşvət almışam, bundan sonra da rüşvət almaqda davam edəcəyəm.” [1, f.1, siy.37, s.v.276, v.58] Azərbaycan Respublikasının hərbi komissarı Vəliyevin ünvanına daxil olan analoji məzmunlu digər bir məktub Yevlax rayon hərbi komissarı Əhmədovun qeyri-qanuni hərəkətlərindən bəhs edir [1, f.1, siy.37, s.v.474, v.18]. 373№-li hərbi anbarın əsgərlərinin mayor F.Fyodorov və köməkçisi S.Bondaryov tərəfindən döyülməsi, 36120-ci, 61557-ci, 48226-cı hərbi hissələrin azərbaycanlı əsgərlərinə pis münasibətin olması, hərbi intizamın olmaması haqqında əsgərlərin məktubları da Azərbaycan SSR hərbi komissarı X.Vəliyevin ünvanına daxil olan məktublar sırasındadır. Mövcud vəziyyətdə hərbiçilərin dezertirliyi haqqında Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsinin prokuroru Lixovidovun Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsinin komandanının adına göndərdiyi sənədlər heç də əsassız görünür (sənəddin poçt qeydiyyatı: №887-c).

Araşdırmalar milis, prokurorluq, məhkəmə orqanlarında da vəziyyətin qənaətbəxş olmadığını göstərir. 1952-ci ildə Kirovabad (ind.-Gəncə) şəhərində Gəncə vilayət prokurorluğunda prokuror və məhkəmə işçilərinin birgə müşavirəsi keçirilmişdi. Gəncə vilayət prokuroru İsmayılov çıxışında göstərmişdi ki, müşavirənin məqsədi cinayətkarlığa qarşı mübarizəni genişləndirərək cinayətkarlara qarşı güzəştə getməməkdir. Lakin yerlərdə bir sıra məhkəmələrimiz bu işə liberalcasına yanaşırlar. İçərimizdə hakimlərimiz vardır ki, istintaq işlərinə keyfiyyətsiz və birtərəfli baxırlar. Məs., tramvay trestinin müdiri Tağıyevin səhlənkarlığı nəticəsində insan tələfatının olmasına və dövlətə ziyan vurulmasına baxmayaraq, hakim Quliyev əsassız olaraq Tağıyevə bəraət vermişdir. Gəncə vilayət prokuroru İsmayılov çıxışının davamında bildirmişdi: “Kirovabad şəhərində xuliqanlıqqa qarşı mübarizə çox zəif təşkil edilmişdi, xuliqanlıq işinə baxan hakimlər çox yüngül cəza verirlər. Mən xahiş edirəm ki, çıxış edən yoldaşlar heç bir şeydən utanmadan və çəkinmədən nöqsanları açıqcasına desinlər ki, tənqiddən nəticə çıxarıb gələcəkdə səhvlərə yol vermədən işlərində dönüş yaratsınlar. Ədliyyə nazirliyinin Gəncə vilayəti üzrə idarə rəisi Həsənov çıxışında göstərdi ki, bəzi işçilər öz vəzifələrini yaxşı başa düşmürlər. Hazırkı vəziyyətdə Kirovabad şəhərində məhkəmələrin işi çox bərbad haldadır. Cinayət işlərinə vaxtında baxılmır. Qeyd etmək lazımdır ki, hakimlər iş qaytarmağı adətə çevirərək, işləri çox vaxt əsassız olaraq təkmili istintaqa verirlər” [2, f.1017, siy.1, s.v.1, v.1, 2].

Azərbaycan KP MK-nın 1957-ci ilin 19 yanvarında keçirilən üçüncü plenumunun materiallarından da aydın olur ki, respublikada ictimai təhlükəsizlik və qayda-qanunun qorunması işi yarıtmaz haldadır, cinayətkarlıq hallarına dair bir çox faktların qarşısını almaq üçün respublikanın yerli partiya və sovet orqanları tərəfindən qəti mübarizə aparılır. Respublikada baş vermiş cinayətlərin təhlili göstərir ki, ağır cinayətlərin sayı artmışdır. Kirovabad, Bakı, Sumqayıt, Nuxa şəhərlərində, Naxçıvan MSSR-də, Ağdam, Xaçmaz, Quba, Tovuz

rayonlarında ictimai qayda-qanunun yaradılması işi xüsusilə pis vəziyyətdədir. Azərbaycan KP MK plenumu qeyd edir ki, respublikada ictimai təhlükəsizliyi və qayda-qanunu qorumaq işinin yarıtılmaz vəziyyətdə olması cinayətkarlığa qarşı təsirli mübarizəni təmin etməyən Daxili İşlər Nazirliyi, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qeyri-qənaətbəxş işinin nəticəsidir. İstintaq orqanları və ilk inzibati istintaq orqanları cinayətlərin yoxlanılması sahəsində onlara tapşırılmış vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmirlər. Törədilmiş cinayətlərin 21%-ə qədərinin üstü açılmamış qalır, dövlət və ictimai əmlakın oğurlanmasının aşkara çıxarılması isə 55% təşkil edir. Milis orqanlarının işində cinayətləri qeydiyyatla almamaq və cinayətkarlara qarşı cinayət işi qaldırmaqdan əsassız surətdə imtina etmək kimi dövlətçiliyə zidd iş təcrübəsi aradan qaldırılmamışdır. Respublika prokurorluğunun və onun yerlərdəki orqanlarının işində vətəndaşları əsassız olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, habelə cinayət edən şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırmaqdan boyun qaçırmaq hallarına yol verilir. Xalq məhkəmələrinin işində də ciddi nöqsanlar və qanunu pozma halları mövcud idi. Onlar çox vaxt təhlükəli cinayətkarlar barəsində çox mülayim hökm çıxarırdı, bəzən də onlara bəraət qazandırır dı. Azərbaycan SSR Ali məhkəməsi isə bəzən öz əsassız qərarları ilə cinayətkarları cəzalandırmaq tədbirlərini zəiflətmışdir. Milis, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının cinayətə qarşı mübarizə aparmaq işindəki ciddi nöqsanların bir səbəbi də onların işində əlbirliyinin olmamasıdır. Prokurorluq, ədliyyə və milis orqanlarında kadrların seçilməsi, təyin olunması işi düzgün aparılmamışdır. Bu orqanların rəhbərləri işçilərin tərkibini öyrənmək və sağlamlaşdırmaq sahəsində heç bir tədbir görməmiş, onların ixtisaslarını artırmaqla məşğul olmamışlar [1, f.1, siy.44, s.v.1, v.26, 27]. Məsul şəxslərin öz işlərindəki nöqsanları yüksək tribunadakı çıxışlarının məzmununa çevirmələri bütün Sovet idarəçiliyi dövrünün ənənəsinə çevrilmişdir. Sanki bəzi mənfi cəhətləri dilə gətirərək digərlərini ört-basdır etmək, vəziyyətin əslində o qədər də ağır olmadığını imitasiya etmək bir tendensiya halını almışdır. Nöqsanları söyləməklə işlərini bitmiş hesab edən rəhbər işçilərin vəzifələrinə məsuliyyətsiz münasibəti uzun illər boyu problemli vəziyyətin davam etməsinə gətirib çıxarırdı. Güclü hesab olunan Sovet ordusunun daxilindəki ağır vəziyyət zahiri ilə təzad təşkil edirdi. Mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq naminə sərt tədbirlər görmək əvəzinə təkrarlanan tələblər nəzərdə tutan qərarlar məsul şəxslərin törədilmiş neqativlərlə bilavasitə əlaqəli olduğunun isbatıdır.

Məqalədə yazılan faktlar XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında mövcud olan vəziyyətin çox cüzi göstəricisidir. Arxiv materiallarının araşdırılması nəticəsində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında qeyri-qənaətbəxş vəziyyətə səbəb olan müəyyən faktorların üzə çıxarılması hər b sisteminin, prokurorluq, ədliyyə və milis orqanlarının fəaliyyətindəki nöqsanların tədqiqatında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin materialları, fond №1, siy. №37, 43, 44, 47 sax.vah. №1, 276, 474, 51, 102
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin materialları, fond №1017, siy.1, sax.vah. №1
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2008, 608 səh.+80 səh. illüstrasiya
4. İsmayılov E. Hakimiyyət və insanlar-1945-1953. Bakı: Adiloğlu, 2003, 344 s.

СОСТОЯНИЕ СИЛОВЫХ СТРУКТУР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 50-60-ЫХ ГОДАХ XX ВЕКА

С.А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В научной статье были изучены негативные явления в состоянии силовых структур Азербайджанской ССР в 50-60-х годах XX века. В результате расследования архивных материалов были выявлены определенные факторы, которые привели к неудовлетворительной ситуации в силовых структурах Азербайджанской ССР. Были, незаконные ситуации в статье, отражающие незаконные явления установленные в процессе расследования и изучения анонимных писем или писем с конкретными авторами.

Ключевые слова: ЦК Азербайджанской К(б)П, анонимный, незаконный, криминальные, военкомат, прокуратура, милиция

STATE LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF AZERBAIJAN SSR IN THE 50-60-IES OF THE XX CENTURY

S.A.MEMMADOVA

SUMMARY

In the scientific article we have studied the negative phenomena in state security agencies of Azerbaijan SSR in the 50-60-ies of XX century. The investigation of archival materials have identified certain factors that led to the unsatisfactory situation in the power structures of the Azerbaijan SSR. There were illegal situations in the article reflecting the illegal phenomenon established during the investigation and study of the anonymous letters or emails to specific authors.

Key words: CC Azerbaijan K (b) P, anonymous, illegal, criminal, recruitment office, prosecutors, police

KİTABXANAŞÜNASLIQ**UOT 050****AZƏRBAYCANDA ELMİ NƏŞRLƏRİN YARANMASI:
BAKİ UNIVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ****ŞƏHLA TAHİRQIZI***Bakı Dövlət Universiteti**sehla-tahirqizi@mail.ru*

Məqalədə Bakı Dövlət Universitetinin, demək olar ki, yaşıdı olan "Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalının yaranması, müxtəlif illərdə başqa-başqa adlarla və seriyalarla nəşri və hazırda Azərbaycan elmi qarşısında yerinə yetirdiyi fəaliyyət araşdırılmışdır.

Açar sözlər: jurnal, Bakı Universitetinin Xəbərləri, əsərlər, elmi əsərlər, mövzu məcmuələri, humanitar, sosial-siyasi, təbiət, fizika-riyaziyyat elmləri seriyaları.

Uzun müddət müstəqilliyini və dövlətçiliyini itirmiş Azərbaycan xalqı 1918-ci il mayın 28-də öz tarixi haqqını tapdı, Azərbaycan Demokratik Respublikası adlı milli dövlətini yaratdı.

Milli və ictimai tərəqqidə elmin, təhsilin rolunu qiymətləndirmək imkanı əldə edən Azərbaycan milli hökuməti qısamüddətli fəaliyyəti dövründə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirdi ki, bunlardan biri də 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması oldu.

Azərbaycanın ilk dünyəvi ali təhsil müəssisəsini yaradan o zamankı demokratik ziyalılarımız yaxşı başa düşürdülər ki, hər bir xalqın milli mənliliyinin və milli şüurunun formalaşması onun mədəniyyətinin, elminin və təhsilinin inkişafı ilə şərtlənir [6, 7].

1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan Demokratik Respublikasının ən mühüm xidmətlərindən biri oldu.

Azərbaycan elm və maarifinin ilk milli məbədinə yaratmaq yolunda bir sıra maneələr və çətinliklər olsa da, milli hökumət və heç bir çətinlikdən qorxmayan ziyalılar bu işi uğurla başa çatdırdılar [6, 15].

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament "Bakı şəhərində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında" qanun qəbul etdi [6].

V.İ.Razumovski bu münasibətlə yazırdı: "Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı. Türk xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa ilə Asiyanın

qovşağında yeni məşəl yandı. Bu böyük tarixi hadisənin şahidləri kimi biz özümüzü xoşbəxt hesab edirik" [6, 16].

Fəaliyyət göstərdiyi ilk onillikdə universitetin kafedra, laboratoriya və klinikalarında diqqətəlayiq elmi-tədqiqat işləri aparılmışdı. İlk əvvəllər elmi-tədqiqat işinə "Elm cəmiyyəti", 1922-ci ildən etibarən isə "Elm komitəsi" rəhbərlik etmişdir. Universitetdə fəaliyyət göstərən elmi cəmiyyətlərin elmin inkişafında və onun yeni-yeni istiqamətlərinin yaradılmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur.

1920-ci ildə yaradılan "Təbiətşünaslar və həkimlər cəmiyyəti", 1923-cü ildə yaradılan "Cərrahlar cəmiyyəti", 1924-cü ildən fəaliyyətə başlayan "Azərbaycan patoloqlar cəmiyyəti", 1928-ci ildə yaranan "Otarinolarinqoloqlar cəmiyyəti" və digər cəmiyyətlər respublikada tibb elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

1927-ci ildə universitetdə yaradılmış "Sosial-iqtisadi və humanitar elmləri öyrənən cəmiyyət" fəlsəfə, siyasi iqtisad, tarix, hüquq, pedaqogika və digər humanitar sahələrə dair problemlərin həlli ilə məşğul olurdu. 1921-ci ildən çıxmağa başlamış "Xəbərlər", elə həmin ildə çap edilən "Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri"nin ilk yarımcildi, 1922-ci ildə işıq üzü görən "Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri"nin ikinci nömrəsi və birinci yarımcildi, 1924-cü ildən nəşr olunan "Nəzəri və praktik təbabət" jurnalı universitetin böyük elmi fəaliyyətinin nəticələri idi.

1921-ci ildən çıxmağa başlayan "Bakı Universitetinin Xəbərləri"nin 1-ci buraxılışı haqqında Bakı Universitetinin ilk rektoru, Kazan Universitetinin professoru, məşhur cərrah V.İ.Ruzamovski xatirələrində yazırdı: "Tədris ilinin elə birinci ilində, yazqabağı Qafqazda məşhur elm xadimi olmuş, indi isə Bakı Universitetinin professoru L.Q.Lopatinskiyin redaktorluğu ilə siyasi dəyişikliklərin nəticəsində işıq üzü görməsi bir qədər ləngimiş "Bakı Universitetinin Xəbərləri"nin 1-ci buraxılışı tərtib olunmağa başladı. Mən, həmçinin öz "О хирургической помощи на Кавказе" adlı işimi 1-ci buraxılışda yerləşdirməyi vacib bildim [7].

1921-1922-ci illərdə "Əsəb xəstəlikləri və ruhi xəstəliklər klinikasının salnamələri", 1923-cü ildə "Nəzəri və praktik təbabət arxivini"nin iki buraxılışı, 1924-cü ildə "Nevroloji qeydlər" nəşr edilmişdi.

ADU-nun Şərq fakültəsinin 1926-1929-cu illərdə dörd cildə çıxmış "Şərqşünaslıq" nəşrində çox qiymətli məqalələr çap olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlər içərisində universitetin yetişdirmələri olan azərbaycanlılardan Q.Ağabəyov, A.Əlizadə, A.Əmirov, A.Atayev, B.Babayev, A.Hüseynov, İ.İsmayılzadə, Z.Məmmədov, Q.Qasımov, R.Muğanlinski, M.Mirqasımov, M.Mirsəlimov, A.Muradxan, A.Sultanovanın və başqalarının elmi tədqiqatları xüsusi yer tuturdu. ADU-nun 10 illiyinə həsr edilmiş 4 cildliyin birinci cildindəki 54 məqalədən 19-nu azərbaycanlılar yazmışdı [1].

Bakı Dövlət Universitetində nəşr olunan ən uzunömürlü elmi jurnal "Bakı Universitetinin Xəbərləri" olduğundan qeyd etməyi vacib hesab edirik

ki, bu jurnalın ilk nömrəsindən hazırda çıxan son saylarınadək olan bütün sayları BDU-nun Elmi Kitabxanasının xüsusi fondunda saxlanılır. Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək yerinə düşər: jurnalın bəzi nömrələri foddə yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, universitet binasını dəyişərkən baş verən köçmələr zamanı edilən diqqətsizlik həmin sayların fonda olmaması ilə nəticələnmişdir. Təəssüf doğuran hal olsa da bu, belədir. Məsələn, şərqşünaslıq fakültəsinin jurnallarından № 1 - 1921; № 2 - 1922; № 3 - 1923 var, digər nömrələr isə yoxdur.

Ümumiyyətlə, "Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalının tarixini araşdırarkən məlum olur ki, bu elmi jurnal zaman-zaman müxtəlif adlarla və seriyalarla işıq üzü görmüşdür. Belə ki, 1921-1938-ci illərdə Известия Бакинского Университета (Bakı Universitetinin Xəbərləri);

1939-1954-cü illərlə Труды (Əsərlər);

1955-1980-ci illərdə Учёные записки (Elmi Əsərlər);

1981-1993-cü illərdə Тематические сборники (Mövzu məcmuələri);

1994-cü ildən "Bakı Universiteti Xəbərləri" adı ilə nəşr olunmuşdur.

Fondada saxlanan jurnalların sırasında "Известия Бакинского Государственного Университета" № 1; Первый полутом (естествознание и медицина)" var. Bu seriyanın redaksiya heyətinə L.Q.Qurviç, N.A.Dubrovskiy, N.M.Levin və N.A.Popov daxil idi. Nömrə professor N.Popovun ümumi redaktəsi ilə buraxılmışdır. Bakı Universitetinin Xəbərləri (Известия) iki bölmədə nəşr olunub: "Отдел естествознание и медицина" və "Отдел Общественные науки".

Xəbərlərin daha bir sayı şərqşünaslıq fakültəsinin hüquq şöbəsinin I buraxılışıdır. 1928-ci ilin nəşri olan bu jurnal A.O.Mişel və Q.Qabaydulinin redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur.

Şərqşünaslıq bölməsinin 1928-ci il II buraxılışı daha çox diqqət çəkir. Çünki bu say Bəkir Çobanzadə və A.V.Baqrinin redaktəsi ilə işıq üzü görüb.

Qeyd etdik ki, universitetin elmi jurnalı Xəbərlər (Известия) adı ilə 1939-cu ilə kimi nəşr olunub. 1939-cu ildən isə "Əsərlər" (Труды) adı ilə buraxılıb. Üz qabığı tam olaraq belə təsvir edilib.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti

Əsərlər

Birinci buraxılış

Bakı 1939

Jurnalın redaksiya heyətində D.A.Ələsgərov (məsul redaktor), professor, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü A.A.Qrossqeym, prof. Y.Q.Dorfman, prof. A.V.Baqri, prof. S.D.Hüseynov, prof. L.İ.Yelkin, dos. İ.T.Ariskin, dos. S.A.Ələkbərov, dos. M.A.Cavadov, dos. V.F.Neqreyev, F.T.Xudaverdizadə (məsul redaktorun müavini) olmuşlar.

"Əsərlər" (Труды) aşağıdakı seriyalarda işıq üzü görüb:

Riyaziyyat;

Filologiya;

Biologiya;
Şərqşünaslıq;
Geologiya-coğrafiya;
Tarix;
Məntiq və psixologiya;
Fəlsəfə;
Kimya;
Hüquq.

7 çap vərəqi həcmində olan bu jurnal "Qızıl Şərq" mətbəəsində çap olunub.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Əsərləri" 1955-ci ildən "Elmi əsərlər" (Ученые записки) adı ilə nəşr olunmağa başlamışdır. Jurnal 1955-1957-ci illərdə seriyasız ildə 12 nömrə olmaqla nəşr olunmuşdur. 1957-ci ildə "Elmi əsərlərin" 10-cu nömrəsi Böyük Oktyabrın 40 illiyinə həsr edilmişdi.

1958-ci ilin iyulundan seriyalarla çıxmağa başlayan "Elmi əsərlər" aşağıdakı seriyalarda nəşr olunmuşdur:

Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya seriyası;
Biologiya seriyası;
Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika seriyası;
Şərqşünaslıq seriyası;
Geologiya-coğrafiya seriyası;
Humanitar elmlər seriyası;
Jurnalistika seriyası;
Tarix və fəlsəfə seriyası;
İctimai elmlər seriyası;
Fizika-riyaziyyat seriyası;
Kimya seriyası;
İqtisadi elmlər seriyası;
Hüquq seriyası;
Dil və ədəbiyyat seriyası.

Bu jurnalların titul vərəqində hər bir seriyanın ildə neçə sayda çıxdığı da göstərilmişdir.

"Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi" (Тематический сборник научных трудов) adı ilə 1981-ci ildə nəşrə başlayan və 1994-cü ilə qədər bu adla işiq üzü görün elmi jurnal da aşağıdakı seriyalarla çap olunmuşdur:

Biologiya,
Şərqşünaslıq,
Fizika-riyaziyyat elmləri,
Geologiya-coğrafiya,
Dil və ədəbiyyat,
Jurnalistika,
Tarix-fəlsəfə,

Elmi-kommunizm,
Pedaqogika və psixologiya,
Siyasi-iqtisad,
Kimya,
Etika və estetika,
Hüquq.

"Bakı Universitetinin Xəbərləri" elmi jurnalı bu adla 1994-cü ildən dörd seriyada nəşr olunur:

1. Humanitar elmlər seriyası;
2. Sosial-siyasi elmlər seriyası;
3. Fizika-riyaziyyat elmləri seriyası;
4. Təbiət elmləri seriyası.

Əvvəlki jurnallar ildə 12 sayda çıxsada, hazırda "Xəbərlər" hər seriyası 4 sayda olmaqla (3 aydan bir - rüblük) nəşr olunur.

"Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən və Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tanınan dövrü elmi nəşrlər siyahısına daxildir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 2010-cu il 30 aprel tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə təsdiq olunmuş, 2012-ci il 4 may tarixli (protokol № 7 və 2012-ci il 6 iyul tarixli (protokol № 10-R) qərarlarına əlavə və dəyişikliklər edilmişdir və "Bakı Universitetinin Xəbərləri" elmi jurnalının hər 4 seriyası AAK tərəfindən tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.

"Bakı Universiteti" nəşriyyatında 1921-ci ildən nəşr olunan bu jurnalın baş redaksiya heyətini hazırda aşağıdakı alimlər təşkil edir: akad. Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), prof. Kazımladə A.H, (baş redaktorun müavini), prof. Əliyeva İ.N., Bayramov Ə.T., Əliyev İ.Ə., prof. **Əliyeva R.Ə**, prof. Hacıyev S.A, prof. **Hacıyev T.İ**, prof. Xələfov A.A, prof. Məmmədəliyev V. M, prof. Paşayeva N.A, dos. Quliyeva Ş.T (məsul katib).

"Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalının elektron versiyası "Universitetdaxili 50+50 qrant layihəsi " çərçivəsində hazırlanmışdır.

Jurnalın Humanitar elmlər seriyasında dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, şərqşünaslıq, jurnalistika, kitabxanaşünaslıq və kitabşünaslıq elmlərinin aktual məsələləri işıqlandırılır.

Humanitar seriyanın redaksiya heyətinə daxildir:

Zeynalov İ.X. (redaktor), İsmayılov X.İ. (redaktorun müavini), Quliyeva S. Z. (məsul katib), Əliyeva İ.S., Qurbanov A.İ., Əlizadə Y.M., Rzayev A.Ə., Əzizov E.Z., Hacıyev A.C., Hacıyev S.T., İsmayılov X.İ., Vəliyev Ş.Q., Məmmədov S.Ə., Vəliyev M.T., Rüstəmov R.Ə. [2].

Jurnalın sosial-siyasi elmlər seriyası hüquq, fəlsəfə, iqtisadiyyat, psixologiya, sosiologiya, politologiya elmlərini əhatə edir. Sosial - siyasi elmlər seri-

yasının redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), Vahidov F.Q (redaktor müavini), Hacıyev Z.C. (məsul katib), Abbasbəyli A.N., Əhmədov Ə.C., Əliyev B.H., Əlizadə H.Ə., İsmayılov R.R, Məhərrəmov A.M, Qasımov A.M., Məmmədov R.F., Rüstəmov İ.Ə., M.Səməndərov F.V., Əliyev Ə.İ., Həsənalıyev Z.M., Əliyeva K.R. [3].

Jurnalın təbiət elmləri seriyası kimya, biologiya, geologiya, ekologiya elmlərini əhatə edir. Seriyanın redaksiya heyətinə daxildir:

Babazadə V.M. (redaktor), Əhmədov F.İ. (redaktor müavini), Ömərrov Y.A. (məsul katib), Babanlı M.B., Bayramov M.R., Göyçaylı Ş.Y., Xasayev A.İ., İbrahimov A.Ş., İmanov F.Ə., Qasımov N.A., Quliyev A.Ə., Məhərrəmov M.A., Mustafayev Q.T., Əzizov A.Ə., Sadıqov N.A., Hacıyeva S.R., Şamilov X.D. [4].

Bakı Universitetinin Xəbərləri jurnalının fizika-riyaziyyat elmləri seriyası fizikanın, riyaziyyatın, mexanikanın, tətbiqi-riyaziyyatın, informatikanın aktual və fundamental məsələlərini işıqlandırır. Seriyanın redaksiya heyətinə daxildir:

Ramazanov M.Ə. (redaktor), Mehdiyev M.F. (redaktorun müavini), Rəcəbov M.R. (məsul katib), Abdullayev S.K., Əhmədov Ə.M., Əliyev Ə.Ə., Əliyev F.Ə., Quluzadə C.M., Məmmədov R.Q., Məsimov E.Ə., Orucov H.D., Yaqubov M.H., İsgəndərov N.Ş., Mehdiyeva Q.Y., Mirzəyev S.S., Mirzəyev F.Ə., Qasıмова R.C., Əbdülvahabova S.Q. [5].

"Bakı Universitetinin Xəbərləri" elmi jurnalı müvafiq redaksiya heyətlərində toplandıqdan sonra seriyanın məsul katibi tərəfindən "Bakı Universiteti" nəşriyyatına təqdim olunur. Burada əlyazma halında olan jurnal ciddi redaktə olunduqdan sonra istehsalata göndərilir.

"Bakı Universitetinin Xəbərləri" elmi jurnalında nəşr olunan məqalələr mütləq şəkildə üç dildə xülasə və açar sözlə nəşr olunur ki, bu da onun informasiya vermək imkanlarını xeyli dərəcədə artırır.

Jurnal yüksək poliqrafik icraatla oxucularına çatdırılır. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası vasitəsilə digər böyük kitabxanalara: M.F.Axundov adına Milli Kitabxanaya və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasına göndərilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakı Dövlət Darülfununun Təsisli. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 85 s.
2. Bakı Universitetinin Xəbərləri: humanitar elmlər seriyası, № 1, 2017
3. Bakı Universitetinin Xəbərləri: sosial-siyasi elmlər seriyası, № 1, 2017
4. Bakı Universitetinin Xəbərləri: təbiət elmləri seriyası, № 2, 2017
5. Bakı Universitetinin Xəbərləri: fizika-riyaziyyat elmləri seriyası, № 2, 2017
6. Məhərrəmov A. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2000, 452 s.
7. <https://m/facebook/com>bakiuniversiteti.qəzeti>

**НАУЧНЫЕ ЖУРНАЛЫ ОПУБЛИКОВАННЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
ИЗВЕСТИЯ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Ш.ТАХИРКЫЗЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается публикация журнала известия БГУ, который является почти самым ровестником БГУ, с другими названиями и сериями в разные годы и его текущий деятельностью в области Азербайджанской науки.

Ключевые слова: журнал, известия БГУ, произведения, научные произведения, сборники тем, гуманитарий, социальная-политика, серия природа, серия физико-математических наук.

**SAENTIFIC JOURNALS, PUBLISHED IN AZERBAIJAN:
NEWS OF BAKU STATE UNIVERSITY**

Sh.TAHIRGIZI

SUMMARY

The article considers the publication of the news journal of BSU, which is almost the oldest state of BSU, with different names and series in different years and its current activities in the field of Azerbaijani science.

Key words: journal, "News of BSU", composition, works, scientific words, theme books, humanist, social politcs, series of nature, series of physico-mathematical sciences

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Həsənli-Qəribova Ş.

Elmi üslub və türk dillərində elmi üslubun formalaşması tarixi 5

Babanlı İ.M.

Azərbaycan dilində feillərin ümumi mənzərəsinə dair 12

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Qəribli A.N.

Mirzə Fətəli Axundzadənin “ana dili” anlayışı 19

Quliyeva S.Ş.

Ya ölüm, ya istiqlal deyən taleyüklü şair 24

Nəbiyeva A.V.

Qarabağ Asıq mühiti: Ağabəyim Ağa Ağabacı 31

Rəsulova N.R.

Mir Cəlalin novellalarında bədii gülüş 37

Cavadova R.T.

Qasım Qasımzadə və dövrün ədəbi mühiti 44

Zəkiyeva A.H.

Maarifçi dramaturgiyada konflikt 50

Hacıyev A.C.

Universitetin yaşıdı. Bakı Dövlət Universitetinin yüzillik yubileyi ərəfəsində 56

TARİX

Əliyeva L.A.

Azərbaycan qadınlarının ermənilər tərəfindən soyqırımı 1918-1920-ci illər 66

Əziz B.O., Həsənova L.L.

Azərbaycan adının anlamı və tarixi ərazisi 73

Baxşəliyev F.E.

Rusiya işğalından sonra Azərbaycan kəndində rəncbər kəndlilərin sosial-hüquqi statusu məsələləri 90

Mehdiyeva A.Ə.

Zəngilan qız qalalarının tarixinə dair 98

Abbasov T.N.

Suriya qarşıdurmasında İsrailin rolu 105

Məmmədov N.R. Azərbaycanın Beyləqan rayonunda erməni vandalizmi (XX əsrin 90-cı illəri).....	114
Əliyeva-Məmmədova G. Azərbaycanın və ABŞ-ın postmodern dövründə hərbi-texniki əməkdaşlığı	123
Nəcəfova K.T. Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişi və Şimali Azərbaycan	130
Baxşəliyev S.F. Türk dünyasındakı parçalanmanın dini və siyasi aspektlərinin bəzi məqamları haqqında	139
Qurbanlı Ə.C. Azərbaycanlıların deportasiyası: «könüllü» köçürülmə və ya tarixi həqiqətlər (1947- 1953)	147
Cavanşir N.A. Kürəkçay müqaviləsinin bac ilə bağlı maddəsi və onun Qarabağ xanlığında tətbiqinə dair	155
Nəbiyev V.R., Sofiyev X.A. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında neft müqavilələrinin rolu	168
Teymurova G.M. 1828-1829-cu illərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsi və Qafqaz cəbhəsi	175
Məhərrəmov R.İ. İlk amerikalıların etnik kökləri	185
Şahverdiyev Ə.Ə. Azərbaycanın Xəzər neftinin tarixinə dair	195
Məmmədova A.M., İsmayılova A.V. XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyasının Şimali Azərbaycanda almanları məskunlaşdırması	202
Məmmədova S.A. XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-in güc strukturlarında vəziyyət.....	211

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Şəhla Tahirqizi Azərbaycanda elmi nəşrlərin yaranması: Bakı Universitetinin Xəbərləri.....	217
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Гасанлы-Гарибова Ш.

Научный стиль и история формирования научного стиля
на тюркских языках 5

Бабанлы И.М.

Общая картина глаголов азербайджанского языка..... 12

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гарибли А.Н.

«Родной язык» в понимании Мирзы Фатали Ахундзаде 19

Кулиева С.Ш.

Роковой поэт, который сказал: «Быть или не быть» 24

Набиева А.В.

Карабахская ашугская среда: Из душевного мира
Агабегим Аги Агабаджи 31

Расулова Н.Р.

Художественный смех в новеллах Мир Джалала..... 37

Джавадова Р.Т.

К.Касумзаде и его литературная среда 44

Закиева А. Н.

Конфликт в просветительской драматургии 50

Гаджиев А.Дж.

Ровесница Университета. В преддверии столетнего юбилея
Бакинского Государственного Университета 56

ИСТОРИЯ

Алиева Л.А.

Геноцид азербайджанских женщин 1918-1920 гг. 66

Азиз Б.О., Гасанова Л.Л.

Значение названия Азербайджана и его историческая территория 73

Бахшалиев Ф.Е.

Вопросы социально-правового положения крестьян ранджбаров
в азербайджанской деревне после русского завоевания 90

Мехтиева А.А.

Об истории Девичьих башен Зангилана 98

Аббасов Т.Н.	
Роль Израиля в Сирийском противостоянии	105
Мамедов Н.Р.	
Армянский вандализм на территории Бейлаганского района Азербайджанской Республики (90-е годы XX века).....	114
Алиева-Мамедова Г.С.	
Военно-техническое сотрудничество США с Азербайджанском в эпоху постмодерн.....	123
Наджафова К.Т.	
Октябрьский переворот 1917 года в России и Северный Азербайджан	130
Бахшалиев С.Ф.	
О некоторых моментах религиозных и политических аспектов раздела тюркского мира	139
Курбанлы А.Дж.	
Депортация азербайджанцев: «Добровольное» переселение или историческая правда (1947-1953).....	147
Джаваншир Н.А.	
Статья о дани в Кюракчайском договоре и ее выполнение по Гарабахскому ханству	155
Набиев В.Р., Софиев Х.А.	
Роль нефтяных контрактов в экономической и политической жизни Азербайджана.....	168
Теймурова Г.М.	
Русско-Османская война 1828-1829 годов и Кавказский фронт	175
Магеррамов Р.И.	
Этнические корни первых американцев	185
Шахвердиев А.А.	
История нефти Каспийского моря Азербайджана.....	195
Мамедова А.М., Исмаилова А.В.	
Переселение немцев в Северный Азербайджан Российской Империей в XIX-начале XX в.	202
Мамедова С.А.	
Состояние силовых структур Азербайджанской ССР в 50-60-ых годах XX века.....	211

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Тахиркызы Ш.	
Научные журналы опубликованные в Азербайджане: известия Бакинского Государственного Университета	217

CONTENS

LINGUISTICS

Hasanli-Garibova Shabnam.

Scientific style and history of formation of scientific style
in Turkic languages 5

Babanli I.M.

Overall picture of the Azerbaijan verb..... 12

LITERATURE

Qaribli A.N.

Mirza Fatali Akhundzade's concept "The mother tongue" 19

Qulieva S.Sh.

"Death or independence" the words of destines poet 24

Nabiyeva A.V.

Woman ashug Agabeyim Aga of Karabagh asug's environment 31

Rasulova N.R.

The fiction laugh in Mir Kalal's novels 34

Javadova R.T.

G.Gasymzadeh and his literary environment 44

Zakiyeva A.N.

Conflict in the enlightenment drama 50

Qadjiyev A.C.

On the pre-anniversary of the century jubilee Baku State University..... 56

HISTORY

Aliyeva L.A.

The genocide of Azerbaijan women 1918-1920 66

Aziz B.O., Hasanova L.L.

The meaning of Azerbaijan name and its historical territory 73

Bakshaliyev F.E.

About question of peasants of hirelings in possessors
on to village of Azerbaijan..... 90

Mehdiyeva A.A.

About the history of Vaiden towers of Zangilan..... 98

Abbasov T.H.

The role of Israel in Surian opposition..... 105

Mammadov N.R. Armenian vandalism on the territory of the Beylaqan region of the Republik of Azerbaijan.....	114
Aliyeva-Mamedova G.S. Military-technical collobaration between Azerbaijan and the USA in postmodern period	123
Najafova K.T. Russian october revolution 1917 year and Northern Azerbaijan	130
Bakshaliyev S.F. On some moments of religious and political aspects of the section of the turkic peace	139
Qurbanli A.J. Deportation of Azerbaijanis: To move voluntary or historical facts (1947-1953).....	147
Djavanshir N.A. Discourse on the article of the Kurakchay treaty about tribute and its implementation in the Karabakh khanate	155
Nabiyev V.R., Sofiyev X.A. Oil treaty`s role in economy and political life of Azerbaijan.....	168
Teymurova G. M. Russian-Ottoman War of 1828-1829 and the Caucasus front.....	175
Maharramov R.I. Ethnic roots of first americans	185
Shahverdiyev A.A. About the history of the Caspian oil of Azerbaijan.....	195
Mammadova A.M., Ismayilova A.V. The settlement of germans in Northern Azerbaijan by Russian Empire at the XIX- beginning of the XX centuries	202
Memmadova S.A. State law enforcement agencies of Azerbaijan SSR in the 50-60-ies of the XX century.....	211

LIBRARY SCIENCE

Tahirgizi Sh. Saentific journals, published in Azerbaijan: news of Baku State University.....	217
--	-----

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 21.11.2017. Çapa imzalanmışdır: 25.01.2018
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 14,5 c.v. Sifariş 38. Sayı 120.

«Bakı Universiteti nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnaşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.